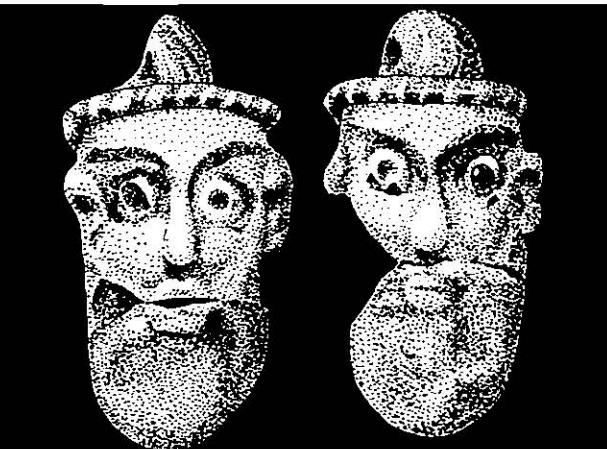

АРХЕОЛОГІЯ

60*1987

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. Ф. Генінг* (заступник відповідального редактора), *B. Д. Баран*, *B. М. Даниленко*, *C. Д. Крижицький*, *O. M. Приходнюк* (відповідальний секретар), *P. П. Толочко*, *O. Г. Шапошникова*, *B. M. Станко*

Адреса редколегії:

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 295-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

60

(На украинском языке)

Киев «Наукова думка» 1987

Затверджено до друку вченюю радию Інституту археології АН УРСР

Редактор *B. П. Лагодзька*. Художний редактор *C. П. Квітка*. Технічний редактор *G. Р. Боднер*. Коректори *C. A. Доценко*, *A. Ф. Рябцева*, *H. B. Залозная*

ІБ № 8402

Здано до набору 19.11.86. Підп. до друку 27.02.87. БФ 25031. Формат 70×108_{1/16}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,04. Тираж 1000 прим. Зам. 3988. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

60 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТІ

Ю. Е. ДЕМИДЕНКО

До питання про час винаходу лука та стріл

В археологічній літературі традиційною, добре обґрутованою і доведеною стала теза про появу лука і стріл у мезолітичний час¹. Причиною широкого поширення цих знарядь саме в цей період були зміна перигляціальних ландшафтів голоценовими лісами і степами, хижакський мисливський промисел людини, що привели до зникнення деяких видів великих стадних тварин так званого пізньоплейстоценового мамонто-вого комплексу (мамонт, північний олень, зубр та ін.), які були основними об'єктами полювання пізньопалеолітичного населення Європи². Змінилася і кількість тварин. Внаслідок значних змін у природному середовищі, розвитку продуктивних сил суспільства, підвищенні соціальної організації людей і фактора відносної перенаселеності найбільш сприятливих районів життєдіяльності³ відбувається пошук нових методів ведення полювання. Відбувається переход первісних колективів від загоно-облавного до індивідуального мисливства. В списках фауни мезолітичних стоянок нині виділяють відсутні раніше види, такі, як кабан, благородний олень, косуля, тур, лось, які не були стадними тваринами. Досягає найвищого етапу техніка первинного розколювання кременю в кам'яному віці — мікролітична. Відповідно відбуваються значні зміни в технології виготовлення знарядь. Починається масове виробництво геометричних мікролітів — оптимальних заготовок наконечників стріл⁴.

Відомо три різновиди наконечників стріл. Кістяні, повторно оброблені мікропластинки та геометричні форми. Технологічною базою їх виготовлення були високий рівень обробки кістки та розвинута призматична техніка, за якою одержували стандарти пластиин для наступної їх фрагментації та перетворення в геометричні вироби або серії близьких за параметрами мікропластин. З точки зору технології виробництва подібні умови для винайдення лука та стріл існували вже в пізньому палеоліті. Не слід забувати закон нерівномірності суспільного розвитку матеріальної культури, який відігравав велику роль в кам'яному віці, коли «одні колективи йшли в своєму розвитку вперед, інші — відставали»⁵. Таким чином, можливість появи лука і стріл у пізньому палеоліті не виключена. Ось чому було б цікаво простежити за матеріалами пізньопалеолітичних місцезнаходжень наявність цього типу знарядь або, навпаки, відсутність.

Достовірні свідчення існування цих виробів є в матеріалах фінальних пізньопалеолітичних культур Центральної і Східної Європи — свідерської і аренсбургської, мисливців на північного оленя. Наконечники стріл виготовлені на крем'яних пластинах. Невідомі знахідки виявлено на поселенні аренсбургської культури Штельмоор у ФРН⁶. Тут трапилося чимало соснових древків довжиною 15,5—16,5 см з розщепленою основою, так званою розвилкою. В деяких із них збереглися зламані черешки крем'яних наконечників. Описані артефакти Дж. Г. Д. Кларк називає «переддревками», через те що, на його думку, «розвилка в основі призначалася, ймовірніше всього, для поєднання з нижньою частиною древка, ніж безпосередньо з тятивою». Допускав можливість появи лука та стріл у пізньому мадлені Західної Європи і П. П. Єфіменко. Дрібні крем'яні наконечники з стоянок Мадлен, Швейцерськільде, Шуссерріде та ін. він вважав доказом цього.

І. Г. Підоплічко, вивчаючи інвентар Межиріцького поселення, яке датується інтерстадіалом Ляско (блізько 15 тис. років), не виключав можливості існування в пізньому палеоліті лука та стріл⁷. Дослідник виділив серію із п'яти кістяних голкоподібних наконечників стріл. Це кістяні стержні довжиною до 9,7 см з гострим кінцем і трохи загладженою загостrenoю базальною частиною. До наконечників стріл І. Г. Підоплічко відносить і деякі дрібні крем'яні трикутні пластиинки Межиріч. Таким чином, на заключних етапах пізнього палеоліту зафіксована наявність у складі мисливського інвентаря лука та стріл. Але, можливо, ці знаряддя існували і в більш ранні періоди пізньопалеолітичної епохи?

Останнім часом у центральноєвропейському регіоні визначена група ранніх пізньопалеолітичних індустрій, які знайдені на стоянках Королево I і II (Українське Закарпаття), Ведровіце I—II, Купаржовіце I і Броно-Богуніце (Південна Моравія), Ішталлошко (північно-східна Угорщина) і Бачо-Кіро (Центральна Болгарія). Дані стратиграфії, а де було можливо, і радіокарбонові дати показали, що ці пам'ятки мають вік понад 40 тис. років. Вони характеризуються розвинutoю призматичною технікою розколювання каменю і перевагою в інструментарії пізньопалеолітичних типів знарядь.

В зв'язку з цим привертає увагу нижній культурний шар печери Ішталлошко, яка знаходиться на заході Бюккських гір у північно-східній Угорщині⁸. Зразки кісткового вугілля, добуті в нижній та верхній частинах культурного шару, дали відповідно такі дати — $44\,500 \pm 1900$ і $39\,800 \pm 900$ років⁹. Археологічна колекція складається із крем'яних та кістяних артефактів. 71,7% індустрії — знаряддя з кістки, серед яких виділяються вістря з рощепленою основою (31). Мінімальна довжина їх 21,8 мм, а максимальна 150,7 мм. Частина цих знарядь використовувалась людьми як наконечники дротиків, але окрім слід зугинитися на вістрях довжиною від 2,18 до 7,8 см. Л. Вертеш абсолютно правильно називає їх найдавнішими наконечниками стріл в Європі. Як бачимо, він першим із дослідників кам'яного віку на

матеріалах Ішталлошко ставить питання про появу лука та стріл у початкову пору пізнього палеоліту. Інший угорський археолог М. Габорі також визначає описані нами дрібні кістяні вістря як наконечники стріл¹⁰. Шилами та голками такі вироби бути не могли, через те що для них непотрібно розщеплювати основу. Л. Вертеш наводить рисунки даних знарядь і свою реконструкцію їх закріплення у древку (рис. 1, 1—7). Представлені реконструкції здаються не дуже вдалими. Недоліком є наявність значних виступів, які утворюються при такому поєднанні наконечників з деревками. Виступи заважали б глибокому проникненню стріл у тіло тварини. Оскільки кістяні вістря Ішталлошко мали розщеплену основу, то більш логічним було б безпосереднє поєднання їх з деревками без виступів і перехідників. Наявність розщепленої основи у кістяних вістря Ішталлошко і «переддревок» Штетльмоор свідчить про існування у первісних колективів пізнього палеоліту способу закріплення наконечників, а згодом і «переддревок» у деревках стріл саме таким чином.

Серед кістяних знарядь нижнього культурного шару печери Ішталлошко є ще ланцетоподібні наконечники дротиків, голки, шило і лощило. Крем'яні вироби нечисленні (24). Нуклеусів, що достовірно походять з цього шару, немає. Отже, первинне розколювання кременю проводилося за межами печери. За даними Я. Козловського¹¹, який детально вивчив інвентар нижнього культурного шару Ішталлошко, тут 18 знарядь. Це ретушовані пластини (13), скребки (3), скребло з природним обушком і пластиночка типу Кремс. Практично всі ретушовані пластини мають зубчасті робочі краї. Дослідження фауністичних залишків виявило перевагу печерного ведмедя, а також значну кількість благородного оленя, альпійського козерога, сарни, північного оленя, мамонта і вовка.

Індустрія цієї пам'ятки являє собою сліди короткосучасного табору пізньопалеолітичних мисливців. В інструментарії стоянки знаряддя включено для обробки кістки і виробництва наконечників.

Є свідчення існування лука та стріл і в пам'ятках середньої пори пізнього палеоліту. Нещодавно М. Д. Прасловим¹² у колекції III (нижнього) культурного шару місцевозахідження Костьонки XXI (Гмелінська) зафіксована значна серія наконечників стріл (понад 100). Це наконечники з бічною віймкою, що оформлює ретушю черенок для закріплення, і тонко підправленим пером. Виготовлені вони на крем'яних мікропластинках. Довжина їх коливається в межах 2,7—7,6 см. Морфологічно ці знаряддя виділені М. Д. Прасловим у тип гмелінського наконечника з бічною віймкою (рис. 1, 14—17). Радіокарбоновий аналіз деревного вугілля нижнього культурного шару Костьонок XXI дав дві дати: $22\ 270 \pm 150$ років (GrN—7363) та $21\ 260 \pm 340$ років (GrN—10513).

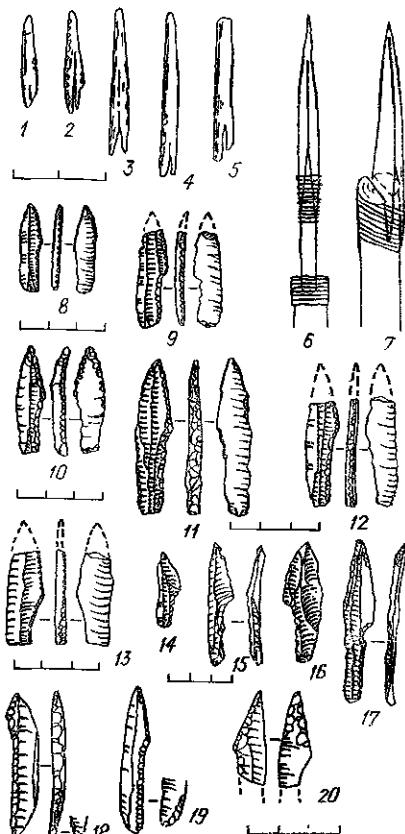

Рис. 1. Кістяні та крем'яні наконечники стріл пізньопалеолітичних стоянок Східної та Центральної Європи:
1—7 — кістяні наконечники нижнього культурного шару стоянки Ішталлошко;
8—13 — наконечники з бічною віймкою стоянки Гагаріно;
14—17 — наконечники з бічною віймкою нижнього культурного шару стоянки Костьонки 21;
18—20 — наконечники з бічною віймкою VII культурного часу стоянки Молодова V.

Склад фауністичних залишків (мамонт, північний олень, бізон, кінь, засець, песець, вовк, байбак) вказує на існування степових перигляціальних умов клімату. На основі матеріалів Гмелінської стоянки М. Д. Праслов робить висновок, що винайдення лука та стріл відбувалося в пізньопалеолітичний час, понад 20 тис. років тому назад. На жаль, М. Д. Праслов чомусь не враховує знахідки нижнього культурного шару Ішталлошко, через те їй відносить час винайдення лука та стріл до розвинутої пори пізнього палеоліту. На його думку, саме племена граветтійської традиції в складі свого мисливського спорядження, поряд зі списами та дротиками, мали лук і стріли.

Однією з найхарактерніших прикмет віллендорфсько-костьонківської культури, яка теж існувала понад 20 тис. років тому, є наконечники з бічною віймкою, виготовлені на крем'яних мікропластинах. Вони відомі серед матеріалів місцевознаходжень Костьонки I — верхній шар, Авдеєво, Віллендорф II — шар 9, де трапилися з подібними їм, але більш масивними за розмірами наконечниками дротиків костьонківсько-авдеєвського типу. Наявність дрібних і великих наконечників в одних комплексах, на думку М. Д. Праслова, «можна пояснити морфологічними відхиленнями в рамках типу», а не їх різним функціональним призначенням. Якщо ж дрібні наконечники траплялися в одній колекції без великих, наприклад, стоянка Гагаріно на Верхньому Дону (рис. 1, 8—13), їх дуже обережно визначали як «атипові наконечники з бічною віймкою», лише частину цих знарядь називали наконечниками стріл¹³.

«Атипові» наконечники з бічною віймкою наявні і в крем'яних колекціях молодовської пізньопалеолітичної культури. В VII шарі місцевознаходження Молодове V на Середньому Дністрі О. П. Черниш¹⁴ виділив серію виробів цього типу (22), розмірами від 20 до 66 мм (рис. 1, 18—20). Вік цього шару, за радіокарбоновим аналізом, $23\,000 \pm 800$ років (МО-11) та $23\,700 \pm 320$ років (ГІН-10). Основними промисловими тваринами для мешканців стоянки були північний олень, кінь і мамонт. О. П. Черниш, який визначив типологічно наконечники з бічною віймкою, нічого не пише про їх цільове використання людиною пізньопалеолітичної епохи. Простежується типологічна подібність наконечників з бічною віймкою молодовської і віллендорфсько-костьонківської культур. Отже, матеріали VII шару Молодове V та індустрії віллендорфсько-костьонківської культури дають ще одне свідчення використання лука і стріл у пізньому палеоліті.

Можливо, відносна давність розглянутих вище пам'яток і кількісно невеликі серії дрібних наконечників зупиняли дослідників перед цілком закономірним висновком про появу наконечників стріл і, відповідно, лука в пізньому палеоліті. Нечисленність наконечників стріл (Гагаріно — 3,86, Молодове V — близько 1,5%) є наслідком використання цих знарядь не на території поселення, а на полюванні. Проте пов'язаний з місцем виробництва наконечників стріл інвентар печери Ішталлошко, дав значну серію цих знарядь. В колекції Костьонок ХХІ близько 10% наконечників з бічною віймкою, що можна пояснити існуванням на стоянці певного «виробничого центру» для їх виготовлення.

Підведемо деякі попередні підсумки огляду пізньопалеолітичних наконечників стріл. Найдавніші наконечники — кістяні (Ішталлошко — понад 40 тис. років). Робота по їх виготовленню досить складна. Кістка не є найбільш оптимальним матеріалом для виробництва наконечників стріл, запаси яких у процесі мисливського промислу необхідно весь час поповнювати. Кремінь більш придатний для цього, тому як наслідок, з'являються наконечники на мікропластинах (віллендорфсько-костьонківська і молодовська культури, місцевознаходження Костьонки ХХІ (Гмелінська) — понад 20 тис. років). Винайдення таких наконечників знаменує початок нового етапу масового виготовлення стандартизованих наконечників стріл. Основною умовою виробництва будь-якого типу знарядь є одержання якомога більшої кількості виробів при мінімальних затратах праці та часу. Саме цим вимагам і відповідає

технологія виготовлення геометричних мікролітів, яка набуває широкого поширення в мезолітичний час.

Перед нами ніби якась хронологічна колонка еволюції наконечників стріл у кам'яну віці. Спочатку — кістяні, потім повторно оброблені крем'яні мікропластини і, як підсумок, перехід до геометричних мікролітів. Дійсно, виходить цілком логічна схема!? Але колективи первісних людей вирішували завдання, що стояли перед ними по-різному, неоднаково. У пошуку кращого способу виготовлення наконечників стріл вони йшли своїм шляхом. Підтвердженням цих слів є факти існування геометричних мікролітів як на деяких пам'ятках достатньо ранньої, так і заключних фаз розвитку пізнього палеоліту Європи¹⁵. Найбільш давніми індустріями, які мають у складі крем'яних колекцій геометричні форми (переважно сегменти), є культура Улуццо в Італії — понад 31 тис. років (рис. 2, 1—3), костьонківсько-тельманська культура на Дону — $27\,700 \pm 750$ років (рис. 2, 4—6), Корпач — IV (нижній) культурний шар у Молдавії — $25\,250 \pm 300$ років (рис. 2, 7—10) і павловська культура в Чехословаччині — $24\,800 \pm 150$ років (рис. 2, 11—13). Стверджувати, що всі геометричні вироби перелічених комплексів функціонально являли собою наконечники стріл, не можна, але й відкидати цю думку не варто. Якщо в мезоліті дані знаряддя використовувалися переважно як наконечники стріл, то для пізнього палеоліту це також прийнятно, враховуючи застосування лука людьми тієї епохи.

Отже, пізній палеоліт постає «епохою експерименту», часом пошуку оптимального розв'язання проблеми виготовлення стандартизованих наконечників стріл. Тільки у мезоліті цей пошук привів до широкого поширення технології виробництва геометричних мікролітів у зв'язку з необхідністю постійного використання лука на полюванні первісними колективами.

Ю. Е. ДЕМІДЕНКО

К вопросу о времени изобретения лука и стрел

Резюме

В статье приводятся и анализируются данные, позволившие сместить время изобретения лука в раннюю пору позднего палеолита (около 40 тыс. лет тому назад). На многочисленных археологических материалах Восточной и Центральной Европы доказано также существование наконечников стрел, а следовательно, и лука, в средней и заключительной фазах развития позднего палеолита. Предпринята попытка связать геометрические изделия памятников средней поры позднего палеолита Восточной и Центральной Европы с функциональным использованием их первобытными коллективами как наконечников стрел. Намечены пути эволюции наконечников стрел в позднем палеолите и мезолите: костяные — на кремневых мікропластинах — кремневые геометрические мікролиты.

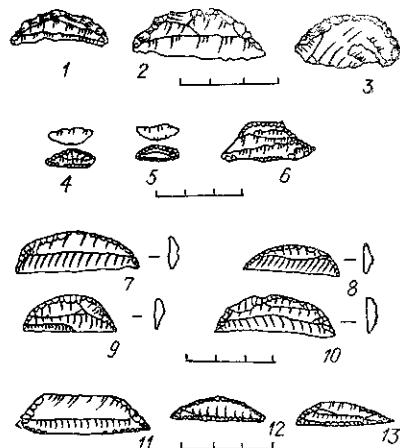

Рис. 2. Геометричні мікроліти пам'яток середньої доби пізнього палеоліту Східної та Центральної Європи:
1—3 — сегменти культури Улуццо; 4—6 — геометричні мікроліти II культурного шару стоянки Костъонки VIII; 7—10 — сегменти IV культурного шару стоянки Корпач; 11—13 — геометричні мікроліти стоянки Павлов.

¹ Раєдонікас В. І. Історія первоїтного общества. — Л., 1939. — Ч. 1. — С. 249—251; Ефіменко П. П. Первоїтное общество. — Київ, 1953. — С. 514, 633—634; Пегашідзе А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Історія первоїтного общества. — М., 1952. — С. 92.

² Лидопличко И. Г. О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — Вып. 2. — С. 25—36; Верещагин Н. К. Охоты первобытного человека и вымирание плеистоценовых млекопитающих в СССР // Тр. Зоол. ин-та. — 1971. — С. 200—232; Станко В. Н. Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 87—88.

³ Гладилін В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плеистоцене и голоцене. — М., 1974. — С. 76—77.

⁴ Кларк Дж. Г. Д. Доисторическая Европа. — М., 1953. — С. 42—46; Нужный Д. Ю. Об использовании острый и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 23—36.

⁵ Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та іх перспективи // Археологія. — 1982. — № 40. — С. 29—30.

⁶ Rust A. Die alt-und mitteleiszeitlichen Funde von Stellmoor. — Neumünster, 1943. — Р. 188—190.

⁷ Лидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — Киев, 1976. — С. 179—181.

⁸ Vértes L. Neuere Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istalloskő // AAASH. — 1955. — Vol. 5. — Р. 111—131.

⁹ Gaborit-Csank V. C. Dates of the hungarian Palaeolithic // Ibid. — 1970. — Vol. 22. — Р. 9—10.

¹⁰ Габори М. Лесс-перигляциал-палеолит Венгрии // Лесс-перигляциал палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — М., 1969. — С. 261—262; Его же. Палеолит и мезолит // Археология Венгрии: Каменный век. — М., 1980. — Т. 1. — С. 54.

¹¹ Korłowski J. K. Le Bachokirien — le plus ancien industrie du paléolithique supérieur en Europe // Middee and early upper palaeolithic in Balkans. — Krakow, 1979. — Р. 92—95.

¹² Праслов Н. Д., Иванова М. А., Гугалинская Л. А. и др. Костенки 21 (Гмелинская стоянка) // Археология и палеография позднего палеолита Русской равнины. — М., 1981. — С. 16—17; Праслов Н. Д. О времени изобретения лука // Тез. докл. XI конгр. ИНКВА. — М., 1982. — Т. 2. — С. 232—233.

¹³ Тарасов Л. М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. — Л., 1979. — С. 78.

¹⁴ Черныш О. П. Палеолитична стоянка Молодове V. — К., 1961. — С. 60.

¹⁵ Борзяк И. А., Григорьева Г. В., Кетрагу Н. А. Поселения древнекаменного века на северо-западе Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 61—83; Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на Русской равнине // КСИА АН СССР. — 1983. — № 173. — С. 55—61.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК
А. А. ЯНЕВІЧ

Свідерські мисливці Гірського Криму

Свідерська культура фінального палеоліту — одна з добре вивчених культур кам'яного віку Східної Європи. Переважна більшість її пам'яток сконцентрована в басейнах Вісли, Немана та Прип'яті. Південно-східним кордоном їх масового поширення є південна межа Полісся, що проходить через Львів, Житомир та Київ.

У горах Криму зараз відомо десять розкопаних пам'яток та місцезнаходжень, з яких походять окремі знахідки та виразні комплекси свідерських виробів. Типові свідерські наконечники стріл на верболистних пластинках виявлено на стоянках Фатьма-Коба, Шан-Коба, Бурян-Кая, Мурзак-Коба, Заміль-Коба 1, Шайтан-Коба великий гrot, Ала-Чук, Су-Ат III, Сюрень II¹.

У п'ятому шарі печерної пам'ятки Фатьма-Коба трапилося два верболистих наконечники стріл на пластинках (рис. 1, 14, 15). За типами знарядь та стратиграфією цей шар належить до середнього етапу раннього мезоліту Криму і представлений видовженими, середніми за розміром сегментами. Залягає він між архаїчним плеистоценовим та голоценовим шарами з крем'яними виробами типу Мурзак-Коба.

До середнього етапу кримського раннього мезоліту за типами знарядь та стратиграфією відноситься четвертий шар стоянки Шан-Коба, з якого походять три наконечники стріл свідерського типу (рис. 1, 5—7). Один свідерський верболистий наконечник залягав вище, в третьому шарі цієї самої пам'ятки, з матеріалами індустрії мурзак-кобинського

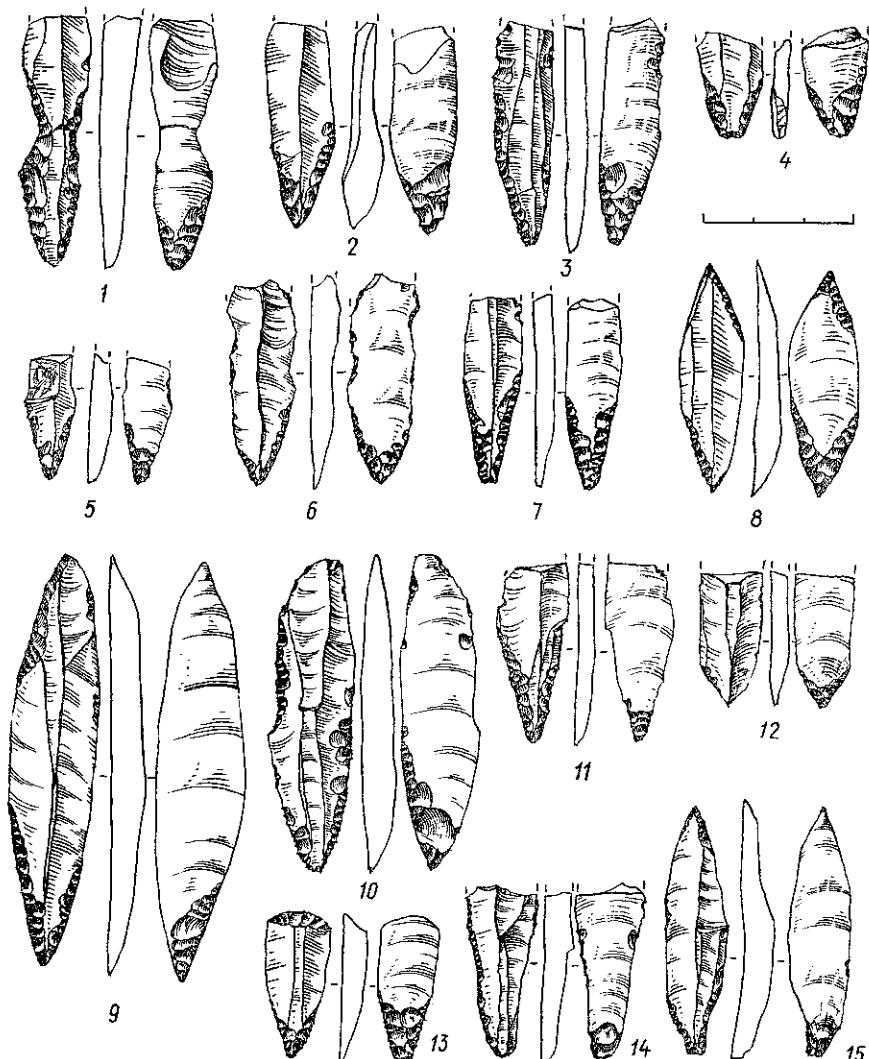

Рис. 1. Свідерські наконечники з мезолітичних стоянок Криму (1—15).

типу (рис. 1, 8). Дещо гірше зафіксоване стратиграфічне положення чотирьох наконечників свідерського типу зі стоянки Буран-Кая, навіс (рис. 1, 13), ранньомезолітичний шар якої вміщує деякі матеріали неолітичного часу². Але виразна серія сегментоподібних мікролітів основного комплексу не лише сумнівів, що він належить до середнього етапу раннього мезоліту Криму. Наконечник зі стоянки Шайтан-Коба (Великий гrot) походить з підйомного матеріалу (рис. 1, 9)³.

Чотири свідерські наконечники знайдено на стоянці Ала-Чук, відкритій Ю. Г. Колосовим у східній частині Гірського Криму (рис. 1, 10—12). В різночасовому матеріалі цієї пам'ятки вони, мабуть, синхронні *ранньомезолітичним сегментам*, серед яких знаходилися мікроліти типу «лімонних часточок».

Серед типових виробів другого етапу гірсько-кримської культури печерної стоянки Мурзак-Коба досить добре представлена серія архаїчних сегментоподібних мікролітів, у тому числі типу «лімонних часточок». Не виключено, що ці вироби, як і чотири верболисті наконечники з Мурзак-Коби (рис. 1, 1—4), являють собою більш ранню домішку до основного комплексу, що датується раннім мезолітом.

Найбільш виразний свідерський комплекс Криму був досліджений у нижньому шарі печерної стоянки Сюрень II, який має найближчі аналогії, в матеріалах Свідре Вельке I та Мар'янки-Вигляндув⁴.

Основним типом нуклеусів колекції нижнього шару Сюрені II є двоплощинні однобічні зі скошеними площадками та з поперечною підтескою тильного боку. Пластини, зняті з таких нуклеусів, мали верболисту форму та нерегулярну, палеолітичну огранку спинки. Більшість знарядь комплексу виконана на пластинах. Скребки, як правило, кінцеві на пластинах та пластинчатих відщепах, рідше подвійні. Архаїчний палеолітичний вигляд має серія різців стоянки, що представлені бічними ретушними, серединними та кутовими на пластинах. В колекції понад 40 типових свідерських верболистих наконечників стріл на пластинах з плоскою підтескою черешкової частини та вістря з черевця.

Наявність еталонного свідерського крем'яного комплексу Сюрень II в Криму дає можливість виділити свідерські матеріали з мезолітичних колекцій Криму зі змішаним інвентарем. Прикладом такої змішаної колекції з елементами Свідеру є стоянка Су-Ат III на Карабі-Яйлі⁵.

Стоянка Су-Ат III знаходиться на західному краї Карабі-Яйли в сідловині між горами Кара-Тау та Тірке, на обох берегах струмка Су-Ат. Розкоп площею 27 м² був закладений на лівому березі струмка Су-Ат, на 30 м нижче по течії від його витоку.

В розкопі зафіксована така стратиграфія:

1. Світло-жовтий піщаний суглинок, гумусований у верхній частині (0—0,2 м).

2. Червона глина (0,2—0,8 м).

3. Червона глина зі щебенем (0,8 м і глибше).

Крем'яні вироби залагали в світло-жовтому суглинку на глибині 0,10—0,25 м. Виготовлені вони були з сірого кременю, найближчі родовища якого знаходяться за 20 км на північ, поблизу гори Кара-Куш та в районі м. Білогорськ. Більшість кременів не патиновані, але трапляються вироби, вкриті молочно-білою патиною.

Всього на пам'ятці виявлено 8968 кременів, у тому числі 457 виробів з ретушшю. Переважають вироби культури Кукрек. Досить відразу серією представлені знаряддя свідерської культури.

Насамперед це стосується одного цілого (рис. 2, 1) та дев'яти уламків типових свідерських наконечників стріл (рис. 2, 2, 4—12). Всі наконечники стріл стоянки мають типову верболисту форму за винятком одного вістря зі слабо виділеним черешком (рис. 2, 11). Черешкова частина наконечників виготовлялася, як правило, з головки пластини за допомогою плоского ретушування черевця з метою зняття відбивного горбика. Більшість наконечників мають напівкруглу ретуш зі спинки по краю черешкової частини.

Наконечники виготовлені з характерних для свідерської культури верболистих пластин, знятих з двоплощинних нуклеусів. Чотири таких двоплощинних однобічних нуклеусів зі скошеними площадками та поперечною підтескою тильного боку є в колекції стоянки Су-Ат III (рис. 2, 25). Ці так звані човнуваті ядрища є основним типом нуклеусів свідерської культури і представлені численною серією серед матеріалів нижнього шару стоянки Сюрень II.

Безсумнівно, до свідерського комплексу належить кінцевий скребок на пластині з черешком, обробленим аналогічно черешковим частинам верболистих наконечників стріл (рис. 2, 3). З меншою впевненістю можна відносити до свідерських виробів стоянки десять кінцевих скребків на великих пластинах та пластинчатих відщепах (рис. 2, 20—23), різці архаїчного палеолітичного вигляду на пластинах: серединні (рис. 2, 13, 14, 16, 17), бокові (рис. 2, 19), кутові (рис. 2, 15, 18) та сокироподібне знаряддя на відщепі (рис. 2, 24). Аналогічні сокири відомі майже на кожній свідерській стоянці Полісся.

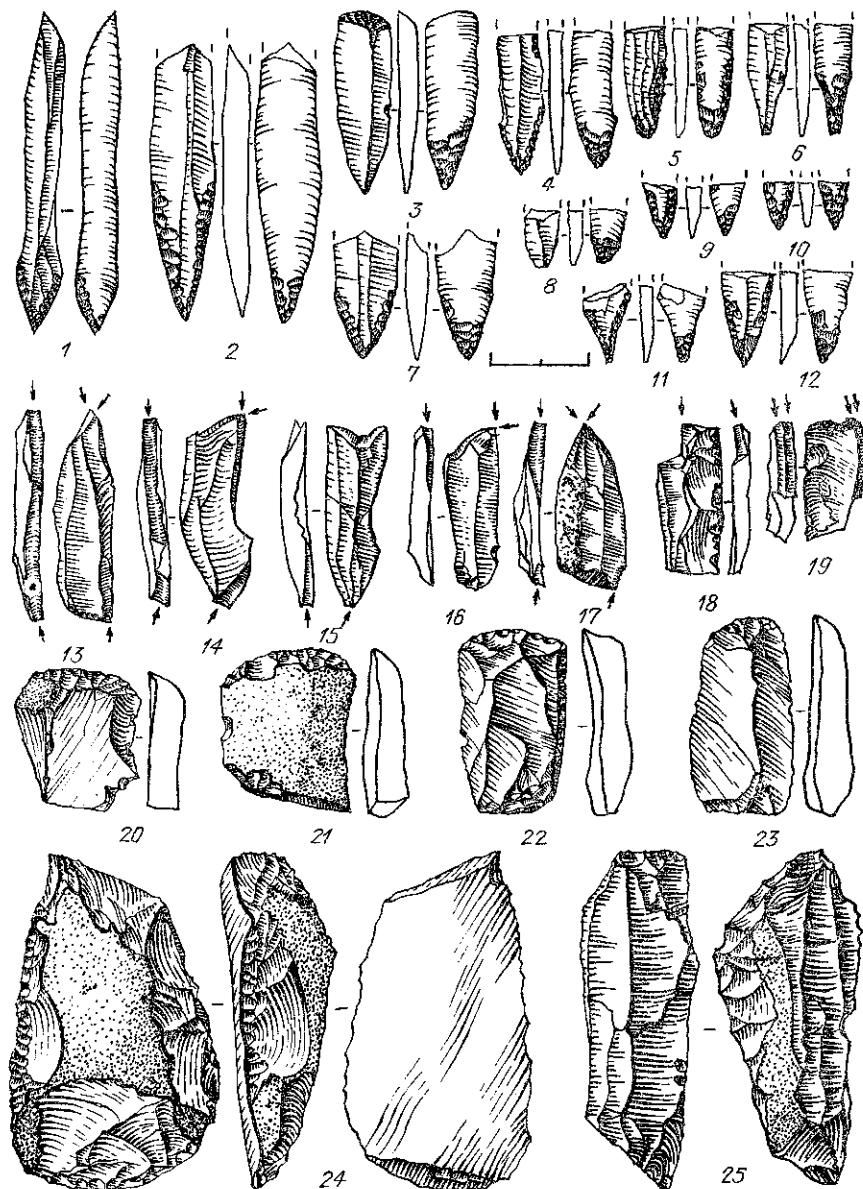

Рис. 2. Су-Ат III. Свідерський комплекс (1—25).

Інші типи свідерських виробів стоянки Су-Ат III неможливо виділити через змішаний характер комплексу.

До свідерських виробів Криму належать також кістяні гарпуни, що походять з трьох пізньомезолітичних пам'яток: Мурзак-Коби, Карапоби та Ласпі 7. З Мурзак-Коби походять чотири вироби, серед яких один цілий. Він має три асиметрично розташованих клювоподібних зубці та лопатоподібний насад (рис. 3, 1). Два інших гарпуни дещо відрізняються: один симетричним розташуванням зубців та їх більшою кількістю, судячи за уламком (рис. 3, 2), другий — формою зубців (рис. 3, 3). Четвертий гарпун представлений уламком гострого кінця (рис. 3, 4)⁶. Умови залягання цих знахідок ідентичні умовам залягання свідерських наконечників.

Виразний уламок гарпуна походить з пізньомезолітичної одношарової стоянки Кара-Коба⁷. Асиметричним розташуванням зубців та

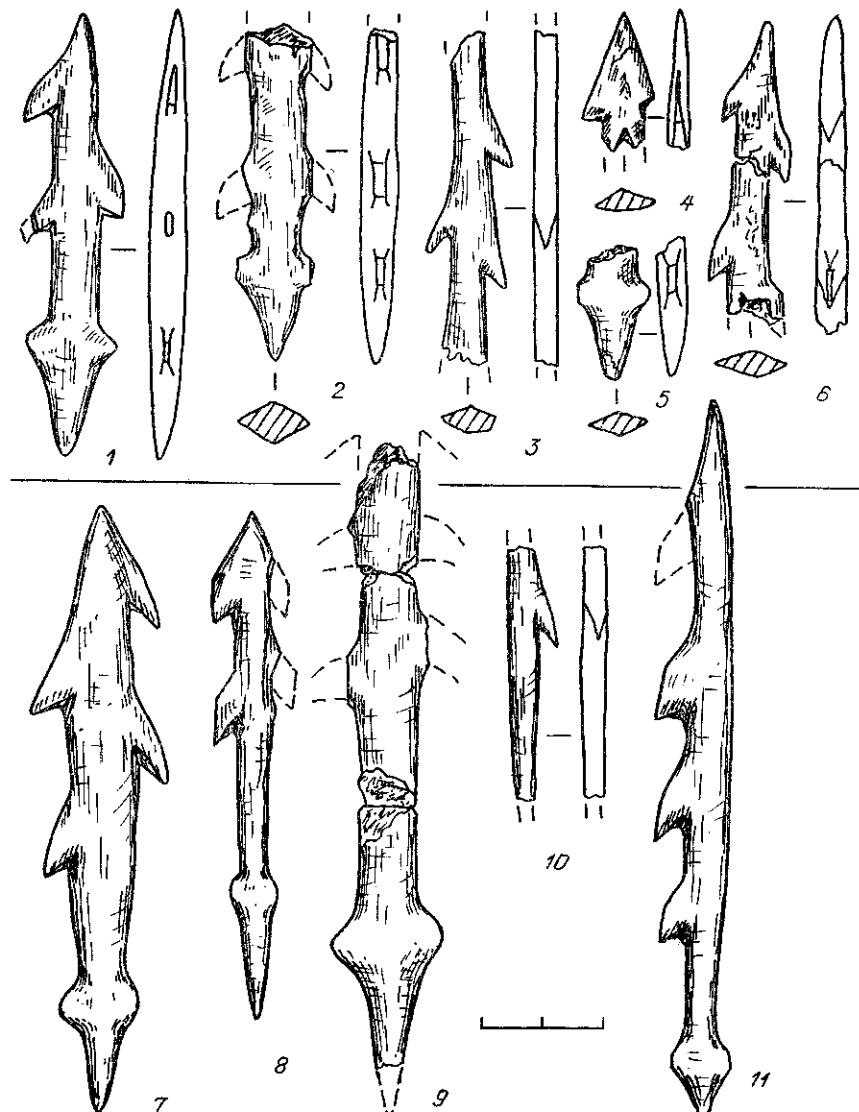

Рис. 3. Гарпуни з пізнього мезоліту Криму (1—6), пізнього мадлену Франції (7—10) та Свідеру Польщі (11).

їх клювоподібною формою він близький до цілого гарпуна з Мурзак-Коби (рис. 3, 6). Гарпун зі стоянки Ласпі 7, яка є однією з найбільш чистих та виразних пам'яток пізнього мезоліту гірсько-кримської традиції, представлений лише лопаточкоподібним насадом (рис. 3, 5)⁸.

Якщо зв'язок кримських верболистих наконечників стріл з Свідером не викликає сумніву в більшості спеціалістів, то походження гарпунів пізньомезолітичних пам'яток Гірського Криму до останнього часу не зрозуміле. Адже гарпуни відсутні як в ранньому, так і в пізньому мезоліті півдня Східної Європи. Єдиний гарпун, відомий на півдні СРСР, походить з пізньопалеолітичної стоянки Гварджилас-Клде на Кавказі⁹.

Між тим кримські знахідки типологічно найбільш архаїчні серед пізньопалеолітичних та мезолітичних гарпунів Європи. Вони нагадують так звані крезельські гарпуни, або тип 12 А, за типологією Г. Кларка. Досить близькі їм пізньомадленські гарпуни Франції, причому не тільки за насадом, що відрізняв у свій час ще С. М. Бібіков¹⁰, але й за дворядністю зубців, їх формою і розміщенням (рис. 3, 7—10)¹¹. Близькі до кримських є також гарпуни культур з наконечниками стріл на

пластинах, у тому числі свідерської культури (рис. 3, 11)¹². В Крим такі вироби попадають разом зі свідерськими комплексами. Свідерські гарпуни походять від пізньомадленських, чим і пояснюється схожість пізньомадленських гарпунів Криму з пізньопалеолітичними Франції. Свідерське походження кримських гарпунів,крім типологічної схожості, підтверджується і з'явилося їх тільки після поширення свідерських пам'яток.

Дані геології, палінології та радіокарбонного аналізу свідчать, що свідерська культура на Поліській низовині та сусідніх територіях розвивалась у рамках Дріасу III, що датується 8900—8100 р. до н. е. Найдавніший свідерський комплекс Цаловане, шар V був продатований методом C¹⁴ 8800 р. до н. е., а наймолодший Цаловане, шар VI — 8000 р. до н. е. Вітов III отримав дату 8600 р. до н. е., а Цаловане, шар IV — 8500 р. до н. е. Виявилось, що найдавніші свідерські пам'ятки мають у крем'яних комплексах черешкові наконечники стріл (Цаловане, шар V; Вітов III), а пам'ятки, що датуються кінцем Дріасу III — самим початком Пребореала, як правило, дають верболисті наконечники (Цаловане, шар IV, VI)¹³.

Оскільки на свідерських пам'ятках Гірського Криму знайдено виключно верболисті наконечники, що мають найближчі аналогії в пізньосвідерських пам'ятках Польщі з верболистими наконечниками, більшість цих свідерських пам'яток слід датувати кінцем Дріасу III.

Стратиграфічні спостереження свідчать, що свідерські матеріали в Криму синхронні середньому та пізньому періодам раннього мезоліту. Так, нижній шар Сюрені II був перекритий шаром з характерними для фіналу раннього мезоліту мікролітами типу «лімонних часточок». Верболисті наконечники трапилися в шарах середнього та пізнього періодів раннього мезоліту на стоянках Шан-Коба, Фатьма-Коба, Буран-Кая¹⁴.

Таким чином, опираючись на дату Свідеру, ранній мезоліт Криму, що останнім часом більшість дослідників називають шан-кобинським етапом гірсько-кримської культури¹⁵, слід датувати фінальним плейстоценом. Причому якщо пізній період з сегментами типу «лімонних часточок» датується кінцем Дріасу III — початком Пребореала, то пам'ятки типу середніх шарів Шан-Коби слід датувати Дріасом III, а типу Буран-Кая, грот та нижніх шарів Шан-Коби — Аллередом. Цікаво, що нижній шар Шан-Коби дає досить тепло любну фауну, тоді як нижній шар Сюрені II дав залишки північного оленя, а верхній шар Сюрені II — вже голоценову фауну та панцирі тепло любного молюска *Neritix vulgaris*¹⁶. Це ще раз підтверджує існування мисливців першого періоду раннього мезоліту Криму в умовах аллередського потепління, середнього — під час похолодання Дріасу III, а пізнього — на початку потепління голоцену, в Пребореалі.

Саме в Аллереді відбулося широке поширення сегментоподібних мікролітів у Європі і на Кавказі (азільська культура півдня Франції, культура Федермессер Північногерманської низовини, тарновська та вітовська групи басейну Вісли, стоянки Боршеве II, Загай, грот Сосрку). Дослідники мезоліту пояснюють цей процес у Європі поширенням культур мисливців лісів внаслідок збільшення лісової зони в період аллередського потепління¹⁷. Так, до найбільш вивчених аллередських культурних спільностей з сегментоподібними мікролітами належить азільська культура півдня Франції, на пам'ятках якої знаходять велику кількість решток лісових тварин, і насамперед благородного оленя. Оскільки найбільш пошиrenoю формою мисливської діяльності в лісовій зоні є індивідуальні методи полювання на нестадних травоїдних за доломогою лука, то сегментоподібні мікроліти азільської культури та її подібних, навидше, були наконечниками стріл лісовых мисливців аллередських лісів.

Судячи з високої питомої ваги нестадних тварин закритих та напівзакритих біотопів серед фауністичних решток грота Сосрку¹⁸,

близькими були причини поширення сегментоподібних мікролітів на Кавказі. Нарешті, в Гірському Криму поширення шан-кобинських пам'яток з сегментами збігається з розвитком лісового фауністичного комплексу. В такому контексті ми вважаємо, що поява та розвиток геометричних традицій в Криму, тобто мезолітизація культури, поширення лука та стріл, слід розглядати як наслідок формування в гірській частині півострова нового господарсько-культурного типу — мисливців гірських лісів.

Похолодання в Дріасі III зумовило просування лісів на півден. Разом з лісовою зоною відходять на південь і лісові мисливці з сегментоподібними мікролітами. Протягом усього Дріасу III ці культурні явища вілбуваються в Південній і Центральній Європі південніше Карпат (Куйна Туркулуй, Бейле Геркуланум, Сексард, Білолісся, середній, шан-кобинський, період Криму)¹⁹.

На межі плейстоцену та голоцену в Європі всі культурні спільноти зазнали значних змін у матеріальній культурі при потеплінні. Це стосується не лише прильдовикової Європи, де зміни були особливо відчутні, але й південних територій, в тому числі Криму. В цьому аспекті привертає увагу значна відмінність матеріальної культури раннього, шан-кобинського етапу, гірсько-кримської культури від генетично з ним пов'язаного пізнього — мурзак-кобинського. Ці зміни, що сталися на рубежі плейстоцену та голоцену, на нашу думку, були зумовлені змінами природного оточення мисливців Гірського Криму. Доказом цього є різниця в фауні пам'яток шан-кобинського етапу, де ще трапляються рештки таких плейстоценових тварин, як північний олень, бізон, піщаний лев, кінь, сайга, осел, від пам'яток, типу Мурзак-Коба, без них²⁰.

Прямі аналоги крем'яному інвентарю свідерського шару стоянки Сюрень II в матеріалах свідерських пам'яток басейнів Вісли, Немана та Прип'яті дали можливість зробити висновок про міграцію окремих груп свідерських мисливців у Крим. Таке переселення носіїв свідерських традицій пояснювалося пошуками нових мисливських угідь²¹. Іншої думки дотримується Г. П. Григор'єв, який вважає, що в Крим проникли лише свідерські наконечники, а не свідерське населення²².

Свідерські пам'ятки відомі не лише в Кримських, а й в Карпатських горах та передгір'ях: це стоянка Великий Славков у Татрах²³ та скupчення свідерських пам'яток Скауна²⁴, Делятин²⁵ у Східних Карпатах, та нещодавно розкопана стоянка Врублівці на Верхньому Подністров'ї²⁶. Ці стоянки, як і свідерські пам'ятки Криму, за крем'яним інвентарем дуже близькі до типових свідерських пам'яток басейнів Вісли, Немана та Прип'яті. Але, крім верболистих наконечників (Великий Славків), тут виявлено і черешкові вістря стріл (Делятин, Скаун).

Більшість наконечників стріл стоянки Скауна черешкові, а деякі навіть не мають плоскої підтески з черевця. Ці особливості свідчать або про наявність аренсбургської домішки в комплексі Скауна, або про досить ранній його час.

Типологічно найбільш пізній свідерський комплекс з Карпат з верболистими наконечниками залягав в геологічних відкладах Дріасу III²⁷. Отже, свідерські стоянки Карпат, як і інших територій, датуються Дріасом III.

Привертає увагу, що свідерські пам'ятки Карпатських та Кримських гір за топографією поділяються на дві категорії: високогірні (Су-Ат III, Ала-Чук, Скауна, Великий Славків) та передгірні (Сюрень II, Шан-Коба, Фатъма-Коба, Буран-Кая, Мурзак-Коба, Делятин, Врублевці). Високогірні стоянки, як правило, знаходилися на перевалах, що ведуть на субальпійські та альпійські луки (яйли в Криму чи полонини в Карпатах).

Відомо, що травоїдні пасуться на альпійських луках лише в літній період. На зиму вони опускаються в передгірні ліси. Сильні вітри, гли-

бокий сніг та низькі температури роблять неможливим існування травоїдних на яйлах та полонинах у зимовий період. У плейстоцені кліматичні умови на альпійських луках взимку були ще суворішими.

Таким чином, високогірні свідерські стоянки могли бути лише літніми таборами свідерських мисливців. Розміщення їх на шляхах, що ведуть з передгір'їв на альпійські луки, свідчить, що, швидше, їх мешканці полювали на сезонно мігруючих травоїдних, які весною підіймалися в гори, а восени опускалися в передгірні ліси. Свідерські стоянки передгір'їв знаходилися в природно-ландшафтних умовах, в яких зимували травоїдні. Цікаво, що більшість передгірних стоянок—печерні, тоді як високогірні, як правило, — відкриті. Все це дає змогу зробити висновок, що печерні пам'ятки кримських передгір'їв — зимові, а відкриті високогірні — літні. Незначна кількість матеріалів на більшості свідерських пам'яток Криму свідчить про їх короткочасний сезонний характер.

Наявність типових свідерських пам'яток у Кримських та Карпатських горах є доказом існування якогось стійкого господарського стереотипу, з одного боку, пов'язаного з горами, а з іншого — досить близького економіці свідерського населення рівнин. Останнє вітікає з факту ідентичності крем'яних виробів гірського та рівнинного Свідеру.

Як відомо, більшість свідерських пам'яток розташована в басейнах Вісли, Немана та Прип'яті. В Дністровському басейні нижні течії Вісли та Неману входили в зону холодного тундро-степу, а верхів'я цих рік та басейн Прип'яті займала зона розріджених березово-соснових лісів. Мешкання свідерських мисливців на межі двох ландшафтно-кліматичних зон було зумовлене специфікою екології основного об'єкту мисливства свідерського населення — тундрового оленя.

Тундрова різновидність північних оленів мешкає в тундрі та лісотундрі, сезонно мігруючи між ними. Літом вони пасуться на північних тундрових пасовищах, а на зиму мігрують на південь у лісотундрі. Річний господарський цикл свідерських спеціалізованих мисливців на тундрового оленя повністю залежав від сезонної активності об'єкту полювання.

Під час масових весняних та осінніх міграцій оленів свідерські мисливці влаштовували колективні полювання-поколки на місцях традиційних переправ тварин через ріки. Судячи з даних археології та етнографії, поколочні табори влаштовувалися на межі тундри та лісотундри. Община мисливців жила деякий час на місці поколки, харчуясь заготовленим м'ясом. Коли запаси вичерпувалися, община розпадалася на окремі сім'ї, які розпорощувалися по общинній мисливській території та відковчували на 150—200 км південніше на зимові пасовища оленів у лісотундрі. Найчастіше це траплялося в найбільш голодний для мисливців та оленів час і в кінці зими — на початку весни. В кінці весни свідерське населення мігрувало на північ, де знову збиралося на общинних поселеннях з метою проведення колективного полювання на мігруючих оленів²⁸.

Відомо, що при наявності гірських масивів у зоні поширення північного оленя частина з них переходить до гірського способу життя. Гірські північні олені на відміну від тундрових сезонно мігрують не в широтному, а у вертикальному напрямку. Влітку вони живуть на гірських пасовищах, спускаючись на зиму в передгірні ліси. Популяції гірських північних оленів відомі в горах Сибіру, Скандинавії, Північної Америки²⁹.

Фінальний палеоліт через повсюдне поширення в прильодовиковій Європі північного оленя отримав назву «віку північного оленя»³⁰. Фауністичні рештки цих травоїдних у культурних шарах гірських стоянок цього часу свідчать про наявність гірських популяцій північного оленя наприкінці палеоліту в горах Європи, в тому числі в Карпатах та в Криму. Кістки північного оленя були знайдені на пізньопалеолітичних

стоянках Гірського Криму Сюрень I, Аджі-Коба, а також в нижньому шарі Сюрені II³¹, що датується фінальним плейстоценом.

Свідерські мисливці Польської низовини та Полісся мігрували на зиму слідом за тундровими оленями з півночі в передгірні ліси Карпат³². Зимові пасовиська гірських північних оленів Карпат, очевидно, знаходилися в тих же Карпатських передгір'ях, де паслися взимку тундрові олені. Створювались умови для переходу частини свідерського населення до цілорічного полювання на гірську різновидність північного оленя. Сезонні міграції останніх між літніми пасовиськами на полонинах та зимовими у передгір'ях зумовили річний господарський цикл гірських свідерських мисливців.

Наприкінці плейстоцену північні олені в процесі сезонних міграцій досягали Північного Причорномор'я та Криму³³. Виникали умови, при яких рухливі свідерські мисливці, переслідуючи північних оленів, могли просуватися далеко на південь від території свідерської культури. Археологічні дані свідчать, що в процесі міграцій окремі групи свідерського населення досягали не лише Карпат, але і гір Криму. Знахідки свідерських наконечників в басейнах Дністра та Середнього Дніпра являють собою сліди просування груп свідерських мисливців слідом за мігруючим тундровим оленем далеко на південь.

Тісний зв'язок з горами, сезонний характер стоянок, топографія яких відповідає топографії літніх та зимових пасовиськ гірських північних оленів, прямі паралелі крем'яним виробам гірсько-кримських свідерських пам'яток у матеріальній культурі свідерських мисливців рівнин, що спеціалізувалися на полюванні північного оленя, дають право припустити, що в основі економіки гірських свідерців лежало полювання на гірську різновидність північного оленя.

Не можна повністю виключати можливість полювання цього населення на інші види травоїдних, що сезонно мігрували в горах у вертикальному напрямку. На таку можливість вказує різноманітна фауна свідерської стоянки Сюрень II³⁴. Остаточне розв'язання цих питань можливе лише на основі вивчення остеологічних матеріалів нових гірських свідерських пам'яток.

Археологічні дані свідчать про наявність у горах прильодовикової Європи (Піренеї, Альпи, Карпати, Крим, Кавказ) наприкінці пізнього палеоліту своєрідного господарсько-культурного типу гірських прильодовикових мисливців. Його природною передумовою була ландшафтно-кліматична специфіка прильодовикових гір, що зумовила своєрідність їх тваринного світу як основи мисливського господарства.

В результаті похолодання наприкінці плейстоцену в горах нижня межа зони альпійських луків проходила на 1000 м нижче сучасної³⁵. Через значне збільшення площи гірських пасовиськ створилися сприятливі умови для літнього випасу стадних травоїдних у горах. Суворі умови на гірських пасовиськах узимку сприяли масовій міграції травоїдних восени в передгірні ліси та в степи перигляціальних рівнин.

В основі економіки гірських прильодовикових мисливців пізнього палеоліту лежало колективне полювання на сезонно мігруючих між гірськими луками влітку та передгір'ями взимку стадних тундрових (північний олень) та степових (кінь, сайгак, осел) травоїдних. Суттєвим доповненням було індивідуальне полювання на нестадних тварин передгірних лісів: благородний олень, косуля, кабан, гіантський олень, ведмідь.

При потепліннях (наприклад, в Аллереді) зона лісів з нестадною фауною поширювалася за рахунок відкритих просторів і роль індивідуальних методів полювання в закритих ландшафтах за допомогою лука і стріл зростала. Однак остаточна заміна відкритих перигляціальних ландшафтів зі стадною фауною в прильодовиковій Європі закритими ландшафтами з нестадними травоїдними відбулася лише в ранньому голоцені. Оскільки найбільш продуктивним засобом мисливської діяльності в лісі є індивідуальне полювання за допомогою лука, ос-

тannій настільки поширився в ранньому голоцені, що став символом цілої епохи привласнюючого господарства — мезоліту. Ефективне дистанційне озброєння, яким були лук та стріли, зумовило швидке скочення поголів'я промислових тварин, що призвело до остаточної кризи мисливського господарства³⁶.

Таким чином, розвиток продуктивних сил мисливського суспільства та природні зміни на грані плейстоцену та голоцену зумовили перерестання господарсько-культурного типу гірських прильдовикових мисливців у господарсько-культурний тип мезолітичних мисливців гірських лісів. Основою економіки останнього було індивідуальне полювання на лісових та гірських нестадних тварин за допомогою лука в умовах гірських лісових ландшафтів.

У Гірському Криму до цього господарсько-культурного типу належало населення, яке залишило мезолітичні та неолітичні пам'ятки гірсько-кримської культурної традиції. Про це свідчить чіткий зв'язок цих пам'яток із зоною лісів, поширення в них наконечників стріл у формі геометричних мікролітів, структура господарства, що включала, крім мисливства на лісових звірів, збиральництво та рибну ловлю, його річний цикл, який передбачав вертикальні сезонні міграції між передгір'ями та яйлою. Господарсько-культурний тип мисливців гірських лісів пройшов у Криму три етапи. Перший припадає на Аллеред та Дріас III, це період його формування в умовах ще не зовсім встановленої лісової зони та пов'язаного з нею фауністичного комплексу. Другий, раннього голоценовий етап, — час розвиненого багатогалузевого господарства з чітким сезонним циклом. Третій, атлантичний, — період інтеграції в господарсько-культурний тип мисливців гірських лісів відтворюючих форм господарства.

Носіями культурно-господарського типу мисливців гірських лісів були асимільовані свідерські прильдовикові гірські мисливці, які втратили основу свого існування в зв'язку з остаточним залісненням Кримських гір та зникненням стадних тундрових та степових травоїдних. Можливо, цей процес відображає парне поховання в Мурзак-Кобі³⁷, чоловічий скелет якого належить північному варіанту кроманьйонців і близький до кроманьйонців Пшедмоста на відміну від жіночого, середземноморського³⁸. Здобутком гірсько-кримського населення внаслідок асиміляції свідерців стали окремі знаряддя праці останніх — гарпуни та листоподібні наконечники стріл на пластинах. Більшість дослідників вважають, що кримські гарпуни пов'язані з рибною ловлею³⁹, але не виключено їх використання, як і свідерських гарпунів, — при поколках оленів, тільки не північних, а благородних. Про можливість застосування гарпунів при мисливстві на благородного оленя свідчить їх поширення в азільській культурі Франції⁴⁰, основою мисливською здобиччю якої був благородний олень.

Отже, зазначене дає змогу віднести свідерських мисливців Гірського Криму до господарсько-культурного типу гірських прильдовикових мисливців, в основі економіки яких лежало колективне використання на сезонно мігруючих стадних тундрових та степових травоїдних між яйлами влітку та передгір'ями взимку. В ранньому голоцені вони остаточно втрачують основу свого існування у зв'язку з залісненням Кримських гір та зникненням стадних тварин і асимілюються місцевим гірсько-кримським населенням, яке належало до культурно-господарського типу мисливців гірських лісів.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК
А. А. ЯНЕВИЧ

Свидерские охотники Горного Крыма

Резюме

В статье дается обзор крымских материалов свидерской культуры. Вслед за Е. А. Векиловой авторы рассматривают появление этих материалов в Крыму как результат миграции свидерского населения вслед за стадами северного оленя. На основе сопоставления крымских свидерских материалов со Свидером Польши, который датирован естественными методами Дриасом III, появление свидерского населения в Крыму также следует относить к Дриасу III.

Основой экономики свидерского населения в Крыму была охота на горную популяцию северного оленя и на степных стадных животных, мигрировавших между яйлом и предгорьями. Определенную роль в хозяйстве играла также индивидуальная охота с луком на лесных животных и рыболовство. Сезонный цикл свидерских охотников Крыма предполагал миграции летом на яйлу, а зимой в предгорья.

¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 144—154.

² Бадер Н. О. Некоторые итоги работ под навесом Буран-Кая, в связи с исследованиями раннего мезолита Крыма // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — М., 1976. — С. 25—36.

³ Колосов Ю. Г. Разведочные раскопки и сборы на склоне перед Большим Громом в 1963, 1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — Киев, 1967. — Вып. 1. — С. 69—75.

⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 114—183; Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 144—154; Векилова Е. А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (Стоянка Сюрень II) // КСИА АН УССР. — 1961. — Вып. 82. — С. 143—149; Sild R. Pózny paleolit Krymu a Cykl masowszanski // Archeologia Polski. — Т. 10, z. 2. — Р. 431—473.

⁵ Колосов Ю. Г. Новые неолитические стоянки Крыма (по данным археологических разведок 1955 г.) // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 13—16.

⁶ Бабиков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // УЗЛГУ. — 1949. — Вып. 13. — С. 7, табл. 1, 5—8.

⁷ Колосов Ю. Г. Расколки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 20. — Рис. 3.

⁸ Телегин Д. Я. Мезолитичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 91, рис. 22, 13.

⁹ Бадер Н. О. Поздний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 295, рис. 115, 4. — (Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т.).

¹⁰ Бабиков С. Н. Указ. соч. — С. 24—25, табл. 11.

¹¹ Sacchi D. Les civilisations du Paléolithique supérieur en Langendoc occidental (Bassin de L'Aude) et Roussillon // Le Préhistorique Francaise. — Paris, 1976. — Т. 1/2. — Р. 1186, fig. 8, 28, 29, 31, 46; Lorblanchet M. Les civilisations du Paléolithique supérieur dans le Haut Quercy // Ibid. — Р. 1191, fig. 2, 1—5; Des Bross R. Les civilisations du Paleolithique supérieur dans le Jura meridional et dans les Alpes du Nord // Ibid. — Р. 1204, fig. 6, 9; Р. 1120, fig. 5, 11, 18.

¹² Gross H. Das Rentir in der Ostpreussen Vorgeschichte // Altpreussen. — 1940. — В. 5. — С. 36—41.

¹³ Schild R. Pózny paleolit // Pranistoria ziem polskich: Paleolit i mesolit. — Warszawa etc. — 1975. — Т. 1. — Р. 258—338.

¹⁴ Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 146, 147.

¹⁵ Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 57—65.

¹⁶ Векилова Е. А. Каменный век Крыма: Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173. — С. 124, 125, табл. 3.

¹⁷ Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europa from 10th. to 5th. millenium B. C. — Warszawa, 1975. — 259 р.

¹⁸ Замятин С. Н., Акритас П. С. Раскопки грота Сосруко в 1955 г. // Учен. зап. Кабард.-Балкар. НИИ. — 1957. — С. 442—444.

¹⁹ Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 57—65; Станко В. Н. К проблеме западных связей мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам поселения Бело-Лесье) // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1985. — С. 31—45; Păunescu Al. Epipaleoliticul de la Cuina Turcului Dubova // SCIV. — 1970. — Т. 21, N 1. — Р. 3—29; Vertes L. Die Altsteinzeit der südlischen Donaugebiete // Quartär. — 1960. — N 12. — С. 93—94.

²⁰ Векилова Е. А. Каменный век Крыма... — С. 124—125, табл. 3.

²¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения... — С. 144—154.

²² Григорьев Г. П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 127.

- ²³ Barto J. Wielki Slawkow — pierwsza osada kultury swiderskiej na Słowacji // Acta archaeol. Carpathica. — 1980. — T. 20. — S. 6—17.
- ²⁴ Борисковский П. И. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // ИМА. — № 126. — С. 132—138; Nicolaeescu-Plopsor C. S., Paunescu Al., Mogosanu Fl. Le paleolitic de Ceachleu // Dacia. — 1960. — Т. 10. — Р. 36.
- ²⁵ Клапчук М. Н. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятів // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 65—74; Клапчук М. Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА. — 1983. — № 4. — С. 103—117.
- ²⁶ Кучугура Л. И. Каменный век поселения Брублевцы (Среднее Поднестровье) // Зв. коміс. по изуч. четвертич. периода. — 1985. — № 54. — С. 66—90.
- ²⁷ Barto J. Op. cit. — S. 6—17.
- ²⁸ Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.
- ²⁹ Там же. — С. 74.
- ³⁰ Ефименко П. П. Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 490.
- ³¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения... — С. 144—154; Векилова Е. А. Каменный век Крыма... — С. 117—161.
- ³² Schöd R. Rózny paleolit. — Р. 258—338.
- ³³ Пидоличко Й. Г. О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — 259 с.
- ³⁴ Векилова Е. А. Каменный век Крыма... — С. 125, 126, табл. 3.
- ³⁵ Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А. Палеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 103—112; Малеев В. П. Основные этапы развития растительности Средиземноморья и горных областей юга СССР (Кавказа и Крыма) в четвертичном периоде // Тр. Никит. ботан. сада. — 1948. — Т. 25, № 1/2. — С. 14, 15.
- ³⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч. — С. 12—45.
- ³⁷ Бибиков С. Н. Гrot Mурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // СА. — 1940. — Вып. 5. — С. 159—178.
- ³⁸ Жирое Е. В. Костики из гrotа Mурзак-Коба // Там же. — С. 179—186; Дебет Г. Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. — 1948. — Т. 4. — С. 326, 327.
- ³⁹ Колосов Ю. Г. Указ. соч. — С. 21.
- ⁴⁰ Kozłowski J., Kozłowski S. Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiąclecia p. n. e. — Warszawa, 1975. — P. 258.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я

Останнім часом увагу дослідників стали знову привертати так звані випростані енеолітичні поховання, яких чимало вже виявлено в Степовому Подніпров'ї¹.

Проблема визначення віку випростаних енеолітичних поховань та їх культурної належності вже має свою історію. Вперше такі поховання були зафіксовані у працях В. О. Городцова на Сіверському Дінці². Близько десяти могил ямного часу з такими похованнями опрацьовані М. Я. Мерпертом для Всльсько-Уральського району³. Відомі вони і з розкопок біля с. Широке поблизу Кривого Рогу⁴. Кілька таких поховань виділено нами у Вільнянських курганах, де вони поряд зі скорченими датувались періодом енеоліту — ранньої бронзи⁵. Здебільшого при таких похованнях цього часу знахідок не буває, але в могилі 18 з кургану 1 поблизу с. Широке при випростаному скелеті виявлено округлій горщик (рис. 1, 4) і статуетку серезлівського типу.

Чимало випростаних енеолітичних поховань у степових районах України виявлено і за останнє десятиріччя. Основними питаннями при вивчені випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я і суміжних територій є визначення їх хронології та культурної належності. На думку І. Ф. Ковальової, такі поховання Орельсько-Самарського межиріччя передували ямній культурі і лише як пережиток трапляються в другій половині III тис. до н. е.⁶ Дослідниця вважає, що випростані на спині підкурганні поховання становлять «гомогенну групу» з ознаками археологічної культури⁷. Але виявлений посуд (Спаське

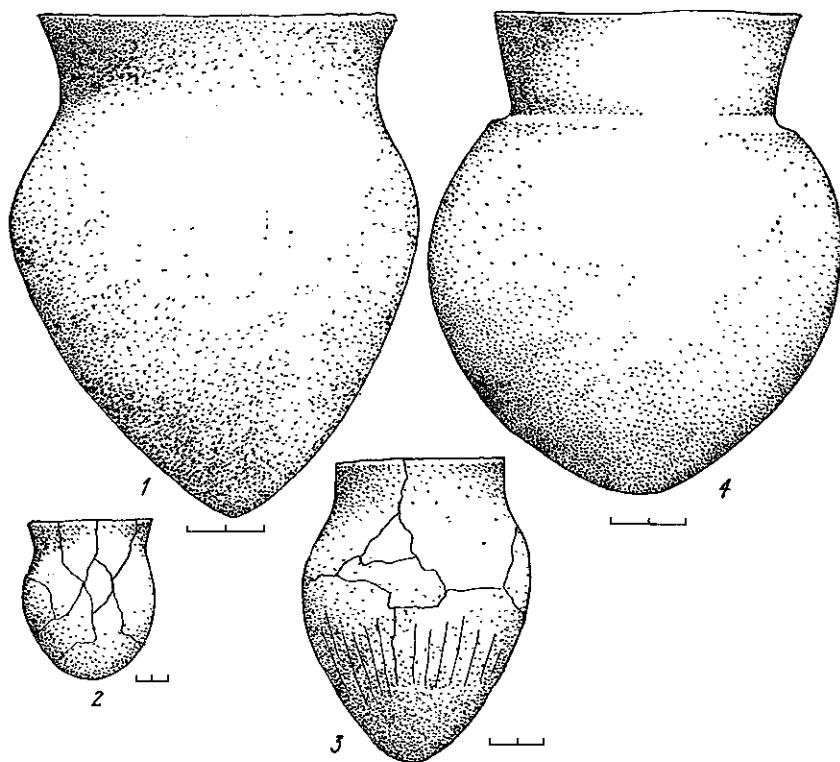

Рис. 1. Горщики при випростаних енеолітических похованнях:
1 — Кабаки 2/1; 2 — Верхня Маївка XIV, 3/3; 3 — Млинок 44/10; 4 — Широке 1/18.

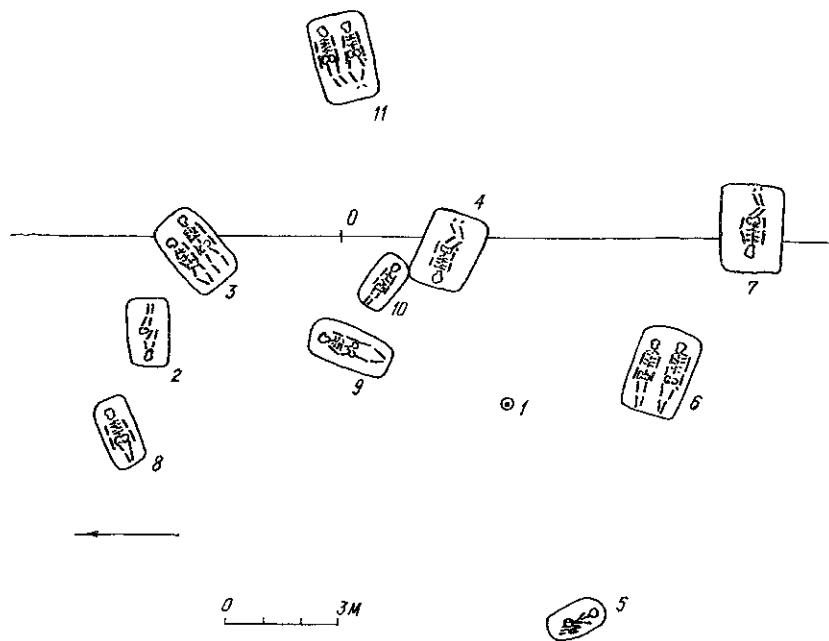

Рис. 2. Млинок. План кургану 44 з випростанями похованнями.

XIV, 3/3 *) не має «тих характерних ознак, що дозволяли б пов'язувати його з певною археологічною культурою»⁸. З такою думкою І. Ф. Ковальової щодо хронології та культурної належності випростаних поховань Орельсько-Самарського межиріччя погодитися, звичайно, важко. Загалом І. Ф. Ковальова дійшла висновку, що випростані енеолітичні поховання не відносяться до жодної з відомих тепер енеолітических культур, а належать до окремої «постмаріупольської» культурної групи. Вона, зокрема, категорично заперечує можливість віднесення цих поховань до групи пам'яток низинно-михайлівського типу, що відстоюють у своїх працях автор та інші дослідники (О. Г. Шапошникова, Ю. Я. Рассамакін). Не підтримує І. Ф. Ковальова і висновків В. О. Городцова та М. Я. Мерперта про віднесення до ямної культури випростаніх енеолітических поховань з Сіверського Дінця і Поволжя.

На жаль, у своїх висновках І. Ф. Ковальова спирається на вузьку джерелознавчу базу лише Орельсько-Самарського межиріччя. Але останнім часом кількість випростаних енеолітических поховань, зокрема інвентарних, на сусідніх територіях Подніпров'я зросла, що дозволяє вирішувати питання культурного і хронологічного місця розглядуваніх пам'яток більш обґрунтовано.

Згадаймо, насамперед, матеріали дослідження 1967 р. решток двох курганів біля хут. Кабаки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., де було виявлено в чотирьох овальних ямах п'ять випростаних на спині кістяків, записаних рожевою вохрою. При одному з них (№ 1) виявлено гостроронній з високими вінцями горщик (рис. 1, 1); в іншій похованльній ямі знайдено крем'яній ніж, виготовлений з відщепу⁹.

Важливим фактором, що доповнює наші відомості про дану групу поховань є вивчення кургану біля с. Млинок Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл., де виявлено сім випростаних поховань у вузьких видовжених ямах, що стратиграфічно передували впускному ямному похованню (рис. 2). У двох з них виявлена кераміка, в тому числі горщик видовжених пропорцій з пористою масою (рис. 1, 3)¹⁰. Аналогічні кургани з групою випростаних поховань в овальних ямах з великою кількістю вохри виявлені 1967 р. на південній околиці Дніпропетровська (курган Близниця) і 1974 р. біля с. Пушкарівка Верхньохортицького р-ну Дніпропетровської обл. (рис. 3, 1)¹¹. В обох цих курганах було по сім таких поховань (у тому числі основні в курганах), які хронологічно передували пізньоїмним могилам. Більшість випростаних поховань тут виявилися безінвентарними, в окремих знайдені прикраси (Пушкарівка) і крем'яні вироби (Близниця).

Кілька випростаних енеолітических поховань виявлено у 1969—1974 рр. експедицією Дніпро—Донбас у долині р. Орелі (Могилів, Брилювата могила, поховання 3), одне — біля с. Калинівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.¹², яке було основним у кургані і перерізалось пізньоїмною могилою. Три таких поховання (№ 11—13) зафіксовані і в кургані № 1 поблизу с. Чаплі Дніпропетровського р-ну. В одному (№ 13) були два крем'яні ножі, виготовлені з великих відщепів¹³. Поховання енеолітичного часу відомі і з Чечеліївки Петровського р-ну Кіровоградської обл. на Інгулі (розкопки Н. М. Бокій).

Дві групи випростаних енеолітических поховань виявлені при розкопках курганів у районі Верхньотарасівської зрошувальної системи¹⁴ та поблизу м. Орджонікідзе на Бузувлуку¹⁵ на правому березі Дніпра в межах Дніпропетровської обл. Виявлений речовий матеріал — кераміка, прикраси, а в Орджонікідзе — також статуетки серезліївського типу. Такі ж поховання зафіксовані під час робіт Запорізької експедиції (начальник В. В. Отрощенко) на лівому і правому берегах Дніпра в курганних грунах біля ст. Розумівка (Мокра Могила)¹⁶ і Виноградне¹⁷ (розкопки Ю. Я. Рассамакіна). У деяких могилах також вияв-

* Тут і далі в чисельнику позначено номер кургану, а в знаменнику — номер поховання.

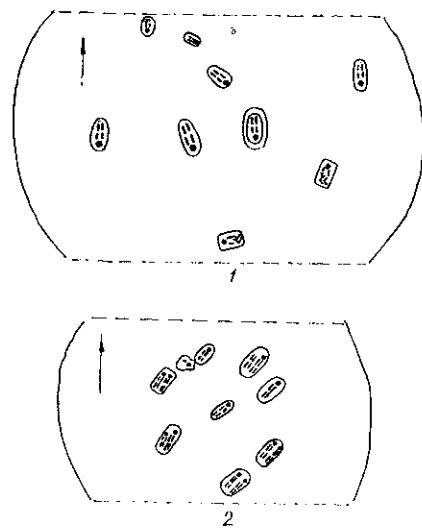

Рис. 3. Кургани з випростаними енеолітичними похованнями:
1 — з Пушкарівки; 2 — з о-ва Самарський.

таких поховань виявлено в Надазові, Миколаївка, 2/8, 8/8; Тополівка 2/7 Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.; Стила, Старобешівського р-ну). окремі випростані ранньоямні поховання досліджені в Лівенцівських могильниках (1/69; 4/2) та в пониззі Дону²⁰.

Декілька випростаних доямних поховань відомо в Причорномор'ї (Суворове, Арциз, Десантне, Санжіївка)²¹. За останні п'ять років вони виявлені ще в двох курганах Одещини (Вишневе, 11/10; Жовтій Яр 5/13). Багаторічні розкопки курганів на Інгулі (О. Г. Шапошникова), на півдні Херсонщини (Е. В. Черненко, Г. Л. Євдокимов) виділили всього кілька випростаних енеолітичних поховань (Старогороджено 1), Шевченко II, 302²². В степовому Криму, за даними А. Д. Щепінського, випростані енеолітичні поховання відсутні.

Отже, виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що випростані енеолітичні поховання мали на Україні значне поширення, хоча і зосереджувалися тут на певній обмеженій території — переважно в північній частині степової зони, де простяглися смугою від верхів'я Інгульця до середньої течії Сіверського Дінця, найбільші їх скupчення у Дніпровському Надпіріжжі та прилеглих відрізках Дніпра, нижче і вище порогів, де виявлено, крім поховань, близько десяти курганів, насипаних переважно над випростаними похованнями (Млинок, Пушкарівка, Близниця, Самарський, курган 2 (рис. 3, 2), Хашеве, курган 5 тощо). Всього тепер нараховується на Україні близько 200 випростаних енеолітичних поховань (рис. 4). Є вони, як зазначалося, і на східних територіях Європейської частини СРСР.

Спільною ознакою всіх цих поховань України є передусім випростаний на спині обряд поховання у видовжених, часто підковальних ямах. Орієнтація поховань не стала, але помітно переважають могили, в яких покійників клали головою на схід, північний чи південний схід. Основними рисами цих поховань є використання червоної вохри у значній кількості, в тому числі сформованої у вигляді «циліндрів», «коржів»; посипка дна ями крейдою; вуглиники в засипці ям, інколи і на скелетах помітна дія вогню.

В цілому випростані енеолітичні поховання є мало інвентарними. Відносно часто тут трапляються лише прикраси у вигляді мідних пронизок — кільцеподібних чи видовжених трубчастих, а також оригінальні кістяні «вісімкоподібні» пронизки з перехватом-вирізом у серед-

лено прикраси із міді і кістки. Два випростані на спині поховання досліджені 1981 р. в курганах № 2, 3 біля с. Первомаївка Великорогалицького р-ну Херсонської обл., де вони стратиграфічно передували пізньоямним могилам. Цікаво, що яма одного з таких поховань було перекрита кам'яною плитою і антропоморфною стелою.

Випростані на спині енеолітичні поховання в курганах трапляються і за межами Степового Подніпров'я, але тут їх менше, кургани, що складаються тільки з випростаних поховань, тут невідомі. Випростане поховання в овальній ямі, яка частково перекривалась ямним, скороченим на спині похованням, досліджене біля с. Рождественське в Лозівському р-ні на р. Бритай 1967 р.¹⁸ Інше таке поховання ямного часу (с. Заможне) відоме з матеріалів розкопок Молочанської експедиції¹⁹. Пізніше кілька таких

поховань виявлено в Надазові, Миколаївка, 2/8, 8/8; Тополівка 2/7 Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.; Стила, Старобешівського р-ну). окремі випростані ранньоямні поховання досліджені в Лівенцівських могильниках (1/69; 4/2) та в пониззі Дону²⁰.

Декілька випростаних доямних поховань відомо в Причорномор'ї (Суворове, Арциз, Десантне, Санжіївка)²¹. За останні п'ять років вони виявлені ще в двох курганах Одещини (Вишневе, 11/10; Жовтій Яр 5/13). Багаторічні розкопки курганів на Інгулі (О. Г. Шапошникова), на півдні Херсонщини (Е. В. Черненко, Г. Л. Євдокимов) виділили всього кілька випростаних енеолітичних поховань (Старогороджено 1), Шевченко II, 302²². В степовому Криму, за даними А. Д. Щепінського, випростані енеолітичні поховання відсутні.

Отже, виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що випростані енеолітичні поховання мали на Україні значне поширення, хоча і зосереджувалися тут на певній обмеженій території — переважно в північній частині степової зони, де простяглися смугою від верхів'я Інгульця до середньої течії Сіверського Дінця, найбільші їх скupчення у Дніпровському Надпіріжжі та прилеглих відрізках Дніпра, нижче і вище порогів, де виявлено, крім поховань, близько десяти курганів, насипаних переважно над випростаними похованнями (Млинок, Пушкарівка, Близниця, Самарський, курган 2 (рис. 3, 2), Хашеве, курган 5 тощо). Всього тепер нараховується на Україні близько 200 випростаних енеолітичних поховань (рис. 4). Є вони, як зазначалося, і на східних територіях Європейської частини СРСР.

Спільною ознакою всіх цих поховань України є передусім випростаний на спині обряд поховання у видовжених, часто підковальних ямах. Орієнтація поховань не стала, але помітно переважають могили, в яких покійників клали головою на схід, північний чи південний схід. Основними рисами цих поховань є використання червоної вохри у значній кількості, в тому числі сформованої у вигляді «циліндрів», «коржів»; посипка дна ями крейдою; вуглиники в засипці ям, інколи і на скелетах помітна дія вогню.

В цілому випростані енеолітичні поховання є мало інвентарними. Відносно часто тут трапляються лише прикраси у вигляді мідних пронизок — кільцеподібних чи видовжених трубчастих, а також оригінальні кістяні «вісімкоподібні» пронизки з перехватом-вирізом у серед-

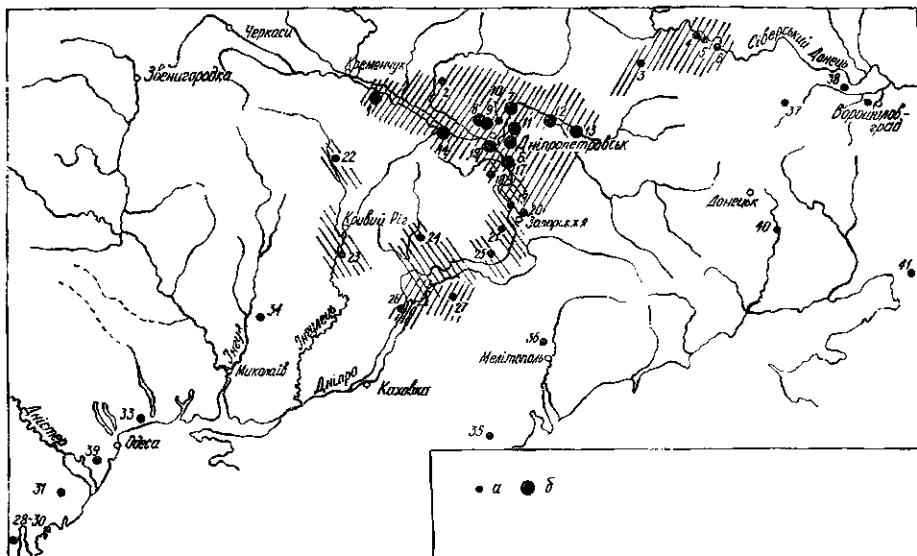

Рис. 4. Кarta поширення випростаних енеолітических поховань в Подніпров'ї та сусідніх територіях:

a — одно-два поховання в кургані; *b* — три і більше поховань у випростаному стані в одному кургані:

- 1 — Млинок; 2 — Могилів; 3 — Рождественське; 4 — Ковалівка; 5 — Кам'янка; 6 — Шпаківка; 7 — Хацівка; 8 — Верхня Маївка; 9 — Спаське; 10 — Піигородне; 11 — Соколівка, о-в Самарський; 12 — Булахівка; 13 — Кабаки; 14 — Пушкарівка; 15 — Близниця; 16 — Чаплі; 17 — о-в Сурський; 18 — Калинівка; 19 — о-в Виноградний; 20 — Бивоградне; 21 — Розумівка; 22 — Чечелівка; 23 — Широке; 24 — Орджонікідзе; 25 — Велика Тарасівка; 26 — Гаврилівка; 27 — Первомаївка; 28 — Суворово; 29 — Бишневе; 30 — Жовтій Яр; 31 — Ариз; 32 — Десантне; 33 — Санжайка; 34 — Старогородено; 35 — Шевченко; 36 — Заможне; 37 — Туполівка; 38 — Зимогір'я; 39 — Миколаївка; 40 — Стила; 41 — Левенівка.

ній частині, виготовлені із відрізків ребер тварин (рис. 5, 1—6). Розміщення низки цих предметів (часто в районі таза скелетів) вказує, мабуть, на те, що вони були частиною поясів похованіх. Рідше в могилах цього типу трапляються знаряддя праці з кременю, кістки і міді — крем'яні ножі на відщепах, кістяні шила, крем'яні і мідні наконечники стріл, скребок тощо. Всього поховань з такими знахідками близько десяти. В ряді могил при випростаних скелетах виявлено глиняний посуд, а в багатьох випадках у засипці, чи поблизу них — фрагменти енеолітичної кераміки. Слід ще відзначити відносно великий процент групових могил (по два-три скелети), властивий випростаним похованням.

До групи енеолітических випростаних поховань І. Ф. Ковальова відносить також два поховання «металургів» (Верхня Маївка, 2/10; о-в Самарський, курган 1), при яких виявлені матриці для відливання провущих сокир і інших речей, пов'язаних з ливарним процесом.

Хронологія випростаних енеолітических поховань визначається за стратиграфічними спостереженнями в курганах та аналізом речового матеріалу в цих могилах. Численні факти, засвідчені в курганах Подніпров'я (Нижня Маївка IV, курган 1; Верхня Маївка XIV, 10/5; Спаське XIV, курган 1; Млинок, курган 44; Розумівка, Мокра Могила, Орджонікідзе, курган 3 та ін.), Пойнгуля і Північного Причорномор'я (Широке, 1/18; Десантне) вказують передусім на те, що переважна більшість випростаних енеолітических поховань передувала пізньоямнім могилам.

Відомі факти, що вказують і на відношення випростаних поховань до пізньотрипільських могил чи могил з пізньотрипільськими імпортами. Так, наприклад, в Соколове 1, курган 4/5, випростане основне поховання стратиграфічно перекривалось похованнями, які І. Ф. Ковальова відносить до числа «животилівських», а в кургані 5 Жовтій Яр випростане поховання № 13 було впушено в центр усатівського насип-

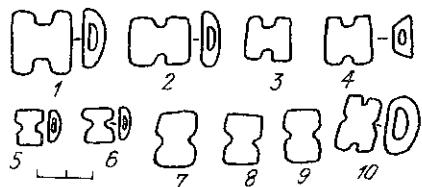

Рис. 5. Вісімкодібні пронизки при випростаних (1—6) і скорченых (7—10) ямних похованнях:

1—2 — Булахівка 3/9; 3—4 — Спаське 4/5; 5, 6 — Розумівка 1/5; 7—10 — Киязеве 1/9.

пізньотрипільським (усатівським) хронології неоенеолітичної епохи пізнє Трипілля відносяться до другої чверті III тисячоліття до н. е.²³, що, очевидно, має пряме відношення і до віку більшості описаних вище випростаних поховань. Однак обмежувати час їх існування лише другою чвертю III тис. до н. е. було б невірним. Факти свідчать, що цей обряд поховання існував у Степовому Подніпров'ї як у досямний, так і в пізньоямний період. На ранньоямний вік випростаних енеолітичних поховань вказує, наприклад, факт стратиграфії в кургані 10 поблизу с. Спаське в групі XIV, де основне випростане поховання стратиграфічно перекривалось ранньоямною могилою²⁴. Якоюсь мірою це підтверджує і стратиграфія кургану 4/5 Соколове 1, якщо мати на увазі, що поховання з пізньотрипільськими імпортами в Подніпров'ї були синхронними з ранньоямними могилами.

Слід зазначити, що випростані енеолітичні поховання в досямний і ямний часи трапляються не лише в курганах, а й на території плоских безкурганних могильників. Такі поховання зафіксовані, наприклад, у могильнику на островах Виноградний і Сурський в Надпоріжжі. В могильнику на о-ві Виноградний, що включає понад 70 різночасових поховань, А. В. Добровольський виділяє близько 20 випростаних і стільки ж скорчених на спині поховань, які він датує неолітом (випростані), мідним віком (скорчені)²⁵. Віднесення всіх випростаних поховань до епохи неоліту було зроблено тоді, очевидно, за традицією, що потребує тепер певного перегляду. Справа в тому, що при деяких із випростаних поховань (№ 61, 70, 71) виявлені прикраси, аналогічні знайденим при скорчених на спині в похованні № 15. Комплекс прикрас у таких похованнях включає вирізані з кістки підвіски, що імітують прикраси, виготовлені з недорозвинених зубів оленя, кістяні пронизки, підвіски з іклів хижака (рис. 6). Враховуючи цей факт, слід відносити принаймні частину випростаних поховань з о-ва Виноградний не до неоліту, як вважалося, а до мідного віку. Це підтверджується і відсутністю такого набору прикрас у численних неолітичних могильниках маріупольського типу дніпро-донецької культури. Цікаво відзначити, що пронизка із ребра тварини подібна до знахідок на о-ві Виноградний і при одному випростаному похованні з кургану поблизу с. Виноградне.

На о-ві Сурський 1946 р. досліджено близько десяти випростаних на спині у вузьких овальних ямах поховань, які О. Ф. Лагодовська датувала неолітом²⁶. Майже всі вони безінвентарні, що утруднює визначення їх хронології і культурної належності, але, враховуючи, що одне з таких поховань перекривало похovalну яму, де виявлено крем'яний ніж із великої «енеолітичної» пластини і рогової мотигу, типологічно близьку до знахідок в Дереївці, випростане поховання в цій закладці слід відносити теж до мідного віку.

Мідним віком датується і поховання 1, розміщене остроронь від останніх, на плоскому Капулівському могильнику, при якому виявлено горщики з товченою черепашкою в тісті, що знаходять найближчу

бу, стратиграфічно воно перекривалося пізньоямним. У курганах поблизу сіл Широке і Орджонікідзе при випростаніх похованнях виявлено пізньотрипільські статуетки серезлівського типу. В Чечелівському кургані при випростаному основному похованні стояв червоноглиняний горщик «трипільської технології».

Отже, перевану більшість випростаних енеолітичних поховань у курганах Подніпров'я і суміжних територій слід датувати допізньоямним —

пізньотрипільським (усатівським) періодом. Згідно з нашою схемою хронології неоенеолітичної епохи України, ранньоямні поховання і пізнє Трипілля відносяться до другої чверті III тисячоліття до н. е.²³, що, очевидно, має пряме відношення і до віку більшості описаних вище випростаних поховань. Однак обмежувати час їх існування лише другою чвертю III тис. до н. е. було б невірним. Факти свідчать, що цей обряд поховання існував у Степовому Подніпров'ї як у досямний, так і в пізньоямний період. На ранньоямний вік випростаних енеолітичних поховань вказує, наприклад, факт стратиграфії в кургані 10 поблизу с. Спаське в групі XIV, де основне випростане поховання стратиграфічно перекривалось ранньоямною могилою²⁴. Якоюсь мірою це підтверджує і стратиграфія кургану 4/5 Соколове 1, якщо мати на увазі, що поховання з пізньотрипільськими імпортами в Подніпров'ї були синхронними з ранньоямними могилами.

Слід зазначити, що випростані енеолітичні поховання в досямний і ямний часи трапляються не лише в курганах, а й на території плоских безкурганних могильників. Такі поховання зафіксовані, наприклад, у могильнику на островах Виноградний і Сурський в Надпоріжжі. В могильнику на о-ві Виноградний, що включає понад 70 різночасових поховань, А. В. Добровольський виділяє близько 20 випростаних і стільки ж скорчених на спині поховань, які він датує неолітом (випростані), мідним віком (скорчені)²⁵. Віднесення всіх випростаних поховань до епохи неоліту було зроблено тоді, очевидно, за традицією, що потребує тепер певного перегляду. Справа в тому, що при деяких із випростаних поховань (№ 61, 70, 71) виявлені прикраси, аналогічні знайденим при скорчених на спині в похованні № 15. Комплекс прикрас у таких похованнях включає вирізані з кістки підвіски, що імітують прикраси, виготовлені з недорозвинених зубів оленя, кістяні пронизки, підвіски з іклів хижака (рис. 6). Враховуючи цей факт, слід відносити принаймні частину випростаних поховань з о-ва Виноградний не до неоліту, як вважалося, а до мідного віку. Це підтверджується і відсутністю такого набору прикрас у численних неолітичних могильниках маріупольського типу дніпро-донецької культури. Цікаво відзначити, що пронизка із ребра тварини подібна до знахідок на о-ві Виноградний і при одному випростаному похованні з кургану поблизу с. Виноградне.

На о-ві Сурський 1946 р. досліджено близько десяти випростаних на спині у вузьких овальних ямах поховань, які О. Ф. Лагодовська датувала неолітом²⁶. Майже всі вони безінвентарні, що утруднює визначення їх хронології і культурної належності, але, враховуючи, що одне з таких поховань перекривало поховалну яму, де виявлено крем'яний ніж із великої «енеолітичної» пластини і рогової мотигу, типологічно близьку до знахідок в Дереївці, випростане поховання в цій закладці слід відносити теж до мідного віку.

Мідним віком датується і поховання 1, розміщене остроронь від останніх, на плоскому Капулівському могильнику, при якому виявлено горщики з товченою черепашкою в тісті, що знаходять найближчу

аналогію серед пізньої (млюхівської) кераміки середньостогівської культури²⁷.

На долямний і ранньоаямний часи більшості випростаних енеолітичних поховань у Подніпров'ї, виявлених у курганах і безкурганних могильниках, вказує й аналіз виявлених при них знахідок.

У пізньоаямний час на Подніпров'ї кількість випростаних енеолітичних поховань різко скорочується, хоча і тепер наявність їх не виключена. До такого висновку приходить, наприклад, М. Я. Мерперт, аналізуючи ямні пам'ятки Поволжя, де випростаний обряд поховання продовжує існувати і в пізньоаямний час²⁸. Одне випростане поховання на спині в підбійній ямі з пізньоаямним плоскодонним горщиком досліджено нами в кургані Брилювата могила (поховання 1) біля с. Могилів²⁹.

Таким чином, можна стверджувати, що обряд випростаних на спині поховань у Степовому Подніпров'ї в післянеолітичний час не обмежується якими-небудь вузькими хронологічними рамками, а існує поряд із скорченим трупопокладенням досить довгий час — у долямний, ямний і катакомбний періоди. Кількість їх порівняно зі скорченими похованнями в різний час була не однакова. Особливого поширення випростаний обряд набирає в долямний, ранньоаямний і катакомбний часи, тоді як у пізньоаямних могилах переважає скорчене трупопокладення.

Другим важливим питанням є визначення культурної належності випростаних енеолітичних поховань. На нашу думку, вирішальне значення у розв'язанні цього питання може мати аналіз археологічних матеріалів, і насамперед кераміки, виявленої в могилах з такими похованнями. Переважно це фрагменти кераміки, достовірність ув'язки яких з конкретним похованням не може бути доведена з певністю. Але в дев'яти випадках при випростаних енеолітичних скелетах стояли цілі посудини — всього 10 екз. (Широке, 1/18; Верхня Маївка XIV, 3/3; Кабаки, курган 1, Млинок, 44/10; Спаське XI, 3/3; Верхня Тарасівка, 79/13; Орджонікідзе, 3/11, 3/25; о-в Сурський, поховання 5; Виноградне, 2/18 (рис. 1; 4). При похованнях у курганах біля с. Млинок, 44/8 і Зимогір'я (курган 2) виявлено також великі фрагменти кераміки, які теж можна використати при визначенні культурної належності поховань.

Кераміка якоїсь одної типологічної групи не становить, хоча її має ряд спільних ознак: переважання посуду з домішкою в глині товченої черепашки, гостродонність і округлодонність форм, майже повна відсутність на цілих посудинах орнаменту. Загалом вона характеризується рисами, властивими для більш ранніх етапів енеоліту Степового Подніпров'я.

За формою горщики поділяються на кілька типів. До першого з них ми відносимо чотири гостродонні горщики видовжених пропорцій з рівними (Млинок) чи плавно відведеніми назовні високими вінцями (Кабаки, Верхня Маївка, Спаське) (рис. 1, 1—3). До цього типу, очевидно, слід віднести і маленьку посудину з о-ва Виноградний, що відрізняється від інших наявністю вушок та слабої приплюснутості на денці. Поверхня горщиків першого типу добре загладжена, але в окремих випадках помітне розчісування (Млинок). Всі горщики без орнаменту.

Горщики другого типу (3 екз.) теж високогорлі, але мають округлий тулууб і таке ж дно. Переход від тулуба до шийки тут відзнача-

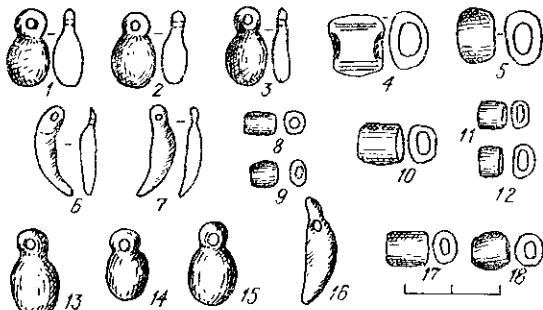

Рис. 6. О-в Виноградний:

1—11 — прикраси при випростаних похованнях 61 і 70; 12—18 — при скорченному похованні 15.

ється ломітним зламом форми (Широке, Орджонікідзе). На горщику із Широкого в основі вінець помітний невеличкий виступ (рис. 1, 4). Поверхня горщиків цього типу добре загладжена і підліскована. Один з них має у верхній частині лінійний орнамент (Орджонікідзе, 3/11). Інший (Орджонікідзе 3/25) відрізняється від двох попередніх наявністю деяких рис (витягнутість форми, відсутність різного злому форми в основі вінця), що зближають його з посудом першого типу.

Дещо окремо за формує стоять ребристий плоскодонний приземкуватий горщечок із Верхньої Тарасівки, хоча за технологічними даними він відноситься, безперечно, до енеолітичної епохи (рис. 7, 3).

Незважаючи на значну типологічну близькість двох основних груп кераміки при випростаних похованнях за походженням і генетичними зв'язками, вона, на нашу думку, різна. Гостродонні горшки першого типу в культурно-генетичному плані, безперечно, тісно пов'язуються з пізньою середньостогівською і ранньою керамікою.

Найближчі аналоги горщику із Млинка (рис. 1, 1; 7, 15), який на відміну від решти посуду цього типу можна виділяти в окремий підтип (1а), ми знаходимо в матеріалах Дереївського поселення (рис. 7, 20)³⁰. Цей висновок корелюється з наведеними вище стратиграфічними даними про існування випростаних поховань в доямний час.

Не виключена можливість, що якась група цих поховань у культурному плані має бути пов'язана з пізніми проявами середньостогівської культури в Подніпров'ї і суміжних територіях. Якоюсь мірою це підтверджують і знахідки при випростаних похованнях фрагментів типової середньостогівської кераміки, зокрема в курганах Млинка, 44/8; Зимогір'я, 2/3; Балахівки III, 1/1; Верхньої Маївки XVII, 2/6; Спасько-го XI, 3/4 та ін. (рис. 8, 1, 3—6). Великий фрагмент дереївської кераміки трапився поблизу зруйнованого поховання під насипом кургану біля Вільногрушівки, трохи північніше Запоріжжя (рис. 8, 2). Очевидно, і наявність при випростаних похованнях з о-ва Виноградного прикрас, аналгічних знахідкам при скорченіх середньостогівських скелетах цього ж могильника, вказує на належність і перших до середньостогівської культури.

Найближчі аналогії горщикам другого підтипу (1б) першого типу [Кебаки, Верхня Маївка, Спаське (рис. 7, 5, 6)] ми знаходимо серед посуду ямної культури степового Подніпров'я, зокрема в курганах Орельсько-Тарасівської курганної групи (курган 18, поховання 3) тощо (рис. 7, 7). Слід відзначити, що горшки підтипу 1б і їх аналоги з ямних скорченіх поховань за формою, пропорціями і складом тіста близькі до ранньої кераміки типу другого шару Михайлівки на Дніпрі (рис. 7, 9) та Биково-Бережнівки на Поволжі. Остання відрізняється від посуду підтипу 1б часто лише наявністю орнаменту, відсутнього на горщиках першого типу. Відзначена типологічна подібність горщиків підтипу 1б (Кебаки, Верхня Маївка, Спаське) з ямними, зокрема ранньоїмними, очевидно, може вказувати і на культурно-хронологічну близькість цих груп кераміки, а разом з тим свідчить, що і випростані «енеолітичні», і скорчені ямні поховання відносяться до однієї культурної групи. Все це дає підставу приєднатися до думки тих дослідників (В. О. Городцов, М. Я. Мерперт, І. В. Синицин, У. Е. Ерднієв)³¹, які вважають можливим відносити випростані енеолітичні поховання до ямної культури, тобто припускають існування в цій культурі двох поховальних ритуалів — випростаних на спині і скорчених поховань.

Належність значної групи випростаних енеолітичних поховань до ямної культури підтверджуються й іншими знахідками, зокрема вісімккоподібними пронизками, відомими при скорченіх на спині ямних похованнях. Понад 20 таких знахідок, наприклад, було виявлено при ямному скорченому на спині похованні в кургані біля с. Князеве Лозівського р-ну на р. Березка³² (рис. 5, 7—10).

Етап	Поховання (випростані і скорчені на спині)	Поселення	Поховання (випростані та скорчені на спині)	Етап
II Київщина	1, 2, 5, 6, 8, 10, 11, 15–17			
I Земля	3, 4, 12–14, 18–19	9	10, 11, 12, 13, 14	II Михайлівка (Кени - Оба)
Давнинний (перебудовий) час	15, 16, 17, 18, 19	20		I Нижня Михайлівка

Рис. 7. Керамічні вироби і прикраси при випростаних (1, 2, 5, 6, 8, 10, 11, 15–17) і скорчені (3, 4, 12–14, 18–19) енеолітических похованнях та горщики з синхронних поселень (9, 20).

1 — Могильов, Брилювата могила, поховання 3; 2 — Гаврілівка, поховання 4; 3 — Тарасівка 18/6; 4 — Князеве 1/9; 5 — Кабаки 2/1; 6, 8 — Спаське XI, 3/3, Спаське XVI курган 5; 7 — Верхня Маївка XIV, 3/3; 9 — Михайлівське поселення, шар 2; 10—12 — Широке, 1/18, 1/3; 13, 14 — Прогрес, 1/11; 15 — Млинок 44/10; 16—19 — о-в Виноградний, поховання 61, 15; 20 — Дерейка.

Досі розглядалося питання визначення культурної належності випростаних енеолітических поховань, що супроводжувалися горщиками першого типу. Тепер коротко зупинимося на розгляді поховань з округлотілим високогордим посудом другого типу. Про культурну належність поховання із Широкого, де виявлений такий горщик (рис. 1, 4), ми мали можливість говорити вже раніше³³. На нашу думку, і випростане (1/18), і скорчене на спині (1/3) поховання цього кургану, де

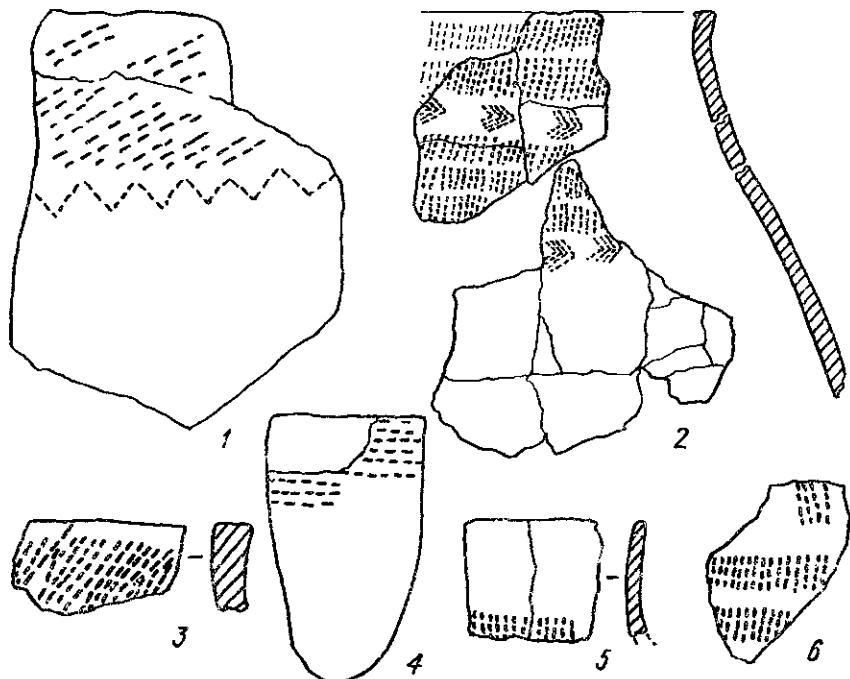

Рис. 8. Кераміка середньостогівського типу при випростаних похованнях в курганах Подніпров'я:

1 — Зимогір'я, 2/3; 2 — Вільно-Грушівське, курган 2; 3 — Спаське IX, 3/4; 4 — Млинок 44/8; 5 — Балаха III, 1/1; 6 — Верхня Маївка XVII, 2/3.

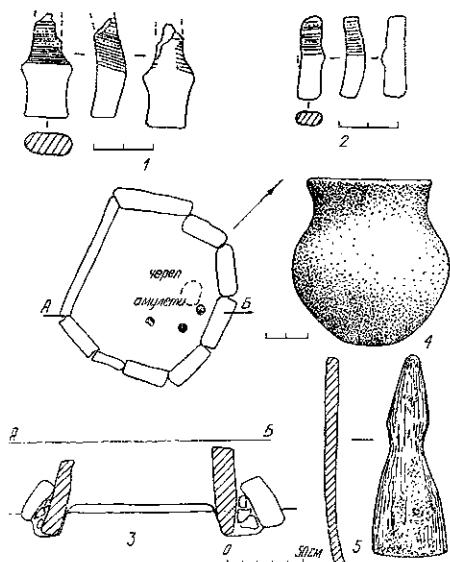

Рис. 9. Кам'яний ящик з поховання 17 в кургані I поблизу с. Баратівка та знахідки при ньому (1—3) і речі з поховання 11 в кургані I радгоспу Прогрес (4, 5).

поховального ритуалу. При одному з таких поховань знайдено розвал нижньомихайлівського округлотілого високогорлого горщика³⁴. На належність випростаних і скорченіх поховань з округлотілим посудом другого типу і серезліївськими статуетками до культурного кола пам'яток Нижньої Михайлівки — Кемі-Обі вказують і матеріали з курганів Баратівки і Прогресу на Інгульці. Як у першому, так і в другому випадку поховання були здійснені нерідко в кам'яних скринях, при них виявлено округлотілі високогорлі посуд, серезліївські статуетки й інші знахідки (рис. 9)³⁵.

Ці факти, кількість яких можна було б збільшити, вказують, що певна частина випростаних енеолітичних поховань, безперечно, повинна в культурному плані пов'язуватися з нижньомихайлівським типом пам'яток (О. Г. Шапошникова, Ю. Я. Рассомакін).

Про культурно-хронологічне співвідношення основних матеріалів, виявлених при випростаних і скорченіх похованнях доямного, ямного і нижньомихайлівсько-кеміобинського часу, дає уявлення наведена схема (рис. 7).

Підводячи підсумок розгляду питань хронології і культурної належності випростаних енеолітичних поховань Подніпров'я і суміжних територій, можна зробити висновок, що вони не можуть являти собою якоїсь «гомогенної» групи, оскільки відносяться принаймні до трьох культурних типів — середньостогівського, ямного, нижньомихайлівського, для яких був властивий обряд випростаних і скорченіх поховань. Ознаки такого ж біритуалізму властиві і для інших енеолітичних культур, зокрема трипільської (Паркани, Чапаївка), культури лійчастого посуду тощо. Скорчені і випростані поховання трапляються і в культурі Хаманджія в Нижньому Подунав'ї.

Випростані енеолітичні поховання в Степовому Подніпров'ї і прилеглих територіях побувають довгий час, очевидно, ще від кінця IV тис. і до початку II тис. до н. е. Багато їх відомо і пізніше, в катакомбній культурі. Відносячи всі випростані енеолітичні поховання розглядуваного району до середньостогівської, ямної і нижньомихайлівсько-кеміобинської культур, було б важливо провести також їх покультурне районування. Через невиробленість міжкультурних рис ритуалу і слаб-

виявлено горщики другого типу і «серезліївська» статуетка, відносяться до широчансько-баратівського етапу пам'яток нижньомихайлівського типу (рис. 7, 10—14). Нові розкопки поблизу Орджонікідзе лише підтвердили цей висновок, де при випростаних похованнях у двох курганах, крім горщиків другого типу, знайдена ціла серія статуеток серезліївського типу. Як і в Широкому, в курганах Орджонікідзе група ранніх енеолітичних поховань включає як випростані, так і скорчені поховання. Все це вказує на те, що й серед нижньомихайлівських могил, як і в ямних, побутувало два обряди — випростані і скорчені поховання. Ця думка підтверджується і результатами досліджень біля сіл Розумівка (Мокра Могила) і Августинівка (курган 7), де виявлені випростані і скорчені поховання, які, на думку С. М. Ляшко, ідентичні між собою за всіма іншими (крім положення кістяка) рисами

бої інвентарності могил можна лише намітити загальні регіони поширення поховань середньостогівської і ямної культур, з одного боку, нижньомихайлівсько-кеміобинської — з другого. Поховання першого регіону є всі підстави пов'язувати з посудом першого типу, а до другого відносити ті з них, де виявлено округлоліці високогорлі горщики другого типу і серезлійські статуетки. Якщо враховувати район поширення горщиків першого типу, то переважна більшість випростаних енеолітичних поховань Лівобережжя і відрізу Дніпра вище порогів відносяться до середньостогівської і ранньоямної культур. На цей район поширення ямних випростаних поховань вказують, очевидно, і могили, в яких виявлені вісімкоподібні пронизки. Нижньомихайлівсько-кеміобинські випростані поховання зосереджуються на правому березі Дніпра, включаючи Поінгуля, а також, очевидно, на відрізу Дніпра нижче порогів (рис. 5).

Вивчення питань хронології і культурної належності випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я має важливе значення і для розуміння загальноісторичних процесів у другій половині IV—III тис. до н. е., коли в Подніпров'ї відбуваються значні зміни в культурі та ідеології мешканців.

Як відомо, наприкінці третьої чверті IV тис. до н. е. в Степовому Подніпров'ї з'являються енеолітичні племена середньостогівської культури і пам'яток новоданилівського типу. Відбуваються зміни в етнічному складі населення. З появою названих вище енеолітичних племен, а також носіїв нижньомихайлівсько-кеміобинської і ямної культур, що з'явилися тут трохи пізніше (перша, друга чверті III тисячоліття до н. е.) з'являється в Подніпров'ї перший метал і розвинене скотарське господарство. Помітні зміни в складі культури Подніпров'я при переході від неоліту до мідного віку супроводжувались, очевидно, і притоком нових мас населення, що привело, як стверджують антропологи, до ускладнення і антропологічних серій енеолітичного часу в цьому районі. На думку С. І. Круц, племена ямної культури включали два антропологічні типи, з яких один продовжує собою пізньокроманійське населення пізніх дніпро-донецьких могильників, а другий тяжіє до середземноморського варіанту³⁶.

Всі ці зміни в культурі, побуті населення Подніпров'я, безперечно, не могли не відбитися на ідеологічних уявленнях місцевого населення, його віруваннях, зокрема похованальному обряді. Саме в цей час, десь у третій чверті IV тис. до н. е., в Подніпров'ї на зміну масових колективних могильників дніпро-донецької культури маріупольського типу з випростаним обрядом поховань приходить новий обряд індивідуальних скорчених захоронень. Варто відзначити, що деяка індивідуалізація поховань уже намічалася на пізніх етапах розвитку могильників маріупольського типу, де верхні могили над колективними ямами часто виступають вже окремі захоронення.

Походження обряду скорченості, що з'являється на півдні України з післямаріупольського часу, ми пов'язуємо з поширенням в Європу з обхід Чорного і Каспійського морів впливів культур Стародавнього світу (Дворіччя, Передній Схід), де скорченість в обряді поховань досягала у всі часи кам'яного і мідного віків³⁷.

Перші скорчені на спині поховання на півдні України з'являються відразу після зникнення могильників маріупольського типу, про що яскраво свідчить скорчене парне поховання (21) з Маріуполя, переверте трупоспаленням, при якому знайдено прикраси з ікла вепря, з аналогічні знахідкам в основній неолітичній ямі цього ж могильника³⁸.

Скорчений обряд поховання на спині потім домінував у середньостогівській культурі і пам'ятках новоданилівського типу. Те саме можна сказати і про ямну та нижньомихайлівсько-кеміобинську культури, коли поширюється також і скорченість на боці в «позі вершника». Після проведеного нами вище дослідження стає, однак, очевидним, що майже всім названим щойно енеолітичним культурами степового півдня

України був також властивий і випростаний обряд поховання. Останній, безперечно, слід розглядати як прямий релікт поховальної обрядності могильників маріупольського типу. Про достовірність такого припущення свідчить і части засипка випростаних енеолітичних поховань червоною вохрою, що було властиве могильникам маріупольського типу, і значний процент серед випростаних поховань епохи неоліту колективних (парних, потрійних) могил. Серед скорчених енеолітичних поховань колективні могили трапляються рідше, і пофарбованість скелетів тут, як правило, бідніша, ніж у випростаних похованнях. Можливі і сліди використання вогню в ритуалі випростаних енеолітичних поховань є якимось відголоском ритуалу, властивого пізнім дніпро-донецьким могильникам (Микільське, Лиса гора).

Слід підкреслити, що при переході від дніпро-донецького неоліту до культури Середнього Стогу мідного віку деякі релікти старого, як це стало тепер очевидним, зберігаються і в матеріальній культурі середньостогівського населення. Це передусім наявність на межі степу і лісостепу (Орель, Берека, середня течія Сіверського Дінця) пам'яток типу Засухи, що певний час, безперечно, співіснували з пам'ятками типу Дереївки і Олександрії. Більше того, кераміка типу Засухи була в окремих випадках складовою частиною (тип Б) комплексів середньостогівської культури (Олександрія).

Таким чином, побутування в енеолітичних культурах Степового Подніпров'я двох основних традицій у поховальному обряді ми розцінюємо як своєрідний сплав, амальгаму обрядів, властивих населенню двох різних за господарським укладом і віруваннями зон — північної мисливсько-рибалської і південної землеробсько-скотарської. Носіями культур першої в Європі були, як відзначалося, пізньокроманьйонські племена, а другої — населення переважно з середземноморськими рисами антропологічного типу. Можливо, не випадково в ямний час, за даними С. І. Круц, більшість поховань у випростаному стані за антропологічними ознаками тяжіють до групи пізньокроманьйонців, а в могилах із скорченим обрядом переважає середземноморський тип.

Все це, очевидно, вказує на те, що в європейських степах в епоху неоліту відбувалося своєрідне протиборство двох релігійних традицій у поховальному обряді, з одного боку, властивих більш передовим землеробсько-скотарським цивілізаціям і решткам неолітичного мисливсько-рибалського населення північних областей Євразії — з другого. Таке ж змагання двох ідеологій продовжувалося ще в ранню бронзу, коли в ряді культур (катакомбна, північно-кавказька, полтавкінська) поряд із скорченим обрядом поховань побутує звичай хоронити покійників у випростаному стані. І лише в епоху пізньої бронзи, коли по всьому степовому півдню європейської частини СРСР поширюється виключно обряд скорченого трупопокладення, причому в його « класичному » прояві в «позі адорації»³⁹, мабуть, уже остаточно перемагають в ідеології населення релігійні уявлення, що прийшли сюди разом з передовими на той час цивілізаціями країн Стародавнього Сходу.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

**Культурная принадлежность
и датировка вытянутых
энеолитических погребений
Степного Поднепровья**

Резюме

В степном Поднепровье в последнее время обнаружено более 200 энеолитических вытянутых на спине захоронений, которые иногда здесь образуют под курганными насыпями целые могильники — до 7—8 могил (Млинок, Пушкаревка, Самарский, Хашев и др.).

На основании стратиграфических наблюдений и анализа вещевого материала этих подкурганных могил, а также бескурганных могильников с вытянутыми погребениями (о-ва Виноградный, Сурской) автор приходит к выводу, что вытянутый обряд погребения после исчезновения могильников маркапольского типа существовал параллельно с обрядом скорченых захоронений в течение всей энеолитической эпохи — от средины IV до конца III тысячелетия до н. э. и даже в эпоху бронзы.

Энеолитические могилы с вытянутым обрядом погребения относятся к различным культурам — среднестоговской, ямной и нижнемихайловско-кемиобинской. Эти культуры, как и ряд иных этой же эпохи (Триполье, Гамаджия, воронковидных сосудов), характеризуются, таким образом, своеобразным биритуализмом, когда наряду со скоченными захоронениями часто встречаются могилы с вытянутыми костяками.

¹ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала волго-донской культурно-исторической общности энеолита // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 61—79; Ее же. Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки // Курганы Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 42—49; Ковалева И. Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений // Там же. — С. 50—53; Ляшко С. Н. Энеолитические «вытянутые» погребения в Днепровском Надпоро́жье // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 61—65; Рассамакин Ю. Я. О группе энеолитических погребений из раскопок Верхнетарасовской экспедиции // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы (Тезисы). — Донецк, 1979. — С. 40—41; Николова А. В. Новые энеолитические погребения Правобережья Днепра // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы. — Киев, 1981. — С. 29—30.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС; — М., 1905. — Т. 1. — С. 174; Ее же. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде в 1903 г. // Там же. — С. 216.

³ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волынско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 47.

⁴ Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — С. 18—21.

⁵ Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Материалы раннего энеолита, погребения ямной и катакомбной культур // Вильнянские курганы в Днепровском Надпоро́жье. — Киев, 1977. — С. 5.

⁶ Ковалева И. Ф. Кильченская группа... — С. 46.

⁷ Там же. — С. 61.

⁸ Там же. — С. 45.

⁹ Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. // НА ИА АН УССР. — 1967/84. — С. 3—10.

¹⁰ Бокий Н. М. Розкопки на Кіровоградщині // АІУ. — 1972. — Вип. 4. — С. 133—135.

¹¹ Елинов И. М. Раскопки кургана у с. Пушкаревка // АО 1974 г — М., 1975. — С. 278; Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. С. 3—10.

¹² Крылова Л. П., Елинов И. М. Отчет о раскопках в 1973 г. // НА ИА АН УССР. — 1973/б. — С. 5—15.

¹³ Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. — С. 3—10.

¹⁴ Рассамакин Ю. Я. Указ. соч. — С. 40—41.

¹⁵ Николова А. В. Указ. соч. — С. 29—30.

¹⁶ Ляшко С. Н. Указ. соч. — С. 61—63.

¹⁷ Евдокимов Г. Л., Поручик А. П., Гершкович Я. П. Отчет о раскопках курганов и поселений // НА ИА АН УССР. — 1981/21. — С. 12—18.

¹⁸ Пузаков Е. В. Отчет о раскопках за 1967 г. // Там же. — 1967/20. — С. 17—18.

¹⁹ Тереножкин О. І. Кургани в долині р. Молочної // АП. — 1960. — Вип. 7. — С. 6.

²⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 204, табл. VII, 6.

²¹ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях северо-западного Причерноморья // МАСП. — 1976. — № 68. — С. 167—186.

²² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогорожено // Древности Поингулья. — Киев, 1977. — С. 118; Черненко Е. В. Курганская группа Шевченко II // Курганы Южной Херсонщины. — Киев, 1977. — С. 95.

²³ Телегін Д. Я. Датування археологічних пам'яток на Україні методом точних наук // Вісн. АН УРСР. — 1982. — № 11. — С. 62—65.

²⁴ Ковалева И. Ф. Кильченская группа... — С. 44.

²⁵ Добровольский А. В. Могильник в с. Чаплі // Археологія. — 1954. — 9. — С. 114—115.

²⁶ Лагодовська О. Ф. Кам'яні закладки Надпоро́жжя // АП. — 1949. — 2. — С. 162—169.

- ²⁷ Шапошникова О. Г., Бодянський О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — 24. — С. 112—117.
- ²⁸ Мернерт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 45—50.
- ²⁹ Телегин Д. Я., Беляев А. С. Отчет о раскопках экспедиции Днепр—Донбасс // НА ИА АН УССР. — 1972/1. — С. 1—10.
- ³⁰ Телегин Д. Я. Середньостогівська кераміка епохи міді. — Київ, 1981. — Рис. 4, 1; 17, 3; 27, 1.
- ³¹ Синицын И. В., Эрдниев У. Э. Древности Восточного Маныча // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. — Элиста, 1982. — С. 61.
- ³² Барадулин В. Г. Раскопки курганов в зоне Красноплавского водохранилища // НА ИА АН УССР. — 1973/42. — С. 1—7.
- ³³ Телегин Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — 4. — С. 3—16.
- ³⁴ Ляшко С. Н. Указ. соч. — С. 61—63, рис. 2, 4.
- ³⁵ Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Раскопки курганов на Ингульце // АО 1968. — М., 1969. — С. 252.
- ³⁶ Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы. — Киев, 1972. — С. 144.
- ³⁷ Телегин Д. Я. Могильники дніпро-донецької культури і їх історичне місце // СА. — 1966. — № 1. — С. 3—13.
- ³⁸ Макаренко М. О. Маріупольський могильник. — К., 1933. — С. 68—70.
- ³⁹ Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 5—20.

М. О. РИЧКОВ

Порівняльний аналіз поховань пам'яток за матеріалами ямної культури

Жодна людська спільність не буває повністю відокремлена від іншої. Повсякчасно існують якісь контакти з сусідами, отже, і контактні зони. При існуванні таких зон досить складно виділити етнічні території. Етнічні спільноти, контактуючи між собою, являють ніби послідовно пов'язані ланки одного ряду. Такий зв'язок проявляється в етномовній безперервності¹. Вона ж меншою мірою наявна в поступових переходах від однієї спільноти до іншої². Таким чином, загалом можна відзначити культурну безперервність. Саме на ней вказує В. П. Трет'яков, називаючи її умовно «археологічною». Він підкреслює, що матеріальна культура змінюється поступово від регіону до регіону, тому пам'ятки сусідніх зон завжди схожі між собою³.

Культурна безперервність найбільш характерна для ранніх етапів історії суспільства, хоча вона існує і в пізніх, поряд з дискретністю в культурах. Виявлення культурної безперервності чи дискретності є важливим кроком для виділення локальних варіантів культур, розмежування етнічних груп, через те що чітку грань між етносами можна провести лише там, де зв'язки між населенням були порушені. Там, де етнічні спільноти були в тісних контактах, грань між ними буде розмитою, нечіткою.

Контакти, що мають місце при житті сусідніх людських спільнот, знаходять своє відображення у взаємних впливах культур цих спільнот, в схожості традицій, звичаїв тощо. Сліди подібних взаємних впливів простежуються на матеріальних залишках життедіяльності людських спільнот. Можна гадати, що похованні пам'ятки також повинні відображати ці взаємні впливи. Матеріалізовані залишки похованальної обрядності містять інформацію про етнічну належність похованіх. Це дані антропології, похованальна споруда і похованальний інвентар та ін.

Звісна річ, звичаї в поховань пам'ятках відображають різні ознаки, наприклад: форму похованальної споруди, розміщення поховання в кургані, положення похованого, його орієнтацію тощо. Виявити для

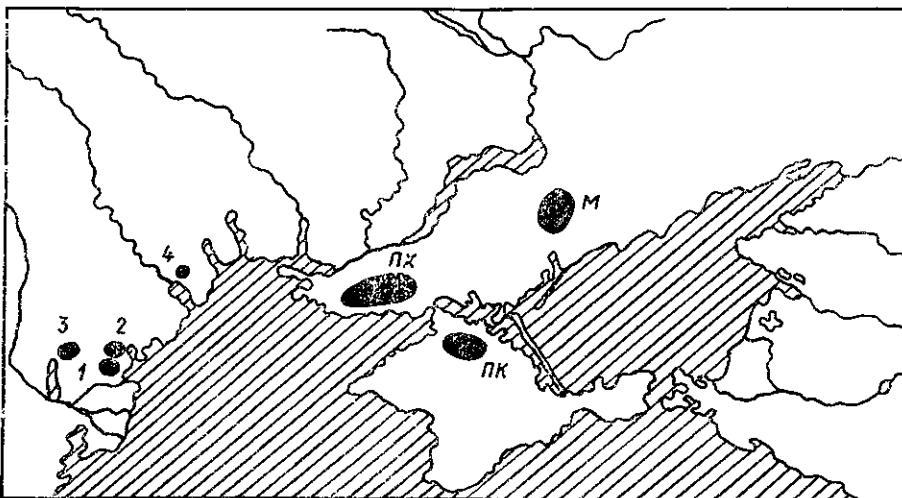

Рис. 1. Розміщення взятих для порівняння масивів поховань ямної культури. Масиви поховань:

1 — біля сіл Нерушай та Глибоке; 2 — біля сіл Баштанівка та Борисівка; 3 — біля сіл Болград та Огородне; 4 — біля с. Біляївка; Умовні позначення: ПХ — Південна Херсонісія; ПК — Північний Крим; М — долина р. Молочної.

кожного окремого етносу давнини ці специфічні для нього ознаки — актуальне завдання. Поки що воно далеке від розв'язання і тому в даній праці набір ознак, згідно з яким буде проводитися порівняння груп поховань, взято нами без такого обґрунтування.

Подивимося, як можуть відрізнятися матеріалізовані залишки поховоальної обрядності залежно від території. Для цього використаємо відому методику порівняльної характеристики поховоальних пам'яток⁴. Для конкретних історичних реконструкцій бажано брати одночасно існуючі масиви поховань. Але оскільки детальне хронологічне розшарування взятих пам'яток ще не здійснене, ми не дотримувалися цього правила, через те, що основним завданням статті є показ можливостей використання методики порівняльного аналізу поховоальних пам'яток для виявлення культурної безперервності чи дискретності.

Послідовність нашого дослідження така: групи поховань суміжних територій порівнюються між собою, а потім оцінюється їх схожість. В основу покладено припущення: якщо взята територія буде одночасно заселена населенням, яке залишило ці поховоальні пам'ятки, і значних переміщень (міграцій) груп населення не було, то схожість поховоальних пам'яток повинна пропорціонально зменшуватися з територіальним віддаленням порівнюваних масивів поховань. Якщо ця залежність буде порушена, то можна відзначати якусь міграцію населення.

Для дослідження взято групи поховань ямної культури півдня України*, розміщених досить компактно на різних територіях. Ці групи відносяться до одного широкого хронологічного шару і відомі як відображення однієї культурно-історичної спільноти населення. Групи поховань не підбиралися спеціально для конкретної історичної реконструкції, оскільки завдання дослідження суто методичного плану. Те саме стосується і взятого нами широкого хронологічного шару поховань. Групи, різномасштабні за територією, різні і відстані між ними.

Спочатку розглянемо поховання з курганів Одещини, розміщених поблизу сіл Нерушай, Глибоке, Борисівка, Баштанівка, Болград та Огородне⁵. Територіально їх можна об'єднати в три окремі масиви: 1 — Нерушай, Глибоке; 2 — Борисівка, Баштанівка; 3 — Болград,

* Ці пам'ятки останнім часом виділяються в окрему буджакську культуру, але така думка ще недостатньо обґрунтована, тому ми їх назвали поки що ямними, тим більше що для дослідження це не має суттевого значення.

Таблиця 1. Сумарна характеристика масивів поховань ямної культури

Сукупність визначень		Показник обчислення	I. Місце знаходження поховання в плані кургану			II. Форма ями	
			Південна пола	Північна пола	У центрі	Прямокутна	Овальна
Ознака							
Кількість	НГ	42	17	22	3	41	1
	ББ	32	14	17	1	29	1
	БО	26	10	7	9	25	1
	Б	16	88	7	1	6	3
Процентний розподіл	НГ	100	40,5	52,4	7,1	97,6	2,4
	ББ	100	43,8	53,1	3,1	96,7	3,3
	БО	100	38,5	26,9	34,6	96,1	3,9
	Б	100	50,0	43,7	6,3	66,7	33,3

Примітка: 1. Графа «немає даних» опущена. 2. Тут і в табл. 2: НГ — Нерушай-

	Сукупність ознак	Показник обчислення	V. Вохра		VI. Інвентар	
			е	Немає	е	Немає
	Ознаки					
Кількість	НГ	42	42	2	21	21
	ББ	32	35	—	10	22
	БО	26	22	—	8	18
	Б	16	6	10	6	10
Процентний розподіл	НГ	100	95,5	4,5	50,0	50,0
	ББ	100	100,0	—	31,2	68,8
	БО	100	100,0	—	30,8	69,2
	Б	100	37,5	62,5	37,5	62,5

Огороднє. При цьому перший та другий масиви розміщені на відстані близько 15 км, а третій — близько 40 км (рис. 1).

Сумарна характеристика трьох груп поховань наведена в табл. 1. Кожна група характеризувалася 23 ознаками (не враховувались п'ять ознак відсутності даних), які відображають місцезнаходження поховання в плані кургану, форму могили, положення похованого та його орієнтацію, наявність інвентаря та кісток тварин, а також наявність та місцезнаходження посуду.

У табл. 2 наведені значення коефіцієнтів парної схожості за окремими сукупностями, а також середні їх значення, за якими побудовано граф зв'язків порівнюваних масивів. З графу зв'язків видно, що найбільша схожість між масивами поховань поблизу Нерушай-Глибоке та біля Борисівки-Баштанівки (ступінь схожості 89,2%). Третій масив поблизу Болграда-Огороднього має меншу схожість з двома попередніми: відповідно 85,7% з масивом біля Борисівки-Баштанівки і 81,6% з масивом біля Нерушай-Глибокого (рис. 2 а).

Загалом три масиви мають високу ступінь схожості, що, мабуть, відбуває однакову культурну належність. Їх поєднують такі сукупності ознак, як форма поховальних ям (схожість не нижче 98,5%), наявність червоної вохри на кістках похованих (схожість не менше 95,5%), наявність кісток тварин у могилах (схожість не менше 95,2%) (див. табл. 2). Але разом з тим масив поховань поблизу Болграда-Огороднього менш схожий з масивами неподалік Нерушай-Глибоке та Борисівки-Баштанівки, що обумовлено деякими відмінностями в розподілі ознак у порівнюваних масивах. Наприклад, на масиві поблизу Болграда-Огороднього значно менше поховань, розміщених у північній час-

Одеїни

III. Положення кістяків			IV. Орієнтація кістяків			
№ правому боці	На лівому боці	На спині	На північ	На півден	Північний схід, південний схід	Південний захід, північний захід
8	9	26	1	1	21	21
4	3	28	1	2	12	17
—	—	22	—	—	7	15
2	1	13	9	—	—	8
18,6	20,9	60,5	2,3	2,3	47,7	47,7
11,4	8,8	80,0	3,1	6,3	37,5	53,1
—	—	100,0	—	—	31,8	68,2
12,5	6,3	81,2	52,9	—	—	47,1

Глибске; ББ — Борисівка-Баштанівка; БО — Болград-Огороднє; Б — Біляївка.

VII. Посуд		VIII. Розміщення посуду			IX. Кістки тварин	
Є	Немає	Біля голови	Біля ніг	Біля тулуба	Є	Немає
14	28	7	1	2	2	40
6	26	2	1	1	—	32
3	23	2	—	—	1	25
3	13	1	—	2	—	16
33,3	66,7	70,0	10,0	20,0	4,8	95,2
18,8	81,2	50,0	25,0	25,0	—	100,0
11,5	88,51	100	—	—	3,8	96,2
18,7	81,3	33,3	—	66,7	—	100,0

тині кургану. Тут частіше, ніж на інших територіях, поховання розміщувалися в центрі та на правому боці. В орієнтації померлих істотним є те, що в похованнях поблизу Болград-Огороднього відсутня південна та північна орієнтація померлих, трохи менше східної (31,8%), зате переважає західна (68,2%). Простежується і несхожість у розміщенні посуду в похованні. Так, у похованнях поблизу Болграда-Огороднього посуд не ставили біля ніг та тулуба померлого. Всі ці ознаки вплинули на зменшення ступеню схожості цього масиву з двома іншими.

Розглянемо ще один масив, до якого ввійшли поховання Біляївського кургану⁶, розміщеного ще далі, ніж масив поблизу Болграда-Огороднього (десь близько 90 км) від ближнього до нього масиву поховань біля Борисівки-Баштанівки (рис. 1). Порівнюючи його за тим же обсягом ознак з трьома раніше взятими масивами (табл. 1; 2), ми одержимо граф зв'язків, з якого видно, що поховання Біляївського кургану значно різняться від трьох попередніх масивів, ніж ті між собою. Так, з масивом біля Нерушай-Глибоке ступінь схожості 72,4%, з масивом біля Борисівки-Баштанівки — 77,5, а з масивом поблизу Болграда-Огороднього лише 69,3% (табл. 2; рис. 2, 1).

Масив Біляївського кургану за розміщенням поховань у кургані більш схожий з масивами Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка, ніж з масивом Болград-Огороднє. Він же відрізняється від них більшою кількістю овальних поховальних ям і меншою — прямокутних. Дуже істотна різниця помітна в орієнтації померлих: у масиві Біляївки переважає північна орієнтація (52,9%), південної та східної зовсім немає. Відрізняє цей масив також і мала кількість пофарбованих вохрою кістяків (37,5% проти 95,5% у масиві Нерушай-Глибоке, 100% —

Таблиця 2. Коефіцієнти парної схожості масивів поховань ямної культури Одещини

Сукупність ознак	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	$\pm\sigma$
№ ознаки	1—3	4—5	6—8	9—12	13—14	15—16	17—18	19—21	22—23		
НГ — ББ	96,0	99,1	80,5	89,8	95,5	81,2	85,5	80,0	95,2	89,2	7,45
НГ — БО	72,5	98,5	60,5	79,5	95,5	80,8	78,2	70,0	99,0	81,6	13,51
ББ — БО	68,5	99,4	80,0	84,9	100,0	99,6	92,7	50,0	96,2	85,7	17,13
НГ — Б	90,5	69,1	79,3	49,4	42,0	87,5	85,4	53,3	95,2	72,4	19,75
ББ — Б	90,6	70,0	97,7	50,2	37,5	93,7	99,9	58,3	100,0	77,5	24,03
БО — Б	71,7	70,6	81,2	47,1	37,5	93,3	92,8	33,3	96,2	69,3	24,49

Приимітки: НГ — Нерушай-Глибоке; ББ — Борисівка-Баштанівка; БО — Болград-Огороднє; Б — Біляївка.

в масивах Борисівка-Баштанівка та Болград-Огороднє). За розміщенням посуду відрізняється від масивів Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка відсутністю його біля ніг і більшою кількістю поблизу тулуза померлих, а від масивів Нерушай-Глибоке та Болград-Огороднє значно меншою кількістю біля голови померлого (33,3% у масиві Біляївського кургану проти 100% у масиві Болграда-Огороднього, 70,0% у масиві Нерушай-Глибоке та 50,0% у масиві Борисівка-Баштанівка).

Таким чином, ми бачимо, що в першому випадку масив Болград-Огороднє територіально більш віддалений від масивів Нерушай-Глибоке та Борисівка-Баштанівка, має також і менший ступінь схожості з ними. А в другому випадку, найменш схожим з першими трьома масивами є четвертий масив Біляївського кургану ще більш територіально віддаленіший від них. Отже, цим підтверджується принцип культурної безперервності, який полягає, що чим віддаленіша одна від одної групи населення (представлені в даному випадку поховальними пам'ятками), тим більше в їх культурі рис, що впливають на зменшення ступеня схожості між ними.

Подібну залежність можна простежити також при порівнянні великих масивів, які включають кілька курганних груп з досить великої території. Так, раніше нами проводилося порівняння масивів поховань ямної культури Приазов'я (долина р. Молочної), Південної Херсонщини та Північного Криму (рис. 1)⁷ за 115 ознаками (100 без врахування ознак відсутності даних). Були одержані досить високі коефіцієнти парної схожості їх (рис. 2, 1). Однак масиви поховань Північного Криму та Молочної були менш схожі між собою, ніж масиви Південної Херсонщини з Молочною, а також Північного Криму з Південною Херсончиною (відповідно Південна Херсонщина — Молочна — 83,2; Південна Херсонщина — Північний Крим — 84,9, Північний Крим — Молочна — 79,9%). Тут основні відмінності полягали в таких сукупностях ознак, як місцезнаходження поховань у плані кургану, перекриття поховальних ям, розміри могил, розміщення посуду в могилі, форма посуду та наявність кісток тварин у похованні.

Масив поховань Північного Криму відрізняється від масиву Молочної: за розміщенням поховань в кургані схожість між ними становила 57,8%; перекриття могил дала схожість лише на 50,5% за рахунок того, що в масиві Північного Криму не виявилося поховань, перекритих кам'яними плитами, а в масиві Молочної — плахами; розміри ям — схожість 58,3% тому, що в масиві Північного Криму переважають ями малих розмірів — 50,8% (у масиві Молочної їх 9,1%), зате великі ями більш характерні для Молочної (30,9% проти 9,2% у Північному Криму). Розміщення посуду в похованні — схожість 58,8%, тому що в масиві Північного Криму переважає розміщення посуду біля голови похованого (85,7%) і зовсім відсутній посуд у вхідній ямі, тоді як у масиві Молочної біля голови похованого стояло 44,5% посуду, а у вхідній ямі — 22,2%. Форма посуду виявилася тією сукупністю ознак,

за якою вказані масиви різняться найбільше (коєфіцієнт схожості 38,4%). Хоча форму ми розглядали лише за однією ознакою — наявністю опуклого чи плоского дна, проте виявилось, що на Молочній горщики здебільшого з опуклим денцем — 88,9% (плоскодонних 11,1%), а в Північному Криму переважають горщики з плоским дном — 72,7% (опуклодонних 27,3%). Слід відзначити, що ця ознака найбільш відрізняє також масив поховань Молочної від масиву Південної Херсонщини (схожість лише на 28,8%), зате дуже зближує Південну Херсонщину та Північний Крим (схожість на 90,1%).

Помітна різниця між масивами поховань Молочної та Північного Криму в наявності кісток тварин у похованні. Так, на р. Молочній таких поховань лише 3,6%, а в Північному Криму — 33,8%. За видом тварин різниця ще більш істотна: в масиві північнокримських поховань менше кісток великої рогатої худоби (18,2% проти 50% на Молочній), але тут є пташині кістки (18,2%), а на Молочній їх немає.

Такі відмінності можуть бути пояснені тим, що Північний Крим відокремлений від приазовських степів смugoю Сиваша і з материком його пов'язує лише вузький перешийок, на північ від якого розміщується масив Південної Херсонщини. Таким чином, масив поховань Північного Криму територіально більш віддалений від масиву поховань Молочної, ніж масив Південної Херсонщини, що і відображає менший ступінь схожості його пам'яток. Отже, і в цьому випадку показники схожості, взятих для порівняння територіальних масивів поховань, констатували деякою мірою належність культурної безперервності.

Три перелічені вище групи поховань Південної Херсонщини, Північного Криму та Молочної порівнювалися також зі збільшеною групою поховань Одещини, використаних у даній праці (без групи Біляївського кургану). Результати порівняння показали, що схожість поховань Одещини з трьома іншими менша, ніж схожість останніх між собою (ПХ—Од=73,8; М—Од=76,7; ПК—Од=74,5%) *. Поховання Одещини найбільш відрізняються за формою могили (схожість 42,6; 47,1; 50,5%), орієнтацією померлих (44,6; 54,7; 54,2%), кількістю вохри на кістках (51,5; 51,8; 53,0%). Досить значні відмінності і в положенні померлих (53,5; 62,5; 65,1%). Крім того, наявність підстилки у похованні виділяє поховання Південної Херсонщини та Північного Криму (схожість 33,2 та 44,2%), хоча з похованням Молочної за цією ознакою схожість значно більша (77,3%). За такою ознакою, як перекриття могили, схожість з похованнями Молочної та Південної Херсонщини невелика (53,6 та 59,8%), але з Північним Кримом досить значна (77,7%).

Така різниця в даному випадку свідчить про необхідність виділення поховань Одещини в окрему локальну групу пам'яток. Але для остаточної відповіді їх треба порівняти ще з похованнями менш віддалених територій: Південного Бугу, Інгула та Інгульця, що не входило в завдання даної праці. За допомогою порівняльного аналізу поховань пам'яток можна здійснювати фіксацію на конкретній території їх культурної безперервності чи дискретності. Основою такої фіксації є динаміка зміни розподілу ознак у міру територіальної віддаленості порівнюваних поховань.

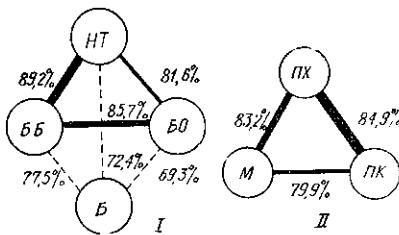

Рис. 2. Графи зв'язків коєфіцієнтів парної схожості масивів поховань ямної культури:

I — Одещина, Нерушай-Глибоке (НГ), Баштанівка-Борисівка (ББ), Болград-Огородне (БО), Біляївка (Б); II — Приазов'я, долина річки Молочної (М); Південна Херсонщина (ПХ), Північний Крим (ПК).

* ПХ — Південна Херсонщина; Од — Одещина; М — Молочна; ПК — Північний Крим.

Сравнительный анализ
погребальных памятников
по материалам ямной культуры

Резюме

Работа посвящена доказательству возможности использования методики сравнительного анализа погребальных памятников для констатации культурной непрерывности или дискретности. В основу работы положена гипотеза, суть которой состоит в том, что сходство погребальных памятников, оставленных населением, единовременно заселявшим конкретную территорию при отсутствии каких-либо миграций группы населения, должно пропорционально уменьшаться по мере территориальной удаленности сравниваемых массивов погребений.

На примере сравнения четырех массивов погребений ямной культуры Одесчины и трех с территорий Приазовья, Южной Херсонщины и Северного Крыма удалось показать, что наиболее удаленные друг от друга массивы имели меньшее сходство, то есть гипотеза нашла подтверждение в реальном материале. Это свидетельствует о правомерности использования методики сравнительного анализа погребальных памятников для фиксации культурной непрерывности или дискретности погребальных памятников.

¹ Бутинов Н. А. О первобытной лингвистической непрерывности в Австралии // СЭ. — 1951. — № 2. — С. 179—181; Его же. Этнолингвистические группы на Новой Гвинеи // СЭ. — 1962. — № 3. — С. 81—89; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970. — С. 54—55.

² Бутинов Н. А. Происхождение и этнический состав коренного населения Новой Гвинеи // ТИЭ. — 1962. — 80. — С. 183—184; Генинг В. Ф. Указ. соч. С. 71.

³ Третьяков В. П. К вопросу об «археологической непрерывности» (по материалам орудий труда эпохи мезолита и неолита) // СА. — 1982. — № 2. — С. 14.

⁴ Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // ВАУ. — 1975. — Вып. 13. — С. 42—71.

⁵ Субботин Л. В., Загинайло А. Г., Шмаглий Н. М. Курганы у села Огородное // МАСП. — 1970. — Вып. 6. — С. 130—155; Субботин Л. В., Шмаглий Н. М. Болградский курганный могильник // Там же. — С. 116—129; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междууречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // Там же. — С. 5—115.

⁶ Алексеева И. Л. Раскопки Беляевского кургана в 1966 году. — МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 32—41.

⁷ Рычков Н. А. Статистический анализ погребального обряда племен ямной культуры // Теория и методы археологических исследований. — Киев, 1982. — С. 111.

С. А. СКОРИЙ

Про скіфський етнокультурний компонент
у населення Дніпровського
Лісостепового Правобережжя

Дніпровське Лісостепове Правобережжя належить до числа найважливіших центрів стародавньої культури на території Східної Європи, являючись одним з районів працьківщини слов'янства¹. На думку більшості дослідників, процес складання праслов'янської спільноті починається вже з періоду середньої бронзи (тишинецько-комарівська культура)². Вважається загальновизнаним, що на Правобережжі лінія культурного розвитку безперервна від епохи бронзи до зарубинецького часу. Білогрудівська та чорноліська культури*, культура скіфського часу розглядаються як послідовні хронологічні етапи розвитку культури одного й того самого праслов'янського населення³.

* На відміну від більшості дослідників С. С. Березанська вважає, що чорноліська культура не пов'язана генетично з білогрудівською, а належить фракійському населенню (Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V международ. конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 14—15).

Зрозуміло, що протягом довготривалої історії, в конкретних історичних ситуаціях, культурні риси автохтонного населення зазнавали істотної еволюції, зумовленої різноманітними культурними впливами, зовнішніми міграціями іншоетнічних груп.

Одним з яскравих і важливих періодів у давній історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя є скіфська епоха — період, протягом якого автохтонне землеробське праслов'янське населення вступило в довготривалі і тісні контакти зі степовим скіфським іранським світом. Під час цього процесу культура місцевого населення (чорноліська, праслов'янська) істотно збагатилася новими елементами скіфської вершиницької культури (передусім озброєнням, кінським спорядженням, мистецтвом звіриного стилю).

Скіфізація автохтонного населення являє собою виключно важливий момент для розуміння етнокультурного процесу на Правобережжі. В оцінці причин цього явища мають місце різні точки зору. М. І. Ростовцев у свій час відзначав, що поширення скіфської культури в Лісостепу та на Правобережжі зокрема пов'язане з появою тут скіфів-кочівників. Разом з тим, на його думку, скіфський вплив поширився на верхівку місцевого населення, в той час як низи він не охоплював. М. І. Ростовцев вважав, що прийшло населення, в свою чергу, зазнало впливу з боку аборигенів, що привело до змін у його поховальному ритуалі, поховальних спорудах тощо⁴.

Подібні думки про прихід на територію Правобережжя (Киево-Черкаського регіону зокрема) в епоху архайки (VII ст. до н. е.) степових іранських племен висловив у 50-х роках П. Д. Ліберов. Відзначаючи вплив іранського етнокультурного елемента на матеріальну культуру, він також припускав, що це позначилося на поховальному обряді і розвитку мови автохтонного населення. Разом з тим дослідник вважав, що прийшло населення не асимілювало аборигенів, а «елементи скіфської іраномовної культури... врешті решт були поглинуті і увійшли до складу більш пізніої... ранньослов'янської культури»⁵.

Таким чином, названі автори процес скіфізації Дніпровського Лісостепового Правобережжя пов'язували з прямим фізичним проникненням іраномовного елемента, але по-різному оцінювали широту і міру охоплення ним автохтонного населення. Обидва вони припускали спільне перебування у вказаному регіоні скіфів-іранців та автохтонного населення, яке зазнало впливу скіфської кочівницької культури.

Пізніше питанням етнокультурного процесу на Правобережжі займалися В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін. Археологічні матеріали дали можливість авторам дійти до переконливої висновку про панування скіфської культури в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі вже з кінця VII ст. до н. е., широке і повсюдне поширення її елементів на території від басейну р. Тясмин до меж Полісся. Стало зрозумілим, що з початком скіфської епохи в цьому районі відбулися значні зміни не лише в області матеріальної культури, але і в поховальному ритуалі, суспільному житті, економіці, ідеології тощо. Всі ці глибокі, а часто кардинальні, зміни розглядалися як результат могутнього впливу з боку кочових скіфських племен, які встановили в VII—VI ст. до н. е. панування в степах Північного Причорномор'я і включили Лісостепове Правобережжя в межі свого політичного об'єднання⁶.

В. А. Іллінська, підкреслюючи особливо тісні зв'язки південних районів Правобережного Лісостепу зі Степом, припускала можливість із фільтрації сюди на якомусь етапі деякої частини скіфо-іранського етнічного елемента, загалом схиляючись до думки про пізній характер цього явища. Загальновизнана точка зору про проникнення скіфів-кочівників у південні межі Правобережного Лісостепу (басейн р. Тясмин) лише з IV ст. до н. е. Підтвердженням цього є виявлення у вказаных районах більше 20 поховальних споруд у вигляді катакомб. На думку Є. Ф. Покровської, до степових скіфських пам'яток слід віднести

ї групу курганів IV ст. до н. е. поблизу Холодного Яру⁷. Ряд авторів підтримують положення, що проникнення скіфсько-іранського етнічного елемента у вказані райони здійснювалося мирним шляхом⁸.

Дещо суперечлива в оцінках скіфізації Дніпровського Лісостепового Правобережжя точка зору Б. О. Рибакова. З одного боку, він вказує на сильне «зрощування» місцевої культури з іранською скіфською, припускаючи слідом за лінгвістами (В. І. Абаєвим, В. Георгієвим) можливість запозичення автохтонним населенням (зокрема, знаттю) елементів скіфської мови, з іншого — вважає, що скіфізація носила поверховий характер⁹, з чим, звичайно, не можна погодитися.

Ми солідарні з думкою ряду авторів (передусім О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської) про широке, повсюдне поширення елементів іранської культури в середовищі місцевих племен Правобережжя, більш того — з тезою про домінанту цієї культури (у всякому разі з кінця VII ст. до н. е.). На нашу думку, глибокі зміни, які сталися в поховальному обряді, ідеології, суспільному житті, економіці не можуть пояснюватися лише культурним впливом з боку іранського кочового світу, а безумовно припускають проникнення та проживання, починаючи з епохи скіфської архаїки, скіфського іраномовного населення, тобто, носіїв тієї самої вершицької культури, яка одержала тут поширення.

Як бачимо, сама теза про перебування в Лісостеповому Правобережжі скіфського етносу не нова: про це писали М. І. Ростовцев та П. Д. Ліберов. Однак у працях названих авторів дане положення не одержало належного археологічного обґрунтування. Не ставлячи перед собою мети дослідити в даній праці процес скіфізації в різних його аспектах, ми лише спробуємо показати на конкретному археологічному матеріалі ймовірність наявності в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі вже в епоху архаїки скіфського кочівницького елемента, який відіграв, очевидно, основну роль у поширенні в середовищі місцевого праслов'янського населення скіфської культури. Актуальність цього питання, труднощі його розв'язання відзначалися у відомій дискусії з проблем вітчизняної скіфології¹⁰.

Ми виходимо з припущення, що в масі поховань скіфського часу вказаного регіону є ранні поховання, які належать власне кочівникам-скіфам. Можливі шляхи їх виявлення — за особливостями поховального обряду, за поєданням останніх з характерними деталями похованого інвентаря.

Як відомо, більшість дослідників визнають традиційність та консервативність поховального обряду, оскільки він відбиває надбудовні явища, органічно пов'язаний з релігійними уявленнями і відображає етнокультурну належність похованого. Найбільш чітко сформульовані ці положення М. І. Артамоновим: «Відмінності у влаштуванні могил і в обряді поховання, безсумнівно, повинні розглядатися як найважливіші етнографічні ознаки, оскільки поховальний обряд, як відомо, є найстійкішою, найконсервативнішою і, внаслідок цього, найнадійнішою етнічною особливістю»¹¹.

Різкі зміни поховального обряду звичайно пов'язують з міграціями племен. Відносно скіфської епохи тип поховальної споруди як компонент поховального ритуалу виступає в якості одного з основних етнокультурних індикаторів*. Зміну типів поховальних споруд пов'язують, як правило, зі зміною етносу¹². За характерними особливостями поховальних конструкцій виділяються локальні варіанти та зони скіфської культури¹³. Таким чином, на нашу думку, саме тип поховальної споруди повинен бути вибраний як індикатор, що фіксує наявність степового іранського елемента на розглядуваній території. Вибір цей

* На думку деяких дослідників, тип поховальної споруди є більш соціальною, ніж етнічною ознакою (Максименков Г. А. Погребальные памятники эпохи бронзы Минусинской котловины — источник изучения семейных и общественных отношений // Бронзовый и железный век Сибири. — Новосибирск: Наука, 1974. — С. 9).

тим більш виправданий, якщо врахувати, що: 1) у Правобережному Лісостепу процент поховань ранньоскіфського часу, в яких кістяки порушені або зруйновані в процесі пограбування, занадто високий, що не дозволяє гадати про орієнтацію похованих, а в тих випадках, коли кістяки виявилися непошкодженими, орієнтація померлих дуже нестійка¹⁴; 2) дані антропології поки що занадто мізерні для здійснення будь-яких порівнянь зі степовими матеріалами; 3) загальноскіфський комплекс (передусім зброя, вузда, звіриний стиль і т. ін.) та кераміка в даній конкретній ситуації не можуть бути етнічним показником, оскільки перший із них був поширеній як у чужинців, так і в аборигенів, кераміку ж прийшли кочівники легко запозичували у місцевого землеробського населення¹⁵.

Для Дніпровського Лісостепового Правобережжя скіфського часу характерна різноманітність типів поховальних споруд, у тому числі з використанням досить складних дерев'яних конструкцій, що неодноразово відмічали дослідники.

З приводу генезису поховальних споруд з дерев'яними конструкціями в широкому розумінні слова існують дві основні, взаємовиключні точки зору. Одні автори (П. Д. Ліберов, О. І. Тереножкін, Б. М. Граков, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко) вважають, що вказані конструкції генетично сягають черноліської культури¹⁶. Деякі дослідники, які підтримують думку про місцевий характер дерев'яних поховальних споруд, наявність деякої кількості таких могил скіфської епохи в степовій зоні Північного Причорномор'я пов'язують із впливом Лісостепу¹⁷. Інші дослідники дотримуються думки, що поховальні споруди з дерев'яними конструкціями набули поширення в Лісостепу в результаті скіфського степового впливу¹⁸. Існує припущення, що проникнення дерев'яних споруд у Лісостеп та на Правобережжя «бере свій початок ще в доскіфський час і пов'язане з кімерійським впливом»¹⁹.

Не зупиняючись на цьому безсумнівно важливому питанні (воно потребує спеціального дослідження), проте відзначимо, що серед різноманітності поховальних споруд з дерев'яними конструкціями, на нашу думку, виділяється група могил немісцевого характеру, які не мають будь-яких генетичних зв'язків з поховальними спорудами черноліської культури. Йдеться про поховальні споруди, перекриті дерев'яною шатроподібною конструкцією.

Під шатроподібною конструкцією ми розуміємо надмогильну конструкцію конічної або піраміdalnoї форми. Кілька подібних споруд, що відносяться до епохи скіфської архаїки, були розкопані вперше в басейні р. Тясмин О. О. Бобринським²⁰. Пізніше дослідники прийшли до висновку, що вказані конструкції є особливістю поховальних споруд Правобережжя Середнього Придніпров'я, більш того — басейну р. Тясмин і в Правобережному Лісостепу ніде більше не поширювались²¹.

У даний час з'ясовується, що територіальні та хронологічні межі існування подібних конструкцій у Лісостеповому Дніпровському Правобережжі ширші, ніж вважалося раніше. Детальніше ми на цьому зупинимося нижче, а зараз розглянемо питання, пов'язані з генезисом вказаних поховальних конструкцій.

Шатроподібні конструкції відносяться до найдавніших поховальних споруд кочівників-скотарів євразійських степів і відтворюють ідею переносного житла — чума або шатра. Останнє повністю зрозуміло, якщо врахувати, що в стародавніх суспільствах поховальна споруда розглядалася як останнє житло людини, що знаходило вираження в конструктивній подібності дому живих і дому мертвих. На думку деяких авторів, поява подібних споруд в кочівницькому середовищі відноситься вже до ранніх етапів епохи бронзи²². Є підстави говорити про існування аналогічних поховальних конструкцій у зрубній культурі. Як приклад, можна навести поховальні споруди в курганах поблизу сіл Скорнякове на Середньому Дону, Уразмаметове (і ряді інших пунктів) у Поволжі²³.

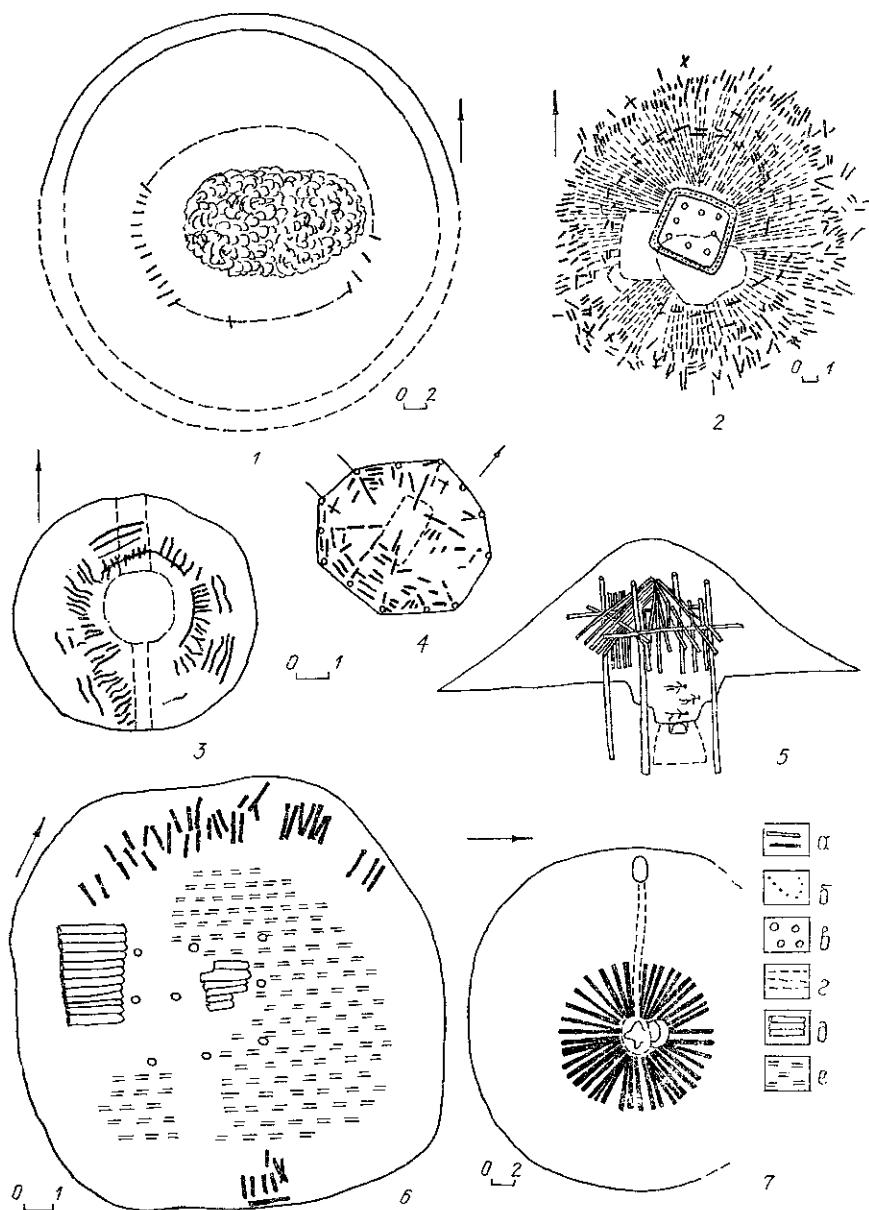

Рис. 1. Підкурганні поховальні споруди з шатроподібним перекриттям в Євразії:
 1 — Квітки; 2 — Філарківка, Червона могила; 3 — Гладківщина; курган 449; 4 — Ллоботик, курган 10; 5 — Перший (зруйнований) курган біля ст. Костромської; 6 — Медерове; 7 — Підгороднє, курган 7 групи 10 (1—2 — за Г. Т. Ковпаником; 3 — за М. С. Бранденбургом; 4 — за Б. А. Шрамком; 5 — за М. І. Веселовським; 6 — за Н. М. Бокій; 7 — за І. Ф. Ковальовою та С. С. Мухопадом).

Умовні позначення: а — дерево; б — контур похованальної споруди; в — стовпові ями; г — сліди від лежачих деревин; д — дерев'яний поміст; е — горійші шари.

Скидається на те, що шатроподібні надмогильні споруди існували і в кімерійський (передскіфський час). На користь цього свідчать знайдені в кургані першої половини VII ст. до н. е. поблизу с. Квітки на Черкащині (Порося) залишки шатроподібного перекриття над могилою кімерійського воїна-вершника²⁴ (рис. 1, 1).

У скіфську епоху такі конструкції набувають поширення на території євразійських степів, тому справедливою здається думка про їх загальноіранський характер²⁵. Вони відомі в похованнях саків Казахстану²⁶ (рис. 2, 5), савроматів Південного Уралу²⁷ (рис. 2, 4), в могилах скіфського часу на Середньому Дону²⁸ (рис. 2, 1—3), де їх появ-

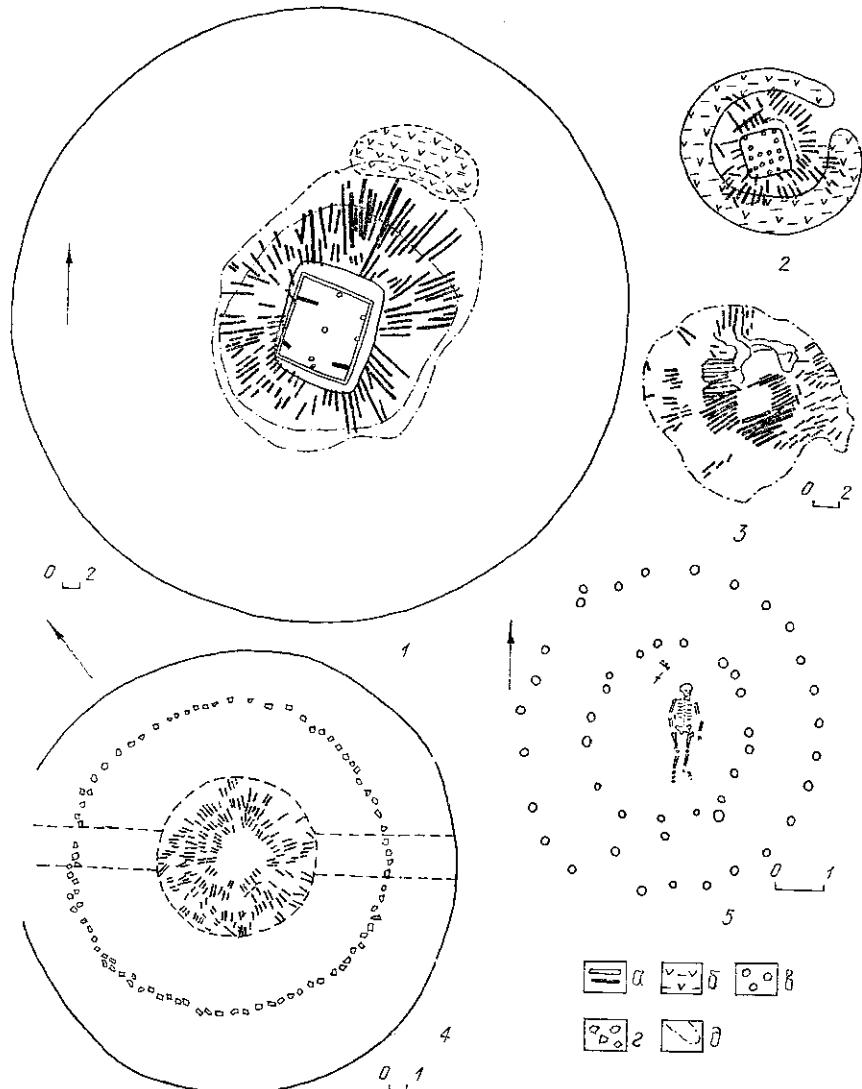

Рис. 2. Підкурганні похованальні споруди з шатроподібним перекриттям в Євразії:
 1 — Дуровка, курган 9; 2 — Мастюгіно, курган 29/21; 3 — Руська Тростянка, курган 9; 4 — Альмухаметово, курган 8; 5 — Уйгарац, курган 66 (1 — за Г. І. Пузіковою; 2—3 — за П. Д. Ліберовим; 4 — за А. Х. Пшеничнюком; 5 — за О. О. Вишневською).
 Умовні позначення: а — дерево; б — глина; в — стовпові ями; г — каміння; д — грабіжницька яма.

ву пов'язують із савроматською інфільтрацією²⁹, в скіфських степових курганах* Північного Причорномор'я³⁰ (рис. 1, 6—7) та Кубані³¹ (рис. 1, 5), поховань пам'ятках скіфського типу Альфольської низовини (Угорщина)³². Засвідчені подібні конструкції також у курганах лісостепового Притоболля³³, де вони, можливо, з'явилися у зв'язку з

* Існує думка, що шатроподібні дерев'яні споруди над похованнями скіфської епохи у Північному Причорномор'ї не були імітацією кочівницького житла, а являли собою викладку з радіально покладених колод, призначену для спалення похованої споруди (Ольховський В. С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА, 1978. — № 4. — С. 86; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин — Киев, 1975, — С. 51). Думка ця здається невірною, оскільки у Північному Причорномор'ї, крім поховань з обпаленими дерев'яними надмогильними конструкціями вказаного типу, відомі аналогічні похованальні споруди без будь-яких слідів дії вогню (див., наприклад: Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — М.: Наука, 1977. — ДІ—33. — С. 36 Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — № 43. — С. 58. — Рис. 4 а). В цілому ж у степах Євразії група шатроподібних надмогильних конструкцій без слідів дії вогню досить значна.

проникненням носіїв савроматської культури та в сарматських пам'ятках, зокрема, прохорівського часу³⁴.

Не викликає сумніву думка, що поховальні споруди з шатроподібним перекриттям належать до числа найдавніших скіфських поховальних споруд. На це вказує відкриття групи таких конструкцій у великих Кубанських курганах (ранніх Келермеських, Ульських, Костромському)³⁵, чия належність скіфській кочовій аристократії епохи повернення скіфів на південь Східної Європи із передньоазіатських походів нині вважається доведеною³⁶. У світлі найновіших досліджень дата найбільш ранніх кубанських курганів визначається в межах VII ст. до н. е.³⁷

Якщо врахувати, що дата найбільш архаїчних тясминських шатроподібних конструкцій — друга половина VII ст. до н. е. (кургани 8, 15 поблизу с. Костянтинівка, курган 524 біля с. Жаботин) або навіть середина вказаного століття (курган 375 біля с. Костянтинівка)³⁸, тобто вони синхронні найдавнішим скіфським шатроподібним могилам Прикубання, а також те, що у Лісостепу аналогічні споруди не мають місцевого коріння, стає зрозумілим, що є дуже вагомі підстави пов'язати появу поховань із шатроподібними конструкціями на території Правобережного Лісостепу з проникненням сюди якоєв частини степовиків-іранців — можливих учасників передньоазіатських походів.

Відсутність поховальних споруд із шатроподібними конструкціями, одночасних лісостеповим правобережним, у степовій зоні Північного Причорномор'я*, дозволяє з великою часткою ймовірності вважати, що територіями, звідки проникало на Правобережжя степове населення (у всяком разі на ранньому етапі архаїки), були Прикубання та степи Північного Кавказу.

Даній тезі не суперечить історична ситуація, що склалася в цей період на півдні Східної Європи. Дослідження останніх років переважно довели, що центр Скіфії в VII—першій половині VI ст. до н. е. знаходився в степах Прикубання та Північного Кавказу. Інакше кажучи, саме тут мешкала основна маса скіфів-кочівників. Лише з другої половини VI ст. до н. е. ядро Скіфії переміщується з названого регіону в степове Північне Причорномор'я, зокрема в нижнє Подніпров'я³⁹.

Положення про прихід на територію Лісостепового Дніпровського Правобережжя в епоху архаїки якоєв частини степового кочового населення із Прикубання та Північного Кавказу якоєв мірою підтверджується складом інвентаря архаїчних поховальних пам'яток Правобережжя.

Дослідники не раз звертали увагу на досить значну кількість речей кавказького походження в пам'ятках епохи скіфської архаїки, передусім у похованнях. Традиційно цей факт пояснюється культурними контактами між вказаними регіонами, які існували ще в передскіфську пору і особливо посилилися з початком скіфської епохи⁴⁰. Привертає увагу думка Є. Ф. Покровської, висловлена ще в 50-х роках, про значну роль зв'язків племен Середнього Лісостепового Правобережжя з Кавказом і Закавказзям у складанні культури раннього залізного віку в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі⁴¹.

Однак, якщо врахувати, що культура скіфів-кочівників Прикубання та Північного Кавказу в процесі передньоазіатських походів через Кавказ і проживанняnomадів у безпосередній близькості з кавказьким

* Відомі тут кургани з подібними конструкціями датуються таким чином: кургани поблизу с. Медерове — кінець VI—початок V ст. до н. е. (Бокий Н. М. Скифський курган у с. Медерово // СА. — 1974. — № 4. — С. 271), біля с. Станишине — V ст. до н. е. (Ольховський В. С. Указ. соч., с. 89), курган 7 групи Х неподалік с. Підгороднє — V ст. до н. е. (Ковалєва І. Ф., Мухопад С. Е. Скифські пам'ятники Орельсько-Самарського междуреч'я // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Дніпропетровськ : Ізд-во ДГУ, 1978. — Вып. 2. — С. 114—115). Два перших поховання знайдено на межі з Правобережним Лісостепом.

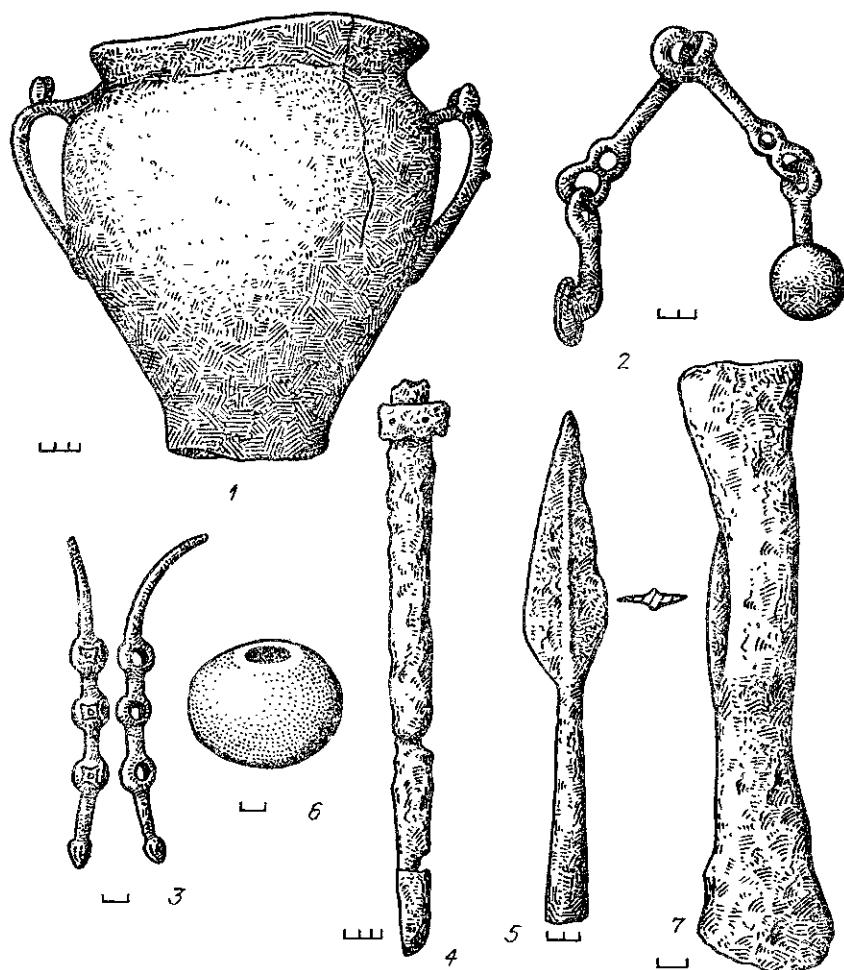

Рис. 3. Зразки речей кавказького походження з пам'яток скіфської епохи в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі:

1 — бронзовий клепаний казан (Жаботинське поселення); 2 — бронзові двокільчасті вудила (Костянтинівка, курган 375); 3 — бронзові триділчасті пісалі з муфтоподібними потовщеннями (Жаботин, курган 524); 4 — залізний меч з прямим перехресям; 5 — залізний наконечник списа (Синявка, курган 100), 6 — кам'яна булава (Жаботин, курган 524); 7 — залізна дөвлезова сокира (Мала Офіриза, курган). 1 — за О. І. Тереножкіним; 2—3, 6 — за В. А. Іллінською; 4, 5 — за Г. Т. Ковпакенко; 7 — за Е. О. Петровською.

населенням набула деякого місцевого відтінку (що знайшло вираження в поширенні в скіфському речовому комплексі окремих речей кавказького походження *), то наявність кавказьких речей в архайчних похованнях Правобережжя може свідчити на користь того, що частина з них могла потрапити у вказаній регіон під час фізичного проникнення прикубанських та кавказьких степовиків. Зрозуміло, це зовсім не означає, що наявність у похованальному комплексі кавказької речі обов'язково вказує на кочівницьку належність останнього.

До речей кавказького походження ⁴², знайдених у пам'ятках ранньоскіфського часу на Правобережжі, дослідники, звичайно, відносять клепані металеві посудини (сітули **), двокільчасті бронзові вудила ⁴³,

** Сітули і двокільчасті бронзові вудила відомі тут з доскіфського часу.
(Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // БССА. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 17. — Рис. 6), кургану біля хут. Красне Знамя у Ставропольському краї (*Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 46*); другого Келермеського кургану (ОАК за 1904 г. — Спб., 1907, С. 91 сл) та ін.

** Сітули і двокільчасті бронзові вудила відомі тут з доскіфського часу.

наконечники списів витягнутої форми з прямими боковими гранями, ромбоподібні в перерізі⁴⁴, мечі з прямим перехрестьм⁴⁵ (рис. 3, 1—2, 4—5). До цієї ж групи знахідок слід віднести і бронзові псалії з муфтоподібними потовщеннями і трьома отворами⁴⁶, аналогії яким відомі на Північному Кавказі⁴⁷, а також залізні сокири з клиноподібним обухом⁴⁸ (рис. 3, 3, 7).

Особливе значення в міркуваннях про можливу кочівницьку належність деяких археологічних поховань Правобережжя набуває наявність в одних і тих же могилах шатроподібних конструкцій і речей кавказького походження. Поки що нам відомо чотири таких поховання: курган 15 біля с. Костянтинівка (друга половина VII ст. до н. е.), в поховальному інвентарі якого є клепана посудина; кургани 375 поблизу с. Костянтинівка (середина VII ст. до н. е.) та 2 біля с. Жаботин (друга половина VII ст. до н. е.), в яких трапилися двокільчасті бронзові вудила*; курган 524 неподалік с. Жаботин (друга половина VII ст. до н. е.) — бронзові псалії з муфтоподібними потовщеннями і трьома отворами⁴⁹.

У кургані 2 біля с. Жаботин, крім двокільчастих вудил, також цікаві два кістяних псалії, прикрашені на кінцях орліними голівками та кінськими копитцями. Звужена частина покрита виїмчастим трикутним орнаментом. Чудові аналоги вказаним знахідкам відомі в пам'ятках скіфського типу Закавказзя: псалії з поховання 106 Самтавського могильника (кінець VII ст. до н. е.)⁵⁰ та кістяні вироби з «кімнати воротаря» в Кармір-Блурі (друга половина VII — початок VI ст. до н. е.)⁵¹. Появу таких речей у Закавказзі пов'язують з проникненням скіфів-кочівників. Привертає увагу і куляста кам'яна булава з кургану 524 біля с. Жаботин (рис. 3, 6). Відзначаючи реліктовий характер зброї, В. А. Іллінська вказувала, що більша частина її аналогів знаходиться на Кавказі⁵².

Думки про співвіднесення шатроподібних конструкцій в Лісостеповому Правобережжі зі степовими кочівниками, на жаль, поки що стосуються лише одного типу поховальних споруд. Звичайно, ми зовсім не виключаємо, що якесь частина степового населення, яка проникла у вказаній регіон в епоху скіфської архаїки, ховала своїх співродичів у поховальних спорудах інших типів. Однак вичленити їх поки що неможливо. Крім цього, ми вважаємо, що з часом будуть виділені нові різнопланові критерії для виявлення степових поховань у масі поховань скіфської епохи.

В даний час на території Лісостепового Дніпровського Правобережжя за публікаціями та інформацією, одержаною від авторів розкопок, нам відомо близько 20 поховальних споруд з шатроподібною надмогильною конструкцією. Близько 16—17 (75%) трапилося у басейні р. Тясмин⁵³, п'ять (25%) — у Пороссі⁵⁴. На думку О. І. Тереножкіна (пізніше підтриману Є. Ф. Покровською), шатроподібне пекріплення міг мати дерев'яний склеп у кургані поблизу с. Глеваха в Київському Подніпров'ї⁵⁵.

Більшість найдавніших поховальних споруд з шатроподібною надмогильною конструкцією (VII ст. до н. е.) походить з басейну р. Тясмин ** і були вміщені в ранні кургани (Костянтинівка, кургани 8, 14, 375)***. Поховальні конструкції цього типу, які відносяться до більш пізнього часу: початку VI ст. до н. е. (курган 346 біля с. Теклине)⁵⁶,

* Курган був частково розкопаний В. В. Хвойкою (ДП, III, прил. с. 6). Г. Т. Ковпаненко, яка досліджувала курган в 1981 р., засувала, що він мав шатроподібну надмогильну конструкцію (Ковпаненко Г. Т. Курган «Червона могила» у с. Фляркова // Древности Евразии в скіфо-сарматское время. — М.: Наука, 1984. — С. 113).

** Єдиний відомий нам виняток — курган 524 поблизу с. Жаботин, який вміщує одне основне поховання.

*** Курган 3 в урочищі Деренговець біля с. Костянтинівка точному датуванню не піддається, але розташування поряд з курганами 8 і 15, які мають аналогічні поховальні споруди і відносяться до другої половини VII ст. до н. е., дозволяє припустити, що він синхронний ім за часом.

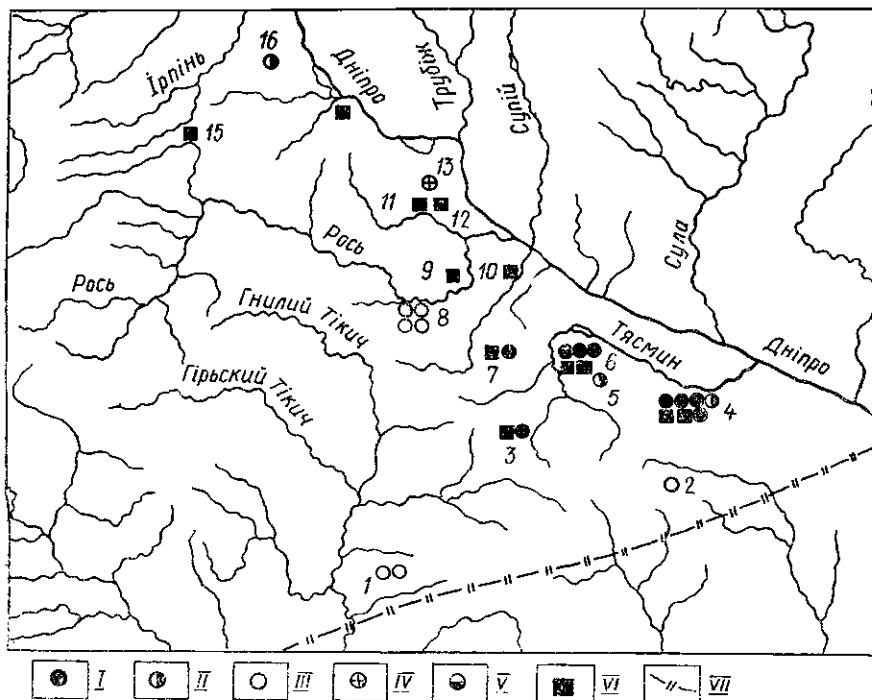

Рис. 4. Схема поширення поховань скіфської епохи з шатроподібними конструкціями та речей кавказького походження в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі:
 I — поховання VII ст. до н. е.; II — поховання VI ст. до н. е.; III — поховання V ст. до н. е.;
 IV — точна дата пам'ятки не визначена; V — наявність шатроподібної конструкції під питанням;
 VI — речі кавказького походження; VII — межа лісостепової та степової зон.
 1 — Показове; 2 — Миронівка; 3 — Квітки; 4 — Костянтинівка; 5 — Флярківка; 6 — Жаботин;
 7 — Теклино; 8 — Стеблев; 9 — Медвін; 10 — Мошни; 11 — Курилівка; 12 — Синявка; 13 — Берестяги; 14 — Трипілля; 15 — Мала Офірна; 16 — Глеваха.

середині — другій половині VI ст. до н. е. (курган поблизу с. Флярківка)⁵⁷, VI ст. до н. е. (курган 380 біля с. Костянтинівка)⁵⁸, V ст. до н. е. (кургани поблизу сіл Миронівка, Показове)⁵⁹ — є основними в курганах.

У Поросся з п'яти поховань із шатроподібними конструкціями чотири* датуються V ст. до н. е. (поховання в Стеблеві). Всі поховання основні.

Можна припустити, що найдавніші поховання із шатровими надмогильними конструкціями, які впущені в ранні кургани, фіксують найранніший етап появи скіфів-степовиків спочатку в басейні р. Тясмин. Більш пізні поховання — основні — деякою мірою ілюструють освоєння степовиками цього і найближчих районів.

Розміщення вказаних пам'яток, їх концентрація свідчать, що основною областю проживання степового скіфського населення на території Лісостепового Правобережжя була південна окраїна вказаного регіону (рис. 4). Звичайно, проникнення скіфів-степовиків у північні райони Правобережного Лісостепу, наприклад, Київське Подніпров'я, виключати не можна. Але, на жаль, пам'ятки скіфської епохи на північ від Поросся вивчені поки що недостатньо.

Привертає увагу, що на захід від Києво-Черкаського регіону, на території Волині, Східного та Західного Поділля шатроподібні похованальні конструкції невідомі.

Похованальні споруди із шатроподібними конструкціями з Правобережного Лісостепу дещо відрізняються за будовою, розмірами, розта-

* Точна дата кургану 372 поблизу с. Берестяги неясна (Ковпаненко Г. Т. Кургани ранні скіфського времени в бассейне р. Рось. — Київ: Наук. думка, 1981. — С. 7).

шуванням у кургані. У VII ст. до н. е. такі споруди відомі в насипу кургану (Костянтинівка, курган 8), на рівні давнього горизонту (Костянтинівка, кургани 3, 15), над ґрутовою ямою (Костянтинівка, курган 375). Уявити детально їх будову, виходячи з опису О. О. Бобринського, важко, але, очевидно, вони не відрізнялися особливою складністю. Споруди мали округлу форму при діаметрі 20—30 м, висота їх іноді досягала 2—2,5 м. Деякі з них були обпалені. Здається надзвичайно цікавим повідомлення О. О. Бобринського про подвійну покрівлю над похованнями у курганах 8 поблизу с. Костянтинівка та 3 (урочище Деренговець). Відзначимо, що шатроподібні перекриття з кількох покрівлями, на думку М. І. Ростовцева, мали місце в деяких великих кубанських курганах (Келермеський курган 1, 1904 р.)⁶⁰. У VI ст. до н. е. шатроподібні конструкції споруджувались над дерев'яними склепами в ґрутовій ямі (наприклад, курган 346 поблизу с. Теклине). Чудовий зразок подібної споруди виявила Г. Т. Ковпаненко в кургані Червона могила, поблизу с. Флярківка на Черкащині (рис. 1, 2). Вона мала форму кола діаметром 21 м. Поховальна споруда складена з радіально покладених колод довжиною 9—11 м. Колоди опиралися на глиняний вал викиду, споруждений навколо могили. Центральна частина шатра здіймалася над рівнем давнього горизонту на 2 м. Під шатроподібною конструкцією знаходився великий дерев'ячий склеп розмірами 4,8×4,9 м. Могила носить сліди пожежі.

У V ст. до н. е. шатроподібні конструкції відомі над ґрутовими ямами з дерев'яним накатом (Миронівка, Показове, курган 3 у Стеблеві); інколи ці конструкції зводилися на рівні давнього горизонту (Показове, курган 10). Матеріали стеблівських курганів свідчать, що конструктивно шатроподібні споруди V ст. до н. е. були близькі до споруд раннього часу (Червона могила).

Дві поховальні споруди з шатроподібною конструкцією відомі й на Лівобережжі Дніпра. Одна — в кургані 449 поблизу с. Гладківщина на Придніпровській терасовій рівнині (друга половина — кінець VI ст. до н. е.) — являє собою круглу в плані яму з шатроподібним перекриттям⁶¹ (рис. 1, 3). Вона дуже схожа з правобережними спорудами цього типу. Друга — у кургані 10 Люботинського могильника на Сіверському Дніпрі (VI ст. до н. е.) — є восьмикутним дерев'яним склепом із шатроподібним піраміdalним перекриттям з округлою основою⁶² (рис. 1, 4). Перше поховання розташоване на межі Правобережного та Лівобережного Лісостепу⁶³. Друге — унікальне для сіверсько-донецької групи пам'яток і його генезис, пов'язаний, швидше, зі степовими іранськими традиціями.

Загалом при варіантності виконання всі вказані поховальні споруди матеріалізують одну ідею — ідею зовнішнього вигляду житла степовика-кочівника. Названі вище відмінності могли бути зумовлені різного роду факторами, у тому числі й соціального порядку (наприклад, розміри поховальних споруд тощо).

На закінчення варто зупинитися на одному істотному моменті. Проникнення степового іранського елемента на територію Правобережного Лісостепу в скіфську епоху, на нашу думку, не є явищем відособленним, відірваним від історико-культурного процесу, який почався у вказаному регіоні задовго до скіфської епохи і продовжувався в постскіфський період. Ми маємо на увазі процес довготривалої інфільтрації іранців-степовиків у землеробські області Лісостепового Правобережжя, яка відіграла не останню роль в історичних долях автохтонного населення, еволюції його культурного обличчя. Проникнення це могло здійснюватися мирним шляхом, і в ході воєнної експансії, залежно від конкретних історичних умов. Цей процес, за археологічними даними, почався в зрубних час (у всякому разі з білозерського періоду). Цікало, що, на думку деяких авторів, до цього ж часу відноситься поява в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі гідронімів іранського походження⁶⁵.

Знахідки так званих кімерійських поховань на території Середнього Подніпров'я⁶⁶ — пряме свідчення проникнення степового кочового населення в південні межі Лісостепу в передскіфський час. Як відомо, припинення функціонування ряду чорноліських городищ Лісостепового Правобережжя пов'язують із експансією степовиків-кімерійців⁶⁷.

У скіфську епоху проникнення іранців у Правобережний Лісостеп та пов'язана з ним зміна культурного обличчя місцевого населення досягають апогею. В постскіфський період інфільтрація іранського етнічного елемента на територію правобережних землеробських племен здійснювалася сарматами⁶⁸.

Таким чином, скіфська епоха являла собою ланку, або етап, єдиного довготривалого процесу іранізації праслов'янського землеробського населення Лісостепу.

Виділення скіфського етнічного компонента в складному етнічному масиві Правобережного Лісостепу — досить важке завдання, в розв'язанні якого поки що зроблені лише перші кроки.

С. А. СКОРЫЙ

О скіфському етнокультурном компоненте у населення Дніпровского Лесостепного Правобережья

Резюме

Широкое распространение скіфской культуры в Днепровском Лесостепном Правобережье, значительные изменения, произошедшие в погребальном ритуале, идеологии, экономике, по мнению автора, в немалой степени связаны с проникновением в указанный регион и проживанием здесь, начиная с эпохи архаики (VII в. до н. э.), определенной части скіфского ираноязычного населения.

Предпринимаются попытки выявления степного элемента по отличительным особенностям погребального ритуала, по сочетаемости последних с характерными деталями погребального инвентаря. Особое значение в решении указанного вопроса приобретает тип погребального сооружения. В представлении автора, скіфская эпоха в Лесостепном Правобережье является звеном, или этапом, долговременного процесса иранизации (поздние срубники, киммерийцы, скіфи, сарматы) праславянского земледельческого населения Лесостепи.

¹ Тереножкин А. И. Предскіфский период в Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — С. 228—239; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. (Бібліогр. з археології та лінгвістики, с. 195—210) — М., 1979. — С. 209.

² Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 237—238; Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 208—209; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 8, 198.

³ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 238, 240; Покровская Е. Ф. Население лесостепного правобережного Приднепровья в VIII—V вв. до н. э. // Тез. докл. и сообщ. на конф. по вопр. скіфо-сармат. археологии. — М., 1967. — С. 92.

⁴ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 76.

⁵ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скіфского времени // ВССА. — С. 166—167; Пор.: Либеров П. Д. Скифские курганы Киевщины // КСИИМК. — 1949. — Вып. 30. — С. 95—102.

⁶ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975. — С. 7, 57, 169—171; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 229, 253—254.

⁷ Покровська Е. Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли // Археологія. — 1957. — 10. — С. 78—79.

⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — С. 53; Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983. — С. 26.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 195.

¹⁰ Дискуссионные проблемы отечественного скіфоведения // НАА. — 1980. — № 5. — С. 124.

¹¹ Артамонов М. И. Этнография Скифии // УЗ ЛГУ. Сер. ист. наук. — 1949. — Вып. 13. — С. 133.

¹² Горбунова Н. Г. Культура Ферганы в эпоху раннего железа: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. — Л., 1981. — С. 20; Кызласов Л. Р. Древняя Тува. — М., 1979. — С. 32.

- ¹³ Клейн Л. С. Территория и способ погребения кочевых скифских племен по Геродоту и археологическим данным // АСГЭ. — 1961. — № 2. — С. 51; Ольховский В. С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. — 1978. — № 4. — С. 17—18.
- ¹⁴ Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 87—88; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981. — С. 69—70.
- ¹⁵ Дискуссионные проблемы отечественного скифоведения. — С. 124.
- ¹⁶ Либеров П. Д. Хронология памятников... — С. 137; Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 38; Петренко В. Г. Указ. соч. — С. 56; Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 124; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. — С. 134—135.
- ¹⁷ Ольховский В. С. Указ. соч. — С. 88.
- ¹⁸ Тереножкин А. И. Скифская культура // МИА. — 1971. — № 137. — С. 19; Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 92.
- ¹⁹ Мурзин В. Ю. Скифская арханка Северного Причерноморья // Киев, 1984. — С. 65.
- ²⁰ Смела. — Т. 1. — С. 16—17, 21—23, 34—35; Смела. — Т. 3. — С. 20.
- ²¹ Либеров П. Д. Хронология памятников... — С. 136—137; Покровская Е. Ф. Население лесостепного правобережного Поднепровья... — С. 92.
- ²² Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей. — Новосибирск. — 1977. — С. 215. Трохи раніше подібну думку висловив П. Д. Либеров (Либеров П. Д. Скифские курганы... — С. 97).
- ²³ Сизов В. Н. Скорняковские курганы в Воронежской губернии Задонского уезда // Тр. МАО. — 1888. — Т. 12. — С. 126; Мерперт Н. Я. Срубная культура Южной Чувашии // МИА. — 1962. — № 111. — С. 14.
- ²⁴ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитка в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — С. 40, рис. 1.
- ²⁵ Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 7.
- ²⁶ Толстов С. П., Итина М. А. Саки низовьев Сыр-Дарьи // СА. — 1966. — № 2. — С. 154—155, рис. 3; С. 157; Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. — М., 1973. — С. 61—62.
- ²⁷ Кадырбаев М. К., Курманкулов Ж. Д. Погребение жрицы, обнаруженное в Актибинской области // КСИА АН СССР. — 1978. — № 154. — С. 66; Пшеничнюк А. Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. — М., 1983. — С. 44—45, рис. 2; С. 90.
- ²⁸ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — 1965. — Вып. Д 1—31. — Табл. 1, 2, 3; Пузикова А. И. Раскопки могильника скифского времени у села Дуровка в 1965 году // МИА. — 1969. — № 151. — С. 84, рис. 1, 1.
- ²⁹ Смирнов К. Ф. Указ. соч. — С. 27.
- ³⁰ Ястребов В. Н. Раскопки в Херсонской губернии // Тр. МАО. — 1889. — Т. 13, вып. 1. — С. 115—117; Бокий Н. М. Скифский курган у с. Медерово // СА. — 1974. — № 4. — С. 262—271; Ковалева И. Ф., Мухомад С. Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1978. — Вып. 2. — С. 114—115, 121, рис. 1.
- ³¹ OAK за 1897 г. — Спб., 1900. — С. 13—14; OAK за 1898 г. — Спб., 1901. — С. 30—31; OAK за 1904 г. — Спб., 1907. — С. 85—91; OAK за 1909—1910 гг. — Спб., 1913. — С. 147—148; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925. — С. 310—343.
- ³² Zoltai L. Debreceni halimok, hegnek. — Debrecen, 1938. — Tabl. 13; Csalog J. A. Balmazújvárosi Kárhozott-halom feltárása // FA. — 1954. — N 7. — С. 44, 199—200.
- ³³ Стоянов В. Е. О могильниках Зауральско-Западносибирской Лесостепи (ранний железный век) // ВАУ. — 1973. — Вып. 12. — С. 54—55.
- ³⁴ Смирнов К. Ф. Новые сарматские памятники на Бузулуке // КСИА АН СССР. — 1962. — № 89. — С. 85; Хабдулина М. К., Малотина Т. С. Погребальный комплекс V—IV вв. до н. э. из Челябинской области // КСИА АН СССР. — 1982. — № 170. — С. 79.
- ³⁵ OAK за 1897 г. — С. 13—14; OAK за 1898 г. — С. 30—31; OAK за 1904 г. — С. 85, 91; Ростовцев М. И. Скифия. — С. 314—318, 329; Граков Б. Скифи. — К., 1947. — С. 92; Смирнов А. П. Скифы. — М., 1966. — С. 75—78.
- ³⁶ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 56.
- ³⁷ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы // АСГЭ. — 1983. — № 24. — 53.
- ³⁸ Смела. — Т. 1. С. 16—17, 34—35; Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 г. // ИАК. — 1902. — Вып. 4. — С. 31—32; Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 63, 65.
- ³⁹ Мурзин В. Ю. Указ. соч. — С. 99—100; Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 48.
- ⁴⁰ Пиотровский Б. Б. Скифы и Древний Восток // СА. — 1954. — Т. 19. — С. 144; Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 201; Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 115.
- ⁴¹ Покровская Е. Ф. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VII—VI вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1953. — С. 12—19. — (НА ИА АН УССР. — Ф. 12. — № 325).
- ⁴² Ильинская В. А. Указ. соч. — Табл. XIV, 6.
- ⁴³ Там же. — Табл. VI, 1; XVI, 1, 2; XX, 5.

- ⁴⁴ Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. — С. 43, рис. 32, 2; С. 32, рис. 24, 19; С. 52, рис. 41, 10. — 0
- ⁴⁵ Там же. — С. 52. — Рис. 41, 9.
- ⁴⁶ Там же. — С. 109. Ильинская В. А. Указ. соч. — Табл. VII, 11; XXIX, 9.
- ⁴⁷ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — С. 118, рис. 7.
- ⁴⁸ ДП. — Вып. 2. — С. 11—12; Петровська Є. О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна // Археологія. — 1968. — 2. — С. 168, рис. 4; Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 103; Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980. — С. 55.
- ⁴⁹ Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. // ИАК. — № 60. — С. 1.
- ⁵⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 29.
- ⁵¹ Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. — Ереван, 1955. — С. 17, рис. 9.
- ⁵² Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 107.
- ⁵³ Смела. — Т. 1. — С. 16—17; Бобринский А. А. Отчет о раскопках... — С. 31—32; Смела. — Т. 3. — С. 20; Бобринский А. А. Указ. соч. — С. 1; Ковпаненко Г. Т. Червона могила у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 108—109, рис. 1; С. 113; Бокий Н. М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. // АИУ. — 1968. — Киев, 1971. — С. 155.
- ⁵⁴ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. — Спб., 1908. — С. 103; Ключко В. И., Видейко М. Ю. Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции в 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983/25 «а». — С. 3—4, 13—18.
- ⁵⁵ Тереножкин О. И. Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954. — 9. — С. 94; Покровская Е. Ф. Племена скифского времени в лесостепном Правобережье УССР. — Киев, 1962. — С. 8. — (НА ИА АН УССР. — Ф. 12/515).
- ⁵⁶ Ильинская В. А. Указ. соч. — С. 63.
- ⁵⁷ Ковпаненко Г. Т. Червона могила... — С. 107—113.
- ⁵⁸ Бобринский А. А. Отчет о раскопках... — С. 36.
- ⁵⁹ Бокий Н. М. Указ. соч. — С. 155; Ольховский В. С. Указ. соч. — С. 89.
- ⁶⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — С. 312—313.
- ⁶¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. — С. 146—148.
- ⁶² Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — Вып. 43. — С. 58—60, рис. 4а.
- ⁶³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 308.
- ⁶⁴ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 239.
- ⁶⁵ Членова Н. Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 259—260.
- ⁶⁶ Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія. — 1966. — 20. — С. 174—179; Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Указ. соч. — С. 39—59; Ковпаненко Г. Т. Погребение предскифского времени у с. Ольшана Черкасской области // Всесоюз. археол. конф.: Тез. докл. — Баку, 1985. — С. 186.
- ⁶⁷ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 40.
- ⁶⁸ Симоненко А. В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — Киев, 1981. — С. 68—69.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА
Г. В. ОХРІМЕНКО
В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині

Східнотшинецька культура, яка займала в середині й третій чверті II тис. до н. е. значну частину північної України, в останні роки привертає велику увагу археологів. Між тим пам'яток цієї культури, на яких проводилися розкопки, дуже мало. Тому особливу увагу привертають матеріали, одержані навіть внаслідок незначних розкопок, проведених на двох нових пунктах: поселенні і могильнику поблизу сіл Ісаківка, Майдан-Липне. Дослідження цих пам'яток дають можливість не лише розширити джерелознавчу базу, але й сприяють висвітленню деяких питань, пов'язаних із хронологією й генезисом східнотшинецької культури.

Поселення Ісаківка знаходиться в 1,5 км на північний захід від одноіменного села Володарськ-Волинського р-ну Житомирської обл. Воно розташоване на водорозділі річок Ірші і Тростяниці на невеликому підвищенні розмірами 50×40 м, піднятому над оточуючим його лугом на 1—1,2 м. З півночі впритул до підвищення підступає болото, яке, очевидно, було озером у той час, коли тут містилося поселення (рис. 1). При огляді поверхні було знайдено невелику кількість кераміки. Шурфовка встановила наявність культурного шару майже на всьому підвищенні. В центральній його частині було закладено розкоп площею близько 100 м². Знахідки залягали на глибині від 0,2 до 0,5—0,6 м в шарі гумусу та у верхній частині світлого материкового піску. Залишків житлових або господарчих будівель не виявлено. Насиченість шару культурними залишками була більш-менш рівномірною на всій площині. Переважали знахідки кераміки, трапилися також кістки тварин та два крем'яніх знаряддя (рис. 2, 16, 17). Невеликі розміри поселення, його розміщення серед луків і пасовищ, далеко від великих водоймищ, а також тонкий і малонасичений культурний шар вказують, що воно не було місцем постійного і довгочасового перебування великого колективу. Ймовірно, це була тимчасова стоянка, на якій протягом кількох сезонів, можливо, з перервами, жили пастухи.

Серед кераміки можна виділити дві групи, що різняться за технологією, формами та деталями орнаменту. Незважаючи на те, що при розкопках зверталась особлива увага на глибини залягання різних груп, стратиграфії простежити не вдалося. Кераміка обох груп траплялася на площині всього розкопу й по всій товщі культурного шару. Таким чином, треба визнати, що обидві групи існували одночасно. Це підтверджує і сама кераміка, детальний аналіз якої свідчить про якусь не зовсім зрозумілу, але безсумнівну спорідненість обох груп кераміки.

Першу групу складає кераміка, виготовлена з глини з домішками великої кількості грубозернистого піску. Посуд дуже тонкостінний, товщина стінок 0,3—0,4 см червоно- та жовто-бурого кольорів, добре випалений, навіть перепалений, від чого легко кришиться. Внутрішня поверхня загладжена й має сліди тонких безсистемних розчесів, зовнішня покрита ангобом. Тонка кірка яскравого ангобу має павутинчасту тріщинуватість. Очевидно, люди, які виготовляли цей посуд, ще не зовсім освоїли нову для них технологію покриття кераміки ангобом.

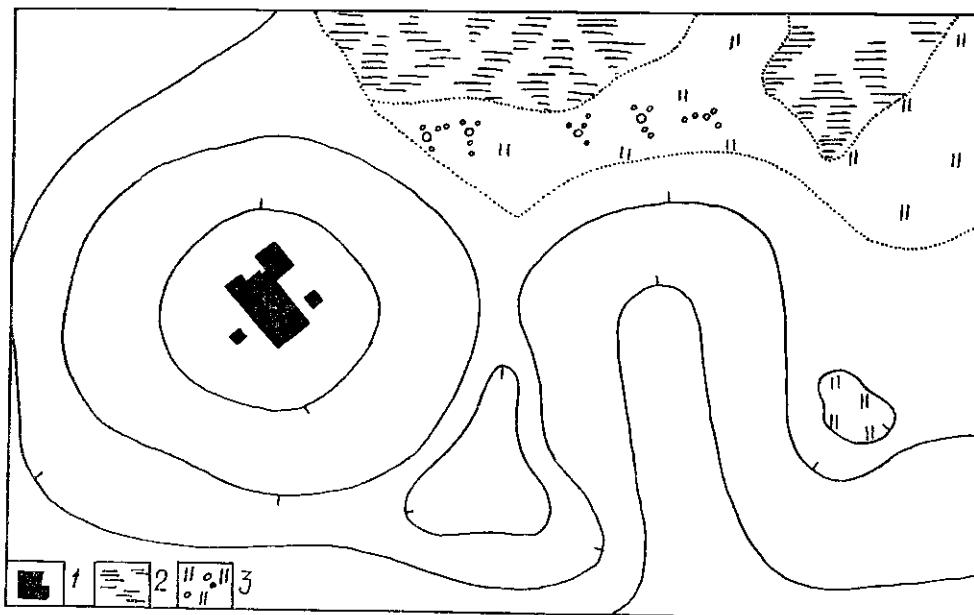

Рис. 1. План розташування поселення поблизу с. Ісаківка.
1 — розкоп; 2 — озеро; 3 — болото.

і занадто випалювали (можливо, повторно) тонкий шар фарбуючої ангобуючої глини.

Серед кераміки першої групи вдалося більш-менш повністю реконструювати кілька форм. Найчисленнішу складає посуд середніх розмірів (діаметр вінець 14—16 см) з опуклим тулубом, короткою, майже не виділеною шийкою, відігнутими назовні вінцями які мають злегка потовщений навскіс зрізаний або загострений край (рис. 2, 1, 3, 6, 8). Цей посуд орнаментовано скісними насічками, відбитком тонкого шнура й трикутниками, що утворюють ялинкові композиції й горизонтальні смуги під вінцями.

Другий тип складає тюльпаноподібний посуд з видовженим тулубом, слабо розширеними стінками, плавно відігнутими вінцями, злегка виділеною горловиною й порівняно маленьким плескатим дном (рис. 2, 5, 7, 10). Орнаментований такий посуд так само, як і попередній тип: смугами під вінцями і заштрихованими трикутниками з опущеними донизу кутами. Узор нанесений тонким шнуром і скісними насічками.

Третій тип посуду порівняно невеликих розмірів. Він має рівні стінки, які конічно звужуються до дна, й широке плоске дно. Такі кубки, або бокали, орнаментовані короткими скісними насічками, які нахилені в різні боки й покривають всю поверхню посудини, або її верхню половину (рис. 2, 2, 4, 9).

Описана група кераміки за технологічними ознаками, формами і орнаментацією близька до посуду пізнього етапу середньодніпровської культури й знаходить у ній численні аналоги, одночасно вона має багато рис, що поєднують її з посудом східношинецької культури. Так, посуд середньодніпровської культури теж з тонкими стінками, він містить велику домішку піску, його поверхня покрита неширокими розчосами. Але технологічною особливістю кераміки ісаківського поселення є ангоб, ніби-то невідомий серед посуду середньодніпровської культури, але поширений серед кераміки тшинецько-комарівського кола. Слід відзначити, що посуд з опуклим тулубом і відігнутими назовні короткими вінцями, орнаментованим перевитим мотузком тонким шнуром і нарізними лініями, що утворюють заштриховані трикутники й паралельні смуги, — одна з найбільш поширених форм середньодніпровської культури¹. На пізньому етапі цієї культури відомий тюльпано-

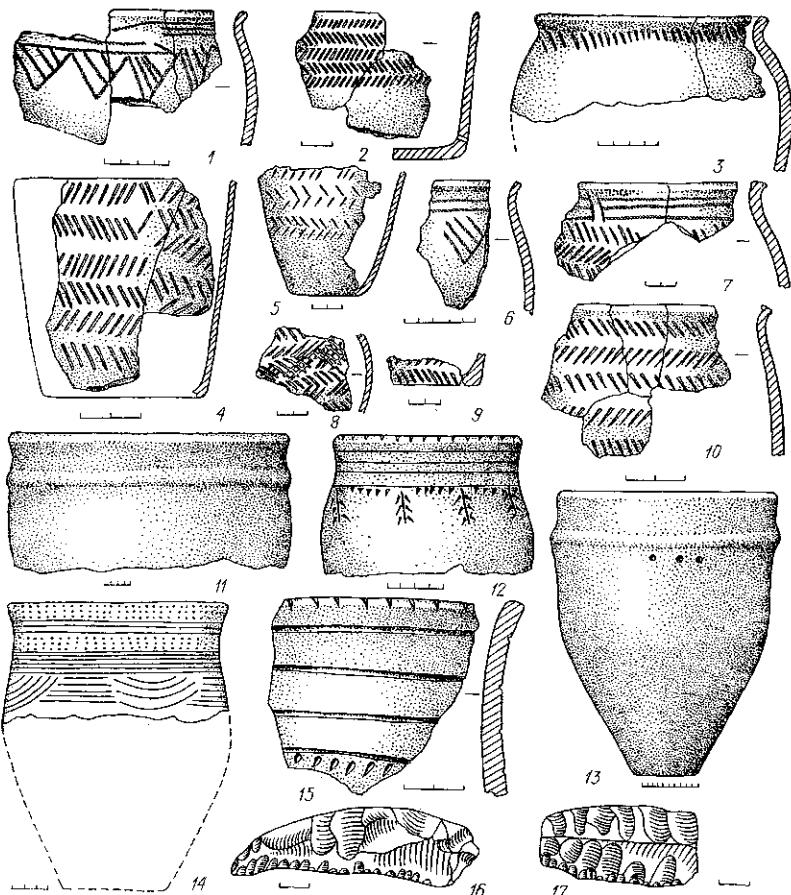

Рис. 2. Кераміка й крем'яні вироби з поселення поблизу с. Ісаківка (1—17).

подібний посуд². На думку І. І. Артеменка, він трапляється на поселеннях і в похованнях.

Схожість першої групи ісаківського посуду з керамікою середньодніпровської культури збільшується ще й завдяки багатства орнаменту. В обох випадках посуд часто прикрашений по всій поверхні, або у верхній половині. Орнаментація посуду по всій поверхні особливо характерна для пам'яток середньодніпровської культури, розташованих на правобережжі північних районів Середнього Подніпров'я³. З керамікою східношинецької культури посуд першої групи ісаківського поселення пов'язує домішка обпаленого піску, ангоб, поверхня в тріщинах, добре виражені тюльпаноподібні форми посуду та орнаментація заштрихованими трикутниками з опущеними донизу верхівками.

Друга група кераміки ісаківського поселення кількісно переважає й становить 70—75% загальної кількості. Вона представлена посудом, виготовленим з тієї самої глини, що й посуд першої групи, лише як домішка в ній використовується не пісок, а товчений габро-анортозит. Колір, випал і ангоб на обох групах кераміки аналогічні, але кераміка другої групи більш товстостінна й не має розчосів на внутрішній поверхні. Серед форм домінує тюльпаноподібний посуд кількох варіантів (рис. 2, 11—15). Найбільш виділяється тюльпаноподібний посуд великих розмірів (висотою від 50 до 75 см при діаметрі вінець 40—60 см, діаметрі дна — 15—18 см) з досить різким переломом приблизно на середині висоти, ледве розширену до вінець верхню частину тулуба, дуже звужену до дна нижню половину, вінця у такого посуду потовщені,

іноді ледве відігнуті назовні. Орнаментація бідна й практично складається з товстого, трикутного в перерізі наліпного валика, розташованого на 3—4 см нижче краю вінець (рис. 2, 11, 13).

Тюльпаноподібний посуд другого варіанта має стрункий, слабо-випуклий тулуб, широке днище й плавно відігнуті високі вінця. Цей посуд прикрашений багатше й різноманітніше. Орнамент, нанесений прокресленими лініями, насічками, шнуром і наколами, утворює смугу під вінцями, овали, трикутники. Іноді ці типи орнаменту виступають самостійно або в комбінації один з одним (рис. 2, 12—15).

Друга група кераміки за формами, орнаментом і технологією має аналоги серед посуду поселень і могильників правобережних варіантів східношинецької культури. Серед них можна назвати Войцехівський могильник, Народичі, Здвижівка, Бортничі й багато інших пам'яток. Ці аналоги дають можливість визначити культурну належність другої групи ісаківської кераміки й віднести її до східношинецької культури. Слід відзначити, що розподіл керамічного комплексу на дві групи досить умовний. Існують фрагменти кераміки, які важко відносити до якої-небудь групи, тому що вони поєднують риси як першої, так і другої групи. Взагалі тісна близькість обох груп настільки органічна й все-бічна, що дає можливість припустити пряму спадкоємність у результаті безперервного розвитку.

Перша група, очевидно, є керамічним комплексом, який відображає початковий етап формування східношинецької культури з добре збереженим компонентом середньодніпровської культури. Про роль шнурової кераміки у формуванні комарівської й східношинецької культур вже згадували дослідники⁴.

Керамічний матеріал другої групи ісаківського поселення відображає вже повністю сформовану східношинецьку культуру, в кераміці якої помітний вплив середньодніпровського компонента.

В 1975—1977 рр. Археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР досліджувала кургани епохи Київської Русі в басейні р. Кормин (права притока Стиру). Зокрема, розкопувався курганний могильник поблизу с. Майдан-Липне Маневичевського р-ну Волинської обл. Під час розкопок було встановлено, що урочище Бирча, де знаходилися давньоруські кургани, ще в епоху бронзи було некрополем для племен східношинецької культури.

Урочище Бирча (місцеві жителі іноді називають його кургани) розташоване в 1,5 км на схід від села. Воно знаходиться на оточеному болотами дюнному підвищенні площею 120×100 м, висотою до 2 м (рис. 3).

Під час корчування лісу, а пізніше при розкопках слов'янських курганів, східношинецький некрополь був дуже зруйнований, тому впевнено можна виділити лише чотири кургани цієї культури. Але те, що на площі дюнного підвищення трапляються фрагменти характерної східношинецької кераміки, дає підставу припускати, що таких курганів було значно більше.

Курган 1 знаходився у північній частині урочища. Його верхня частина була знесена при корчуванні. Діаметр кургану близько 20 м. Залишки поховання, здійсненого, очевидно, за обрядом трупоспалення, містилися на рівні давнього горизонту. На майдані діаметром близько 6 м, покритому темним піском, насиченим попелом, вуглинками й кальцинованими кістками, які лежали безладно, здебільшого траплявся розбитий посуд. За реставрованими екземплярами знайдено 10—12 посудин. Тут же трапився і крем'яний наконечник дротика (рис. 4, 11).

Курган 2 знаходився у південній частині підвищення в 85 м від першого кургану. Висота насипу близько 1 м, діаметр 10 м. Насип складений з дрібного світло-жовтого піску. Залишки поховання виявлено на рівні давнього материка. Скупчення попелу у вигляді овальної плями діаметром близько 2 м, товщиною 0,25—0,3 м знаходилося в східній половині кургану. В попелі й біля нього лежали кальциновані кістки

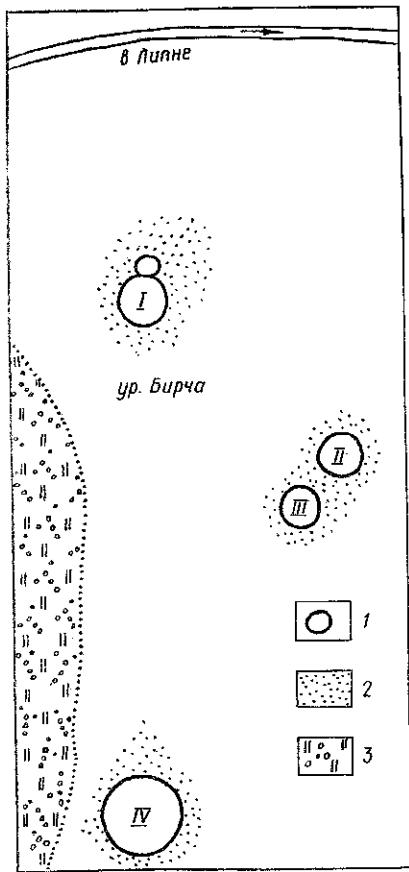

Рис. 3. Ситуаційний план могильника неподалік с. Майдан-Липне.
1 — курган; 2 — пісок; 3 — болото.

представлена фрагментами кількох посудин. Це дає можливість припустити, що трупоспалення відбувалося десь на стороні. Залишки спалення ховали разом з керамікою, яку, можливо, використовували під час тризни.

Такий обряд, судячи за обрядом інших могильників (Народичі, Вишеньки, Плитвище та ін.), можна вважати досить поширеним у північних районах східношинецької культури⁵. Кераміка з усіх чотирьох насипів могильника близька за формулою і орнаментом. Посуд виготовлений із глини з великою домішкою товченого, здебільш обпаленого кременю. Колір посуду світло-жовтий, червонястий і сірий. Товщина стінок від 0,2 до 0,5 см. Випал добрий, рівномірний.

Більшість кераміки ангобована, внаслідок чого має характерні павутинчасті тріщинки. Загальними для всього посуду є потовщені вінця й пласкі, без закраїн, днища. Серед зібраної кераміки вдалося реконструювати 12 посудин, сім з яких мають тюльпаноподібну форму. Це стрункі слабопрофільовані горщики з широким дном, злегка відігнутими назовні вінцями й потовщеним краєм. Тюльпаноподібний посуд у верхній частині прикрашався прокресленими паралельними лініями, часто оточеними короткими прямыми або косими відрізками, овалами, заштрихованими трикутниками, наколами й колючим дротом (рис. 4, 2, 8, 9, 10). Реконструйовані близькі за формулою дві вази. Обидві вони мають низький опуклий тулуб й широко відігнуті вінця, що трохи різняться за висотою. Вони прикрашені під вінцями прокресленими лініями й пучками коротких ліній, які відходять від прокреслених ліній під прямим кутом. На одній з ваз по найбільш випуклій частині тулуба

й фрагменти кераміки. Більшість фрагментів належала одній масивній корчазі. Тут же знайдено й мініатюрну посудинку-кубок і кам'яний болас. Нижче скупченні попелу виявлено фрагменти посудини з наколами під вінцями.

Курган 3 висотою 0,4 м, діаметром 8 м. Залишки поховання містилися на рівні давнього материка й нижче на глибині 0,6—0,7 м від поверхні кургана. Шар, насичений кальцинованими кістками й дрібними фрагментами кераміки, мав темний попелястий колір. Особливо інтенсивно він був забарвлений у центральній частині, виразної кераміки не виявлено.

Курган 4 висотою близько 0,5 м, діаметром 7—7,5 м, знищений при корчуванні. Приблизно в центрі, на рівні давнього материка простежено пляму попелу діаметром 3 м, товщиною 0,2 м. В ній виявлено кальциновані кістки й фрагменти кераміки. Виділяються уламки великого тюльпаноподібного посуду, прикрашеного прокресленими лініями.

Незважаючи на те, що могильник дуже зруйнований, можна припустити, що поховання в усіх курганах відбувалося за обрядом трупоспалення. Під насипами, які збереглися, знайдено купу попелу, переміщеного з кальцинованими кістками, піском, а кераміка майже завжди розбита й

Рис. 4. Знахідки з могильника біля с. Майдан-Липне (1—11).

з чотирьох боків симетрично розташовані випуклини в формі гудзиків (рис. 4, 3, 7).

Серед кераміки трапилася двовуха ваза невеликих розмірів. Вона має біконічну форму з м'яким профілем і слабким перегином приблизно на середині тулуба. На місці перегину до тулуба прикріплена дві петельчасті ручки, які трохи виступають над краєм вінець. Ваза не орнаментована (рис. 4, 3).

Ще дві посудинки, форма яких збереглася повністю, належать до категорії мініатюрних, очевидно, виготовлених спеціально для культових, у даному випадку поховальних, цілей. Одна з них має форму конічної мисочки (рис. 4, 1), друга — кубка з майже прямыми стінками (рис. 4, 4), з дном і вінцями однакового діаметру. Обидві мініатюрні посудинки неорнаментовані.

На площі кургану 1, серед фрагментів кераміки знайдено крем'яний наконечник дротика. Наконечник виготовлений з волинського кременю довжиною 11 см, ширина найбільш широкої частини леза 3 см, товщина в центрі близько 1,5 см. Знаряддя має подовжено-листовидну форму пера й слабо виділений трикутний черенок. Воно сформоване спочатку великими сколами, а потім обидва краї підправлені дрібною ретушшю. Аналогічні, або в усякому випадку близькі за формою й технікою виготовлення, знаряддя походять із сіл Нетішин, Дермань, Гродеж⁶ (рис. 4, 11).

Визначення культурної належності могильника утруднень не викликає. Його слід віднести до ровенського варіанта східнотшинецької культури⁷. Відмітною особливістю цього варіанта, розташованого на стику двох культур — комарівської й східнотшинецької, є поєднання рис, характерних для обох цих культур. В описаному могильнику це знайшло відображення в кераміці, яка знаходить аналогії в посуді комарівської культури, насамперед це відноситься до ваз, а також рельєфного орнаменту у вигляді наліпних шишечок. Кераміка з Майдана-Липного також близька до посуду прип'ятського варіанта, для якого характерний орнамент «колючий дріт», майже невідомий на території поширення комарівської культури.

Час могильника визначає наявність двовухих ваз, характерних для культури Ноа, які попали в комарівську й східнотшинецьку культури лише на пізньому етапі їх існування. На основі аналогічних ваз з двома ручками могильник поблизу с. Майдан-Липне може бути синхронізований з такими пам'ятками, як Кустовці, Войцехівка⁸.

Пізній вік могильника Майдан-Липне в рамках східнотшинецької культури засвідчує також наявність на деяких посудинах наскрізних проколів під вінцями. Такий орнамент відомий, наприклад, на таких пізніх поселеннях східнотшинецької культури, як Мошни, Пустинка⁹. Це дає можливість датувати могильник Майдан-Липне в рамках XIII—XII ст. до н. е.

В 1978 р. під час розвідки на території Волинської й Ровенської областей (експедиція ІА АН УРСР), а також під час раніших археологічних досліджень (проводив Г. В. Охріменко) найдено понад десять місцевознаходень східнотшинецької культури, а також серію різноманітних знарядь з кременю й кілька посудин, які, можливо, походять зі зруйнованих могильників. Приводимо їх короткий опис.

Маневичевський р-н Волинської обл.

1. с. Карасин. У 2 км на північ від села на західному березі оз. Трісне знайдено невелику кількість кераміки східнотшинецької культури.

2. с. Гардя. В 0,7 км на північ від села на площі урочища Гора, що являє собою піщаний кар'єр, зібрано досить велику кількість кераміки, характерної для східнотшинецької культури.

3. с. Оконськ. На східній околиці села, зайнятій колгоспним садом, знайдено фрагменти.

4. с. Комарове. В 1,5 км на південний захід від села вздовж дороги з с. Комарового в с. Семки знайдено фрагменти кераміки.

5. с. Новосілки. В урочищі Стричине, розташованому в 2 км на південний захід від села на лівому березі р. Стир, виявлено залишки поселення. На ділянці борової тераси протяжністю 150×60 м знайдено кераміку, каміння, кістки тварин.

6. с. Съомаки. В урочищі Сватина Гора, розташованому на лівому березі р. Стир на ділянці надзаплавної тераси, виявлено залишки поселення. Зібрано кераміку, каміння, кістки тварин.

7. с. Черськ. В 1,5 км від південно-західної окраїни села на підвищенні ділянці знайдено окремі фрагменти кераміки.

8. с. Гута-Боровенська Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. На східній окраїні села, вздовж траси Луцьк—Любашів, на лівому березі р. Стоход виявлено невелику кількість кераміки.

9. с. Хичив Володарськ-Волинського р-ну Житомирської обл. В школу передано тюльпаноподібну посудину, знайдену на околицях села.

10. с. Витковичі Березнівського р-ну Ровенської обл. У центрі села на дюнних підвищеннях правого берега р. Случ трапляються фрагменти кераміки. В 3 км на південь від села, на правому березі р. Случ, знайдено фрагменти типової східнотшинецької кераміки.

11. с. Балаховичі Володимирецького р-ну Ровенської обл. У центрі села на дюнному підвищенні правого берега р. Горинь виявлено велику кількість дрібних фрагментів кераміки. В 0,5 км на північ від села, на невеликому підвищенні знайдено фрагменти кераміки. В 3 км на південь від села, на ділянці правого берега р. Стир, виявлено невелику кількість кераміки.

При Майдан-Липнівській школі Г. Охріменко створив історико-краєзнавчий гурток. Члени гуртка зібрали не лише кераміку, а й різноманітні знаряддя з кременю. Серед них близько 30 наконечників стріл, які за аналогами, знайденими на поселеннях і могильниках, — можуть бути віднесені до східнотшинецької культури. Але не виключено, що деякі з них пов'язані з пам'ятками культур шнурової кераміки.

Перелічені пам'ятки мають для вивчення східнотшинецької культури велике значення: вони допомагають уточнити північні кордони поширення східнотшинецької культури.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ
Г. В. ОХРИМЕНКО
В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Новые памятники восточнотшинецкой культуры на Волыни

Резюме

В статье описываются два новых памятника восточнотшинецкой культуры, на которых проведены небольшие раскопки: 1 — поселение у с. Исааковка Володар-Волынского р-на Ровенской обл., и 2 — могильник у с. Майдан-Лыпно Маневичского р-на Волынской обл. На поселении привлекает внимание керамический комплекс, в котором прослеживается культурная преемственность восточнотшинецкой и среднеднепровской культур.

В статье приводится также краткий перечень вновь открытых пунктов восточно-тшинецкой культуры, представляющих интерес для установления ее северной границы.

¹ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967. — С. 101, рис. 69, 3, 5, 6, 8 и др.

² Артеменко И. И. Указ соч. — С. 20, рис. 15, 5; 17, 1, 2; 54, 5.

³ Там же. — С. 21.

⁴ Березанская С. С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі // Археологія. — 1957. — 11. — С. 87—94; Артеменко И. И. Указ. соч. — С. 134, 135;

- Свешников И. К.* Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — Львів, 1974. — С. 180—181, 192, 193.
- ⁵ *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. — Киев, 1972. — С. 56—76.
- ⁶ *Березанская С. С.* Средний период эпохи бронзы в Северной Украине. — С. 232, табл. XXXI, 6—8.
- ⁷ *Березанская С. С.* Указ. соч. — С. 126—127.
- ⁸ *Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М.* Нові дослідження Войцехівського могильника. — // АП. — 1956. — Вип. 6. — С. 69—74.
- ⁹ *Ильинская В. А.* Поселение комаровской культуры у с. Мошны // КСИА АН УССР. — 1960. — № 10. — С. 48—58; *Березанская С. С.* Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — Киев, 1974. — С. 110.

М. М. ШМАГЛІЙ

М. Ю. ВІДЕЙКО

Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині

Останнім часом відновилися археологічні дослідження трипільських пам'яток у межиріччі Південного Бугу і Дніпра. Відкриття великих трипільських поселень за допомогою аерофотозйомки і наступне комплексне їх дослідження дало можливість почати вивчення важливих явищ у соціально-економічному розвитку ранньоземлеробського населення на території Правобережної України.

Значний обсяг робіт виконано на пізньотрипільському поселенні поблизу села Майданецького Тальнівського р-ну Черкаської обл. Вперше у широких масштабах на цій пам'ятці був використаний метод магнітної зйомки, що дозволило без проведення розкопок скласти детальний план поселення близько 300 га¹ (рис. 1). Археологічне вивчення пам'ятки було поставлене, таким чином, на планомірну основу. У 1972—1984 рр. було досліджено п'ять житлово-господарських комплексів у різних частинах поселення, до складу яких входило десять будівель житлового та господарчого призначення різних типів і розмірів². На матеріалах Майданецького поселення неодноразово розглядалися питання палеодемографічних та палеоекономічних реконструкцій³, крім того, значна увага приділялася вивченю трипільського житлобудування і вдосконаленню методики розкопок залишків трипільських споруд⁴.

Широкомасштабні польові роботи дали можливість скласти загальну уяву про характер забудови великих поселень типу Майданецького. Житлово-господарчі комплекси відносяться до різних планувальних структур пам'ятки (таблиця).

Детально питання інтерпретації будівельних залишків типу трипільських «площадок» розглянуті у працях К. В. Зіньківського⁵, у тому числі написаних на матеріалах Майданецького. Тому ми не будемо детально обґрунтовувати вертикальний розвиток трипільських будівель і пов'язаних з ними питань трактування нашарувань обпаленої глини як залишків перекрить. Така думка має сьогодні багато прихильників⁶, але це не знімає необхідності підходити до реконструкції кожної розкопаної будівлі неупереджено, без намагання будь-що вклести матеріал відповідно до якоїсь єдиної схеми. Практика реконструкції десяти споруд з Майданецького вказує, що навіть при наявності багатьох спільніх ознак, пов'язаних із загальними прийомами житлобудування, кожна з них має свої особливості. Так, розкопками виявлено одно-, двоповерхові споруди, серед них житлові і господарчі, причому обриси кожної будівлі досить своєрідні.

До основної частини забудови Майданецького входили житлово-господарчі комплекси, що складалися з приміщень, де проживали первісні колективи — малі сім'ї. Житлові та господарчі приміщення комплексу розміщувалися в одній спільній споруді — одно- чи двоповерховій, або у двох окремих.

Рис. 1. План трипільського поселення Майданецьке за даними магнітної зйомки:
1 — площа; 2 — курган.

Двоповерхові споруди чітко поділені на господарчий та житловий поверхні. Трапляються і двоповерхові господарчі споруди, а також горизонтальний поділ комплексів за призначенням.

Привертає увагу житлово-господарчий комплекс (комплекси) «Ж», де досліджено чотири двоповерхові споруди, перекриті одним дахом на рівні другого поверху (рис. 2, А), що входив до центрального овалу поселення (рис. 1).

Як видно на прикладі Майданецького, акт заснування подібного поселення вимагав колективних зусиль великої групи людей, необхідних для того, щоб збудувати практично одночасно центральний овал з жителями і господарчих споруд, розмірами 800×1200 м — 225 будівель. Розкопки підтвердили попередні припущення про оборонний характер планування поселення⁷. Комплекс «Ж» було перекрито насипом кургану пізньоіндо-європейського часу, який добре законсервував рештки споруд⁸.

Аналіз матеріалів археологічних досліджень дав можливість реконструювати будівлі, розкопані під курганом. Об'єкти, що входили Житлово-господарчі комплекси пізньотрипільського поселення біля с. Майданецького (розкопки 1972—1984 рр.)

№	Комплекс	Розмір, м	Поверх	Загальна корисна площа, м ²	Кількість печей, вогнищ	Місце на поселенні (№ овалів)
1	Б*	12×6	2	144	?	3
2	Е	11×17	2/1	256	1(?)	2
3	Ж, № 1	4,5×12	2	108	—	1
4	Ж, № 2	11,5×15	2	450	2	1
5	Ж, № 3	5×16	2	192	1	1
6	Ж, № 4	5×14	2	140	—	1
7	З, № 1*	5×14	1	70	1	3
8	З, № 2*	5×14	1	70	1	3
9	И	9×21	2	225	2	4
10	Яма № 6	4×10	—	40	—	1

* Розкопано частково.

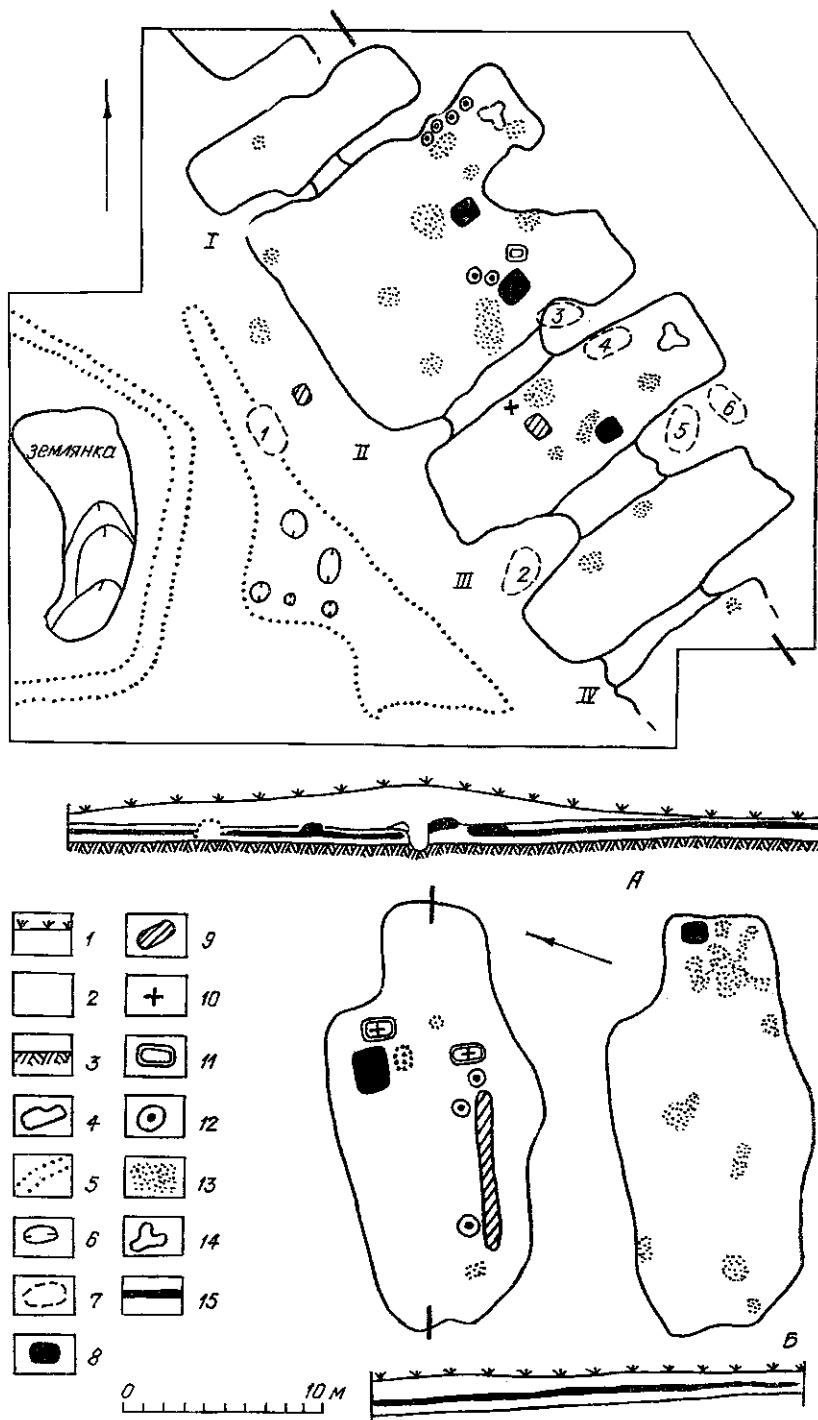

Рис. 2. Майданецьке, плани розкопаних житло-господарчих комплексів: А — план та розріз комплексу «Ж» на рівні другого житлового поверху (римськими цифрами позначені житла, арабськими — номери поховань); Б — план та розріз комплексу «І».

1 — орній шар; 2 — поховальний горизонт; 3 — материк; 4 — контури жителів; 5 — опливі стінок; 6 — ями; 7 — поховання; 8 — поди печей та вогнищ; 9 — подиум; 10 — зернотерки; 11 — глиняні корита; 12 — «піфоси»; 13 — кераміка; 14 — жертовник; 15 — шар печини.

до складу комплексу «Ж», являли собою частину системи оборонного характеру, що складалася із щільно прибудованих одне до одного двоповерхових жител та господарчих споруд (рис. 2, А). Висота обох поверхів разом близько 5—6 м, другий поверх мав спільні перекриття, по якому можна було переходити з даху на дах. Із зовнішнього боку простежувалися залишки саманної стіни, господарчі ями (рис. 2, А). Одна з ям була заповнена фрагментами кераміки, кістками тварин, грудками обпаленої глини. Можливо, на початковому етапі існування поселення це було житло-землянка, а глина, вийнята з неї, використовувалася при будівництві комплексу.

Таким чином, разом із саманною стіною «жилі стіни» створювали оборонну лінію в центрі поселення, яка захищала приблизно половину житлово-господарчих комплексів, виявленіх магнітною зйомкою на всьому поселенні. Другий овал віддалений від центрального на 75—100 м — на відстань прицільної стрільби з лука. Аналогічно сплановані поселення у Володимирівці, Таллянках, Доброводах, Глибочку, Небелівці та ін.⁹ Є підстави вважати, що спорудження подібних укріплень було важливим етапом у становленні великих поселень саме як племінних центрів. Прийом спорудження «жилих стін» для захисту поселень використовувався у багатьох регіонах, близьких та віддалених до Трипілля: в період енеоліту в Малій Азії¹⁰, на поселеннях типу Намазги у Середній Азії¹¹, у Північній Болгарії — Голями-Делчево, Овчарово та ін.¹²

Насип кургану сприяв добрій збереженості житлових та господарчих приміщень комплексу «Ж» (див. таблицю). Аналіз будівельних та культурних залишків на рівні другого поверху дає підставу стверджувати, що перша та четверта споруди мали господарче, а друга і третя — житлове призначення. Будівлі II та III мали складний і багатий інтер'єр. У будівлі II зафіксовано дві печі (можливо, по одній на кімнату), вівтар, шість «піфосів», кориток з глини (рис. 2, А). Будівлі I та IV опалювальних пристроїв не мали. Тут виявлено лише невеликі столові посудини. У споруді III була піч або вогнище, вівтар, місце у вигляді вимостки. На нижньому поверсі в усіх будовах печі або вогнища відсутні. Знайдено велику кількість розвалів столових та кухонних посудин, у будовах II та III — відтяжки до вертикальних ткацьких верстатів, зернотерки, камені для розтирання фарби (червоної вохри). У приміщенні III трапилися обгорілі зерна пшениці, ячменю, гороху в посудині. Нижній поверх в усіх будинках мав господарче призначення. Так, у спорудах II, III займалися обробкою зерна, виготовленням тканин, кераміки, а у I, IV, де мало знахідок навіть кераміки, — могли утримувати худобу. Таким чином, у комплексі «Ж» проблема розширення простору для виконання господарських робіт вирішувалася шляхом вертикального розвитку будівель і їх спеціалізації.

Інші досліджені житлово-господарчі комплекси — «Б», «Е», «З», «І» — відносяться до зовнішніх ovalів забудови поселення: «Б», «Е» — до другого; «З» — до третього; «І» — до четвертого, рахуючи від центру. Принцип забудови цієї частини поселення інший. Тут переважає вільне планування, комплекси споруд конструктивно не пов’язані в єдине ціле, хоча існують ділянки з досить щільною, на перший погляд, забудовою. Укріплень, подібних до цитаделі, по всьому периметру поселення не існувало. З якихось причин вони не були створені, хоча планування поселення не виключало такої можливості. Порівняльна характеристика комплексів споруд наведена у таблиці. Нижче дамо детальний опис житлово-господарчого комплексу «І», конструкція якого у загальніх рисах типова для всіх розкопаних у цій частині поселення об’єктів, за винятком комплексу «З», більш простого за архітектурою.

Житлово-господарчий комплекс «І» знаходився у крайньому овалі забудови поселення, у західній його частині (рис. 1). Він складався з однієї будівлі. Споруда мала два поверхі з глинобитним міжповерховим перекриттям (рис. 2, Б). Кожен з поверхів мав самостійне плану-

вания. Перший поверх складався з двох-трьох приміщень: центрального — площею близько 100 м², прибудови — з правого боку — 25 м², приміщення під «ганком», у якому було відкрите вогнище (рис. 1, VI). Навколо вогнища і на ньому стояла велика кількість посудин. Цей поверх мав в основному господарче призначення. Другий поверх складався з двох частин: житлового приміщення з глиnobитним перекриттям площею близько 75 м² і відкритого ганку — близько 30 м² (рис. 2, V). У приміщені було виявлено вогнище, підвіщення з глини під стіною для посуду, на якому стояли три великі «піфоси», два глиняних корита із вмонтованими в них зернотерками. Поруч був розставлений столовий та кухонний посуд (рис. 2, V). Ганок перекриття не мав. Він дуже нагадує в цьому плані конструкцію трипільського житла, відомого за глиняними моделями із Сушківки, Попудні, Добровод¹³, відрізняючись більшими розмірами.

Інший тип забудови Майданецького поселення представлений залишками споруд комплексу «З». Це одноповерхові споруди з глиnobитним перекриттям, житлове приміщення знаходилося на першому ярусі, вогнища споруджені прямо на землі. Поруч трапилися посудини та виробничий інвентар. Це найпростіші за інтер'єром та розмірами споруди.

Житлова і господарча архітектура Майданецького поселення знаходить аналоги у забудові великих пізньотрипільських поселень Добровод, Таллянків¹⁴. Можна відзначити лише, що комплекси «Ж» (споруда II) та «Е, I» значно більші за розмірами і складніші за конструкцією, ніж розкопані на вказаних поселеннях. Досліжені на цих поселеннях житлові споруди більші за характером до комплексу «З». Проте вивчення великих житлово-господарчих споруд на інших поселеннях стане можливим лише після їх виявлення за допомогою магнітної зйомки, де їх існування поки що відоме лише з даних аерофотозйомки¹⁵. Споруди із Добровод та Таллянків, порівнюючи з забудовою Майданецького, очевидно, слід віднести до числа рядової масової забудови — типу середніх і малих жител, виділених на Майданецькому поселенні¹⁶.

Під час розкопок житлово-господарчих комплексів Майданецького поселення знайдено велику кількість речового матеріалу — знарядь праці, кераміки, пластики. На сьогоднішній день ця колекція налічує близько 25 тис. предметів.

Знаряддя праці виявлено у кожному з комплексів, асортимент їх досить стандартний. Виготовлялися знаряддя з кременю, різних порід каменю, кістки, рогу, обпаленої глини, міді.

Виявлено невеличку мідну сокиру довжиною близько 7 см, обушок якої в перерізі квадратний, лезо розширене (рис. 3, 5). Знахідка її у складі «скарбу» кістяних підвісок, що знаходився у горщику на першому поверсі споруди II комплексу «Ж», свідчить, можливо, що вона являла собою насамперед певну матеріально-символічну, а не утилітарну цінність.

Знарядь з кременю трапилося небагато — кілька десятків, враховуючи відщепи. Деякі знаряддя, особливо вкладиші до серпів, використовувалися до повного спрацювання робочих країв, після чого з них виготовляли інструменти іншого профілю. Так, наприклад, знаряддя, визначене Г. Ф. Коробковою як скобель для кістки-рогу (рис. 3, 4), спочатку використовувалося як вкладиш до складного серпа. Знайдено і самі вкладиші на широких пластинах (рис. 3, 2, 3). Крім того, з кременю виготовлялися ножі, розгортки, скребачки на відщепах і пластинах. Знайдено у житлах і як підйомний матеріал три наконечники стріл (рис. 3, 1).

Відходів виробництва, порівняно з кількістю знарядь, знайдено дуже мало. Можливо, виробництво основних знарядь з кременю на поселенні проводилося не у кожному житлі, а в певних місцях-майстернях типу відомих, наприклад, на поселенні Поліванів Яр¹⁷.

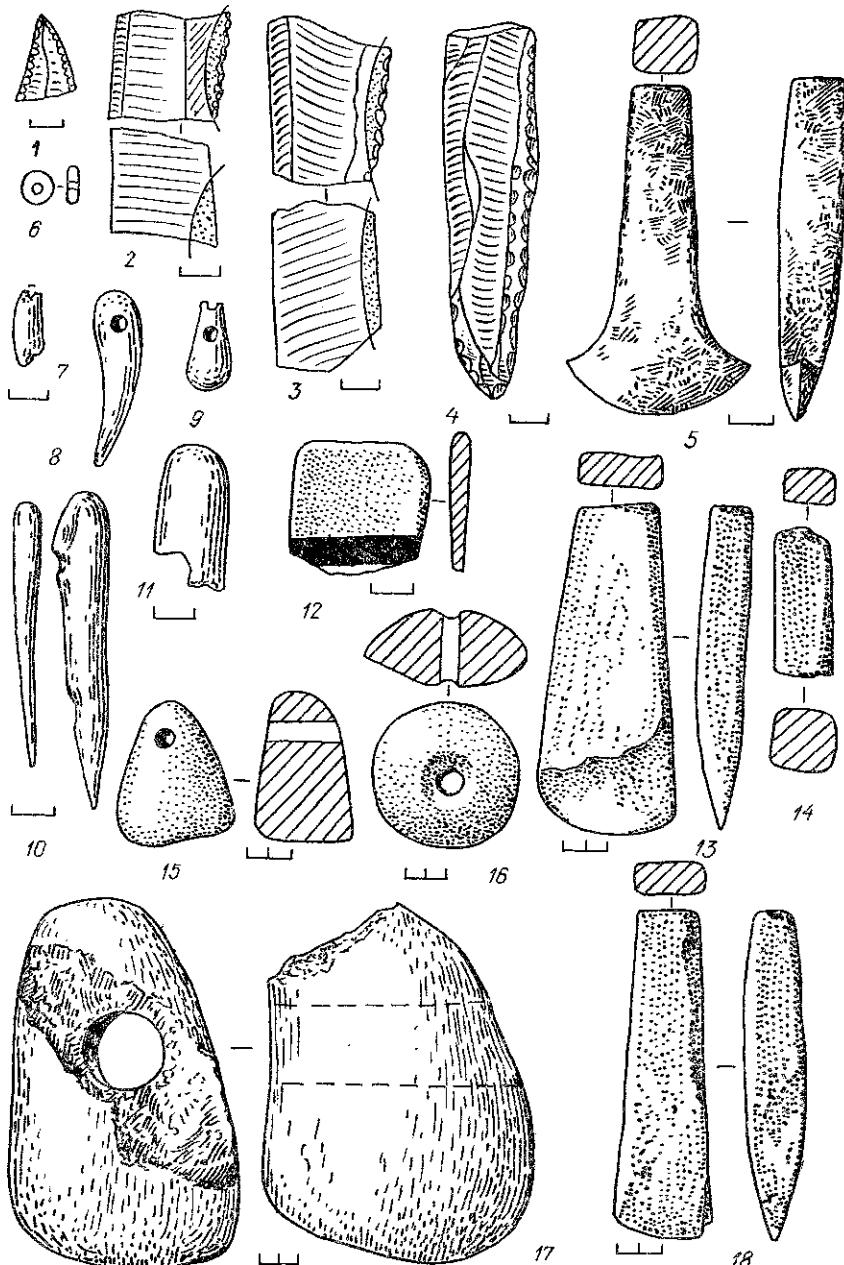

Рис. 3. Майданецьке, знаряддя праці, зброя та прикраси:
1—4 — кремінь; 5 — мідь; 6—11, 17 — кістка; 12, 15, 16 — глина; 13, 14, 18 — камінь.

Значна кількість виробничого інвентаря виготовлялася з різних порід каменю — сланцю, граніту, пісковика. Зі сланцю виготовлялися сокири для обробки дерева (рис. 3, 18), тесла, мотики. З граніту — зернотерки, фарботерки, розтиральники, лощила для шкіри, відбійники, а також тесла (рис. 3, 13), кам'яні наконечники до мотик, що вставлялися в рогову або дерев'яну оправу. З пісковика виготовлено точильний брускок (рис. 3, 14).

Знаряддя з кістки та рогу нечисленні. Знайдено кілька проколок та кістяних лощил (рис. 3, 10, 11), рогові мотики та молоток (рис. 3, 17). Крім того, з кістки виготовлялися різноманітні прикраси — підвіски кількох форм (рис. 3, 6—9). У приміщенні II комплексу «Ж» знайдено

амфору, закриту кубком, у якій було сховано близько 150 підвісок з зубів оленя (рис. 3, 9) та десяти циліндричної форми (рис. 3, 6), а також близько 50 підвісок в іншому місці, поряд із мідною сокирою серед фрагментів кераміки (рис. 3, 5).

З глини виготовлено ткацький інвентар: відтяжки біконічної та округлої форми (рис. 3, 15, 16), які у комплексах «Б» та «Ж» залягали у тому порядку, у якому використовувалися для натягування ниток основи. Розміри та форма відтяжок різноманітні. З уламків стінок посудин виготовлялися прясла, знайдено чимало заготовок для них (рис. 3, 12).

Отже, виробничий інвентар, знайдений на поселенні, забезпечував усі потреби господарства пізньотрипільського населення, починаючи від будівництва жител до проведення сільськогосподарських робіт, виготовлення знарядь праці, кераміки, тканин. Набір знарядь у кожному комплексі свідчить про розвиток землеробства і скотарства. Землеробські знаряддя знайдено практично у кожному житлі, так само як і зернотерки. Такі вироби, як кераміка (розписна) і тканини, виготовлялися, очевидно, не в кожному житлі. Так, у комплексах «З» та «І» не знайдено жодної відтяжки до ткацького верстата. У комплексі «Ж» знайдено кераміку з розписом — фарботерки, велику кількість готового посуду, вохру у кубках.

За палеоботанічними визначеннями Г. О. Пашкевич, мешканці Майданецького поселення вирощували пшеницю-спельту та двозернянку. Крім того, у посудині з комплексу «Ж» знайдено суміш зерен пшениці, ячменю, гороху.

Кісток тварин знайдено на всій площі розкопу комплексу «Ж» мало (181). На інших розкопах ще менше, тому порівнювати склад стада неможливо. За визначенням О. П. Журавльова, на Майданецькому поселенні трапилися кістки домашніх тварин — бика, вівці, кози, свині, коня, собаки. З диких — зубра, оленя благородного, кабана, зайця, птиці. Половина знайдених кісток належить домашньому бику, на другому місці — домашня свиня. Інші тварини представлені окремими кістками. Цікаво відзначити, що на розкопаному у 1981—1982 рр. ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр, яке знаходиться на північній околиці с. Майданецького, склад фауни, за визначенням О. П. Журавльова, практично той самий і у тому ж співвідношенні, лише дики види краще представлені. Розрив у часі між вказаними поселеннями досягає близько 700—800 років (перша половина IV — початок III тис. до н. е.), але склад стада за цей час майже не змінився. Певних збитків зазнала дика фауна, очевидно, за рахунок скорочення площин лісів, інтенсивного полювання тощо.

Колекція кераміки з Майданецького поселення налічує близько 500 цілих та реконструйованих посудин та близько 20 000 фрагментів кераміки. Посудини входили в інвентар житлово-господарчих комплексів безпосередньо перед їх загибеллю від пожежі. Частина кераміки походить з культурного шару під житлами та господарчими ям. Таким чином, розвали посудин, знайдені серед будівельних залишків, можуть характеризувати той керамічний комплекс поселення (і конкретних споруд), який склався на час його загибелі. Знахідки з ям та культурного шару характеризують керамічний комплекс поселення часу його функціонування.

За технологічними та стилістичними ознаками кераміка поселення ділиться на столову та кухонну. Кухонна кераміка складає в середньому до 14% загальної кількості посуду у житлах (від 3 до 20%). Ця група посуду виготовлялася переважно з маси, що має значну домішку грубозернистого піску. Okремі посудини виготовлені з глини з домішкою товчених черепашок. Випал якісний, колір фрагментів у зламі від червоного до жовтого, деякі посудини мають сліди повторного випалу під час пожежі.

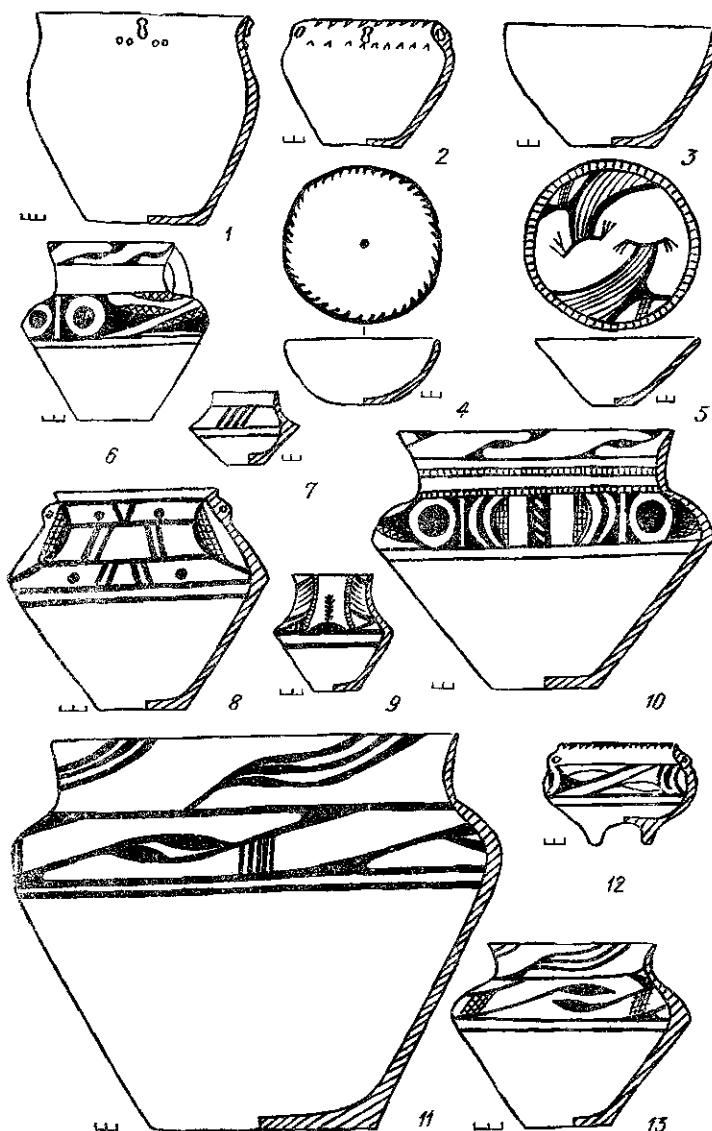

Рис. 4. Майданецьке, кухонна (1—3) та столова (4—13).

Форми кухонного посуду: миски (рис. 4, 3) іноді з вушками, горщики різних розмірів з вушками, різноманітними наліпами на шийці посудини або без них (рис. 4, 1, 2). Шийка горщиків часто покрита вертикальними розчосами, прикрашена наколами під вінцями та відбитками різноманітного штампу або прокресленими лініями. Тулуб горщиків вкритий розчосами або загладжений. Широко використовувалися декоративні зооморфні наліпи. У культурному шарі знайдено кілька фрагментів кухонного посуду з розписом коричневою фарбою. Набір кухонної кераміки з Майданецького типовий для пам'яток етапу С-1, за періодизацією Т. С. Пассек¹⁸.

Переважна більшість посуду, що відноситься до групи столової кераміки, виготовлена з глини з домішкою дрібного піску, менша — без штучних домішок. Іноді у керамічній масі помітні також природні включення слюди.

Столова кераміка виліплена стрічковим способом, можливо, з використанням найпростішого гончарного круга на поворотній основі.

Товщина стінок посудин від 0,2—0,3 до 2—3 см. Посудини великих розмірів монтувалися з окремих частин. Трапилися відбитки шнуря, яким підв'язувалися масивні конічні частини посудин після виготовлення. При формуванні посудин різних типів витримувалися певні співвідношення між окремими частинами посудини і загальними її пропорціями, в чому простежується стандартизація посуду.

Випалена кераміка якісно, колір черепка у зламі від білого до червоного. Поверхня посуду вкрита обличкуванням з відмуленої глини, а поверх нього — кольоровим ангобом жовтого або брунатного кольору. На ангоб розпис наносився темно-коричневою фарбою. Найкращі зразки розписної кераміки вражають досконалістю виконання орнаментальних композицій, якістю виконання окремих деталей розпису, особливо тонкими лініями. Трапляються, проте, і зразки «учнівських» робіт, де деталі орнаменту виконано недбало, лінії нечіткі. Цей етап виробництва розписного трипільського посуду вимагає, звичайно, окремого аналізу.

Форми столового посуду різноманітні: миски конічні та півсферичні (рис. 4, 4, 5), кубки (рис. 4, 7, 9), амфори (рис. 4, 8), глечики (рис. 4, 6), посудини з циліндричною шийкою, так звані «кратери» (рис. 4, 10), горщики прості та на ніжках (рис. 4, 11, 12, 13), грушоподібні посудини (рис. 5, 10) біконічні з вушками або без них, у деяких верхня частина трохи опукла (рис. 5, 12, 13), кришки (рис. 5, 7). Крім того, за технологією столового посуду виготовлялася кераміка, яку звичайно відносять до числа культової — це біноклеподібні посудини (рис. 5, 8), половинка «бінокля», миски з зооморфними наліпами (рис. 5, 9), моделі саней, жител тощо.

Орнаментація столового посуду налічує близько десяти орнаментальних схем, кожна з яких має багато варіантів, пов'язаних насамперед з пристосуванням певної схеми до форми посудини (наприклад, рис. 4, 11, 13; 5, 12). Один і той же орнамент пристосовано до вузької орнаментальної зони на плічках горщиків та до верхньої частини біконічної посудини. Ряд схем трапляється лише на певних типах посудин (рис. 4, 8), проте більшість універсальні (рис. 4, 6, 10—12; 5, 13).

Привертають увагу зображення в розпису рослин (рис. 4, 9; 5, 11, 12), тварин (рис. 5, 14). Цікаво, що зооморфні зображення з Майданецького виконані у своєрідному стилі, відмінні від зображень у «стрічковому» стилі, типових для пам'яток Північної Молдавії та Подністров'я¹⁹. У комплексі «Ж» знайдено близько десятка фрагментів від трьох-чотирьох біконічних посудин, у яких елементи орнаменту, виконані темно-коричневою фарбою, були додатково обведені крапками білої фарби (рис. 5, 11).

У розкопаних комплексах виявлено значну кількість культових виробів з глини — антропоморфних та зооморфних статуеток, різних конусів, «хлібців» тощо (рис. 5, 1—6), яких знайдено близько 200. Топографія знахідок різноманітна: більшість виробів виявлено у ямах, наприклад, у ямі комплексу «Е» — 140 екз. зооморфних та антропоморфних статуеток, частину — у культурному шарі під будівлями або серед будівельних залишків.

З антропоморфної пластики представлені жіночі статуетки підтипов a_3 , a_4 , c_2 , c_3 , c_4 , за класифікацією А. П. Погожевої²⁰. Є також чоловічі статуетки (рис. 5, 2). У комплексі «Е» знайдено голівку статуетки, виконану в реалістичному стилі. Зооморфна пластика зображає як свійських тварин — бика, корову, вівцю, козу, так і диких — наприклад, ведмедя. Чимало є глиняних конусів (рис. 5, 3), «хлібців», кульок, мініатюрних посудин тощо.

Важливим є питання про мікрохронологію Майданецького поселення. Питання про етапи його забудови вирішувалося поки що на матеріалах загального плану поселення, при цьому було виділено чотири етапи забудови поселення відповідно до кількості овалів житлово-господарчих комплексів, час існування кожного з яких зіставлявся з жит-

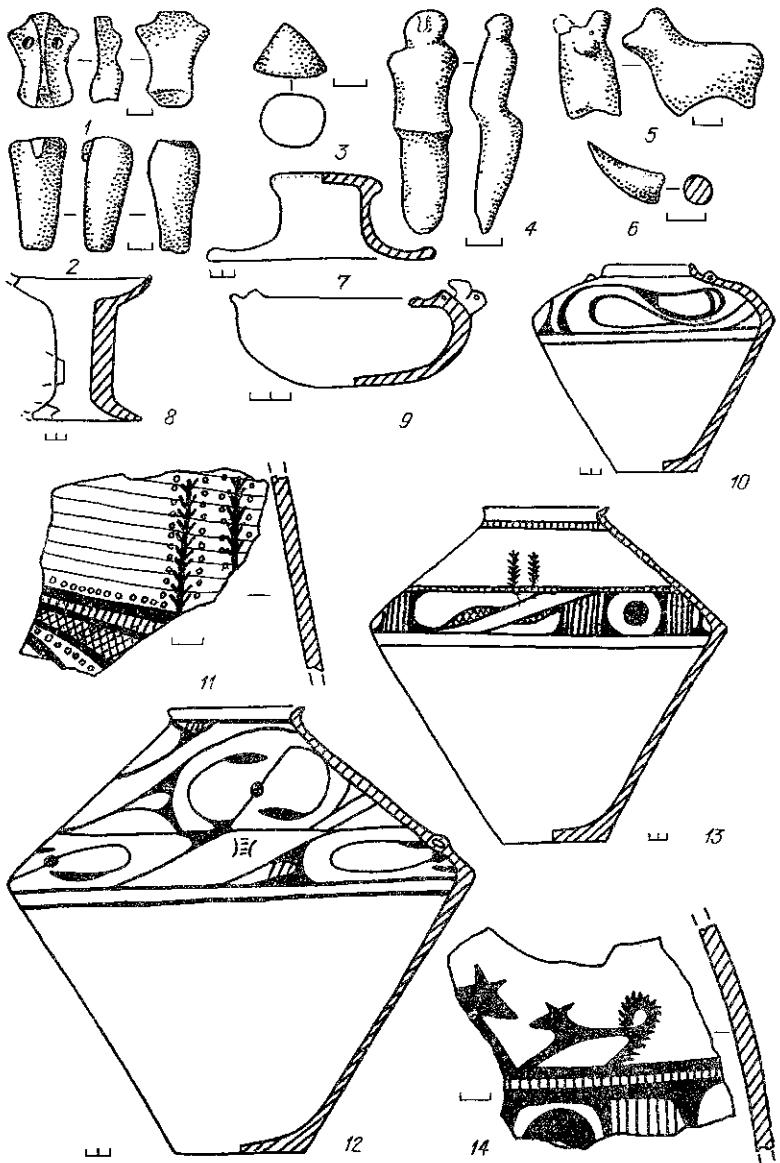

Рис. 5. Майданецьке:
1—6 — пластика; 7—14 — кераміка.

тим одного покоління — 25 років, при цьому час існування поселення визначався у 100 років²¹. Залишалося відкритим питання, чи існували всі складові частини поселення одночасно.

На підставі аналізу кераміки з житлово-господарчих комплексів, розкопаних у різних частинах поселення (в усіх овалах, за винятком центру пам'ятки), можна прийти до висновку, що на заключному етапі функціонували всі з розкопаних комплексів — «Б», «Е», «Ж», «З», «І». Таким чином, можна вважати, що більшість комплексів поселення загинула одночасно, після того, як воно досягло найбільших розмірів і налічувало близько 1500 будівель. Для визначення етапів забудови на підставі археологічних матеріалів потрібні додаткові дослідження. Метою цих досліджень має бути пошук стратифікованих об'єктів, господарчих ям тощо, а також нагромадження масового керамічного матеріалу, статистичний та стилістичний аналіз якого допоможе визначити мікрохронологію об'єктів. Важливе значення матиме розробка питань

періодизації лам'яточ томашівсько-сушківської групи, а саме пошук поселень попередніх ступенів розвитку. Поки що не повною мірою використані можливості археомагнітного датування об'єктів, проте слід мати на увазі вірогідність одночасної пожежі на всіх комплексах поселення.

Вимагає уточнення питання синхронізації Майданецького поселення, з приводу якої існує ряд взаємозаперечуючих думок²². На основі аналізу керамічного комплексу пам'ятки Майданецьке слід віднести до однієї з останніх фаз розвитку поселень томашівсько-сушківської групи, за шкалою В. О. Круца та С. М. Рижова²³. У Подністров'ї синхронні Майданецькому пам'ятки типу Стіни IV, де знайдено імпорти з Бugo-Дністровського Межиріччя²⁴. У Середньому Подніпров'ї кераміку з пам'яток томашівсько-сушківської групи знайдено на Коломийщині I²⁵.

Є кілька абсолютних дат для Майданецького: для комплексу «Ж», за даними по C_{14} 2865 ± 60 і 2950 ± 50 років до н. е., та археомагнітні дати для комплексів «Е» та «І» — ХХІХ—ХХVІІІ ст. до н. е. (за даними Г. Ф. Загнія). Дати в основному вказують на ХХІХ—ХХVІІІ ст. до н. е., що можна вважати часом загибелі поселення під час пожежі.

Матеріали, одержані під час археологічних досліджень, дають можливість пійти до аналізу структури великого трипільського поселення. За даними магнітної зйомки, було виділено сім груп глиnobитних будівель залежно від їх розмірів²⁶. Розкопані споруди відносяться: комплекси: — «Б», «З», будівлі I, III, IV, комплекс «Ж» — до другої групи (площею до 100 м²), комплекси «Е» та «І» — до четвертої (площею до 200 м²), яма-землянка комплексу «Ж», можливо, відноситься до числа об'єктів першої групи (до 50 м²). Таким чином, не вивченими поки що залишилися споруди третьої та п'ятої — сьомої груп — відповідно до 150, до 250, 300 та понад 300 м², тобто середні і найбільші. Вивчені типи комплексів відносяться до груп, що складають 72% забудови поселення.

На підставі реконструкції розкопаних археологічних об'єктів можна зробити висновок, що основним елементом структури на Майданецькому поселенні були житлово-господарчі комплекси, що складалися з двоповерхових будівель, а мали нижній — господарчий і верхній — житловий поверхні. Житлово-господарчі комплекси доповнювалися господарчими спорудами, подібними до них за архітектурою, що також могли мати вертикальний розвиток, та різноманітними ямами господарчого призначення. Крім того, існували і невеликі одноповерхові житлово-господарчі комплекси, де житлові та господарчі об'єкти знаходилися на одному рівні. Таким чином, за конструкцією можна виділити три типи житлово-господарчих комплексів: з додатковими господарчими будівлями, без них — дво- та одноповерхові. До першого типу можна віднести комплекси «Е», «Ж» — споруди I—IV, другого — «Б», «І» третього — «З». При наступних зіставленнях слід взяти до уваги, очевидно, площу житлових та господарчих об'ємів з кожного комплексу. Поки що за загальною площею житлових та господарчих приміщень можна виділити три групи комплексів:

1. до 500 м² — комплекс «Ж», будівлі I—II;
2. до 400 м² — комплекс «Б», «Е», «І», «Ж», будівлі III—IV;
3. до 100 м² — комплекс «З».

Є можливість поставити також питання про господарчу спеціалізацію окремих комплексів. Так, мешканці комплексів «Ж», «Б», «Е» мали вертикальні ткацькі верстати. У комплексі «Ж», можливо, виготовлялася розписна кераміка. В усіх господарствах знайдено сліди заняття землеробством. Проте лише у комплексі «І» досліджено спеціально обладнані місця для помолу зерна — глиняні «корита» з вмонтованими у них зернотерками. При цьому тут були відсутні сліди інших видів заняття.

Важливе питання, якій суспільній одиниці належав кожен окремий житлово-господарчий комплекс. Якщо вважати критерієм належність будівлі одній або кільком малим сім'ям за кількістю печей, слідом за С. М. Бібіковим²⁷, то комплекси Майданецького поселення могли належати лише одній сім'ї (у комплексі «Ж», будівля II, можливо, двом сім'ям). Якщо це дійсно було так, то ми бачимо, що у володінні окремих сімей знаходилися нерівні житлово-господарчі комплекси. Крім того, простежується спеціалізація сімей в окремих галузях непродуктивного виробництва: ткацтво, гончарство. Виділяються, наприклад, мешканці комплексу «Ж». У їх розпорядженні, крім великих жител, були додаткові господарчі будови, вони займалися не лише землеробством, але й ткацтвом, гончарством. Тут знайдено два скарби прикрас і мідну сокиру. Топографічно значні за розмірами будови не концентруються у певній частині поселення, не простежена поки певна концентрація за господарчими ознаками. На наявних матеріалах поки що неможливо дати однозначну відповідь, наскільки далеко зйшла в конкретному випадку диференціація трипільського суспільства. Але певні сліди такої диференціації як у господарчій, так і в соціальній сфері явно мали місце.

Одержані інформація про структуру Майданецького поселення дозволяє дещо уточнити палеодемографічні розрахунки, зроблені раніше²⁸. Як зазначалося, кожен житлово-господарчий комплекс міг належати лише одній сім'ї, чисельність якої визначається, як правило, різними дослідниками у п'ять-сім чоловік. Крім того, за даними розкопок видно, що не всі з 1575 споруд, позначеніх на плані магнітної зйомки²⁹, були жилими, а приблизно четверта частина з них мала господарське призначення. Таким чином, житлами можна вважати близько 1100 будівель, що при середній кількості мешканців у кожній (п'ять—сім) дає загальну чисельність населення 5,5—7,7 тис. чоловік. Магнітною зйомкою не охоплено 10—12 га площині поселення, зайняті селом, де могло бути приблизно 100—120 будівель, в яких проживало ще десь 500—800 чоловік. Отже, загальна чисельність населення на заключному етапі існування Майданецького поселення могла складати близько 6—9 тис. чоловік. Питання про кількість засновників поселення залишається поки що відкритим.

Цікавою є проблема локалізації сільськогосподарських угідь великого поселення. Якщо взяти за основу палеоекономічних підрахунків кількість землі на одного трипільця, визначену С. М. Бібіковим у 0,6 га³⁰, та одержані нами показники чисельності жителів — 6—9 тис. чоловік, то площа орних земель на фінальному етапі існування поселення могла становити 3600—5400 га. Ці угіддя могли бути розташовані в радіусі 3,5—4,2 км навколо Майданецького, що, на нашу думку, не перевищує техніко-економічних можливостей трипільського суспільства.

Після проведення палеоекономічних розрахунків постає питання про найближче оточення Майданецького поселення. Поселення, синхронні йому, у радіусі 5—8 км не виявлені. Найближчим є поселення площею 450 га у Тальянках, на думку дослідників, одночасне з Майданецьким³¹. Інші поселення є раннішими: наприклад, ранньотрипільське поселення на західній околиці Майданецького в урочищі Гребенюків Яр.

Реконструкція системи трипільських поселень в радіусі до 30 км навколо Майданецького буде наступним етапом у вивчені проблеми виникнення та існування великих трипільських поселень. Опубліковані матеріали та результати розвідок Майданецького загону Трипільської експедиції у 1981—1982 р. дають можливість розпочати роботу в цьому напрямку. Основою для палеодемографічних реконструкцій будуть матеріали, одержані при розкопках Майданецького, що публікуються у даному дослідженні.

Н. М. ШМАГЛИЙ
М. Ю. ВИДЕЕКО

Позднетрипольское поселение
близ с. Майданецкое
на Черкасщине

Резюме

В статье подведены итоги десяти лет работ на крупном трипольском поселении у с. Майданецкого Тальновского района Черкасской области. Исследованы остатки десяти построек, курган эпохи бронзы, перекрывающий культурный слой трипольского времени. На основании полученных данных можно реконструировать участок системы глинянитных укреплений центра поселения, состоявших из двухэтажных построек. Кроме того, можно говорить о существовании нескольких типов жилищно-хозяйственных комплексов — двухэтажных и одноэтажных — с глинянитными перекрытиями, в которые входили и отдельные хозяйствственные постройки. Уточнена планировка жилищно-хозяйственных комплексов, где первый этаж был во всех случаях хозяйственным, а помещения второго — преимущественно жилым с весьма стандартным инвентарем. Анализ керамических комплексов площадок, раскопанных во всех планировочных структурах поселения, показывает, что погибли они, по всей вероятности, одновременно, то есть на заключительном этапе существования памятника большинство его жилищ было обитаемо.

Полученные данные позволяют уточнить реконструкцию численности населения Майданецкого, предлагающуюся ранее, и уменьшить предполагаемое число его обитателей с десяти-пятнадцати до шести-девяти тыс. человек. Палеоэкономические расчеты показывают, что необходимые им сельскохозяйственные угодья могут быть локализованы в радиусе 3—4,2 км вокруг поселения. В этой окрестности разведками не выявлены памятники, близкие по времени Майданецкому, бывшему, по-видимому, вполне самостоятельным центром.

В ходе дальнейших исследований должна быть реконструирована вся система энеолитических поселений в районе Майданецкого, что позволит углубить изучение проблемы возникновения, развития и существования трипольских памятников данного типа.

¹ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1979. — С. 198—203; Дудкин В. П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений: (Использование методов естественных наук в археологии). — Киев, 1978. — С. 35—45.

² Шмаглий Н. М., Дудкин В. П., Зиньковский К. В. Раскопки трипольского поселения // АО 1972 года. — М., 1973. — С. 349—350; Шмаглий Н. М. Раскопки в Майданецком // АО 1980 года. — М., 1981. — С. 400.

³ Шмаглий Н. М., Дудкин В. П., Зиньковский К. В. Некоторые вопросы социально-демографической реконструкции крупного трипольского поселка // Новейшие открытия советских археологов. — Киев, 1975. — С. 68—69; Даниленко В. Н., Шмаглий Н. М. Воспроизводящее хозяйство и окружающая среда в эпоху энеолита // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: (Тез. юбил. конф.). — Киев, 1975. — С. 33—36.

⁴ Зиньковский К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 13—22.

⁵ Зиньковский К. В. Значение моделирования в исследовании построек на трипольских поселениях // Археологические памятники Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 23—29.

⁶ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 239—240.

⁷ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 202; Черныш Е. К. Указ. соч. — С. 240.

⁸ Шмаглий Н. М., Зиньковская Н. Б., Зиньковский К. В. Исследования трипольского поселения в Майданецком // АО 1975. — М., 1976. — С. 406—407.

⁹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—40.

¹⁰ Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М., 1982. — С. 56, рис. 45; Korfmann M. Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1975—1978 // Architectur, Stratigraphie und Befunde. — Mainz am Rhein, 1982. — Abb. 343—345.

¹¹ Массон В. М. Энеолит Средней Азии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 86, табл. XX.

¹² Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1981. — С. 15.

¹³ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА, 1949. — № 10. — С. 125, рис. 69, 1, 4; Пасек Т. С. Трипольские модели жилища // ВДИ. — 1938. — № 4. — Рис. 1, 2; Мовша Т. Г. Доброводы — крупное поселение трипольско-кукентской общности в Буго-Днепровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. — Киев, 1984. — С. 16. — Рис. 1.

- ¹⁴ Мовша Т. Г. Доброводы — крупное поселение... — С. 13—25; Круц В. А., Рыжков С. Н. Тальянки — поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. — Киев, 1984. — С. 26—29.
- ¹⁵ Шишкін К. В. З практики дешифрування... — С. 38, рис. 3; С. 40, рис. 5.
- ¹⁶ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ¹⁷ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен // Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1979. — С. 145—163.
- ¹⁸ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 1—245.
- ¹⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 21, рис. 17, 1, 2, 6, 11, 12; С. 27, рис. 27, 1, 2.
- ²⁰ Ногожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — С. 21.
- ²¹ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ²² Мовша Т. Г. Доброводы — крупное поселение... — С. 25; Его же. Раскопки на Уманщине // АО 1982 года. — М., 1983. — С. 301; Черныш Е. К. Указ. соч. — С. 172.
- ²³ Круц В. О., Рижков С. М. Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45—56.
- ²⁴ Мовша Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 10—24; Круц В. О., Рижков С. М. Указ. соч. — С. 54.
- ²⁵ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 120, рис. 67.
- ²⁶ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 203.
- ²⁷ Бібиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 58—62.
- ²⁸ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 202—203; Его же. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Thracia Praehistorica. Supplementum Pušri deva. Semipaines philipopolitaines de l'histoire et la culture Thrace. Plovdiv, 4—19 oct. 1978. — Софія, 1982. — Р. 62—69.
- ²⁹ Шмаглій Н. М. Крупные трипольские поселения... — С. 202.
- ³⁰ Бібиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс... — С. 60.
- ³¹ Круц В. О., Рижков С. М. Фази розвитку пам'яток... — С. 54.

С. М. ЛЯШКО
М. І. ФРІДМАН

Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я

Скіфська антропоморфна скульптура як джерело для вивчення різноманітних аспектів соціально-економічного ладу, військової організації та духовного життя скіфського суспільства, неодноразово була предметом досліджень. В цій статті ми розглянемо антропоморфні стели, знайдені поблизу Кам'янського городища, можливої столиці степової скіфії кінця V ст. до н. е.¹ Скульптури з цієї території раніше були представлені поодинокими знахідками². Це дало можливість деяким дослідникам стверджувати, що в період посилення та централізації царської влади в Скіфії стели зникають з районів, що примикають до Кам'янського городища³. Але останнім часом на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей було виявлено, головним чином в результаті стаціонарних розкопок, понад 20 скіфських антропоморфних стел.

Дві стели трапилися при дослідженні курганного поля Гайманова могила поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (кургани 36 та 37)⁴. До курганної групи Гайманова могила входило 47 курганів, серед яких 42 скіфського часу. Висота курганних насипів 0,2—1,0 м. Кургани, в яких знайдені стели, знаходилися поблизу Гайманової могили, в 100 м один від одного.

1. Стела кургану № 36 виявлена у насипу на глибині 0,2 м. Вона має вигляд трикутної видовженої плити, основу якої вінчає голова округлої форми. Шия не виділена, плечі прямі, добре моделювані. Між головою і туловом додержано пропорціональності. Плиту старанно оброблено з усіх боків, чільний бік плоский, задній та бокові заокруглені. Висота 0,85 м, ширина в плечах 0,4 м, в нижній частині 0,15 м,

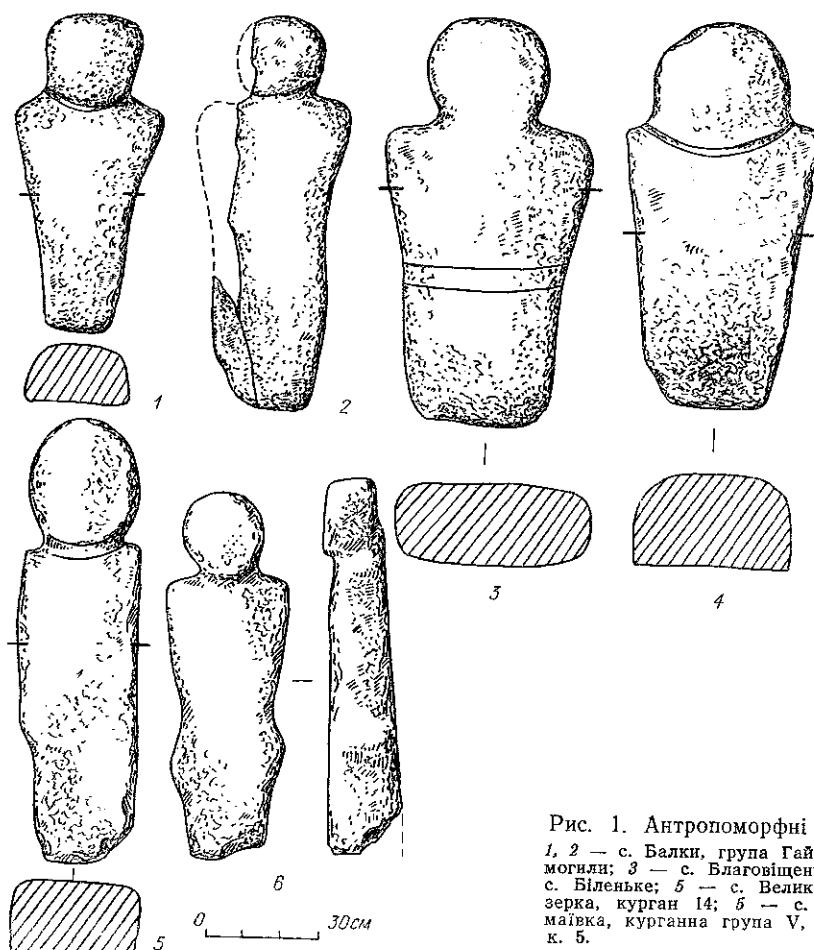

Рис. 1. Антропоморфні стелі:
1, 2 — с. Балки, група Гайманової
могили; 3 — с. Благовіщенка; 4 —
с. Біленьке; 5 — с. Велика Біло-
зерка, курган 14; 6 — с. Перво-
маївка, курганна група V, курган,
к. 5.

товщина 0,16—0,18 м. Матеріал — черепашник місцевих порід. Місце зберігання — Запорізький краєзнавчий музей (рис. 1, 1).

2. Друга стела знайдена в рову кургану № 37 поряд з залишками тризни, разом з трьома стелоподібними каменями, розміщеними за сторонами світу. Стела виготовлена з вапняку. Характер обробки аналогічний першій. Голова округлої форми розмірами $0,23 \times 0,2$ м. Загальна висота 1,01 м, ширина в плечах 0,4 м, в нижній частині 0,2 м, товщина 0,25 м. Місцезнаходження стели невідоме (рис. 1, 2). У північній частині крепіди кургану Гайманова могила було знайдено вапняковий есхар діаметром 0,7 м, висотою 0,17 м*. Не виключено, що між цими знахідками (стелі, есхар) існував безпосередній зв'язок і вони являли собою частину цілісного похованального обряду. Могильник датується IV ст. до н. е.

3. Скульптура встановлена біля будинку краєзнавчого музею м. Василівка Запорізької обл. Стела, виготовлена з граніту, невелика за розмірами і компактна за формуєю. Кругла, правильної форми голова утворює ніби єдине ціле з тулубом, відокремлена від нього масивною гривною, що виконана технікою плоскуватого рельєфу. На обличчі позначені очі, ніс, рот. З лівого боку голови досить старанно оброблено вухо. Руки складені на грудях, ліва над правою, можливо, що нею підтримується ритон. Висота наземної частини 0,85 м (рис. 2, 4). За формуєю, деталями та їх розміщенням скульптура датується V—IV ст. до н. е.

* Зберігається в краєзнавчому кабінеті Запорізької обл. дитячої екскурсійно-туристської станції.

4. Антропоморфна стела знайдена в насипу зруйнованого кургану при будівництві шляху поблизу с. Благовіщенка Кам'янко-Дніпровського р-ну Запорізької обл. в 1973 р. Курган не досліджувався. Стела виготовлена з валняку, висота її 1,02 м, найбільша ширина в плечах 0,53 м, товщина 0,2 м. Голова округлої форми, розмірами $0,26 \times 0,31$ м, шия ледве простежується. На чільному боці стели зображені широкий пояс, виконаний технікою заглиблених рисунків двома врізаними лініями. Зберігається в народному краєзнавчому музеї м. Кам'янка-Дніпровська (рис. 1, 3).

5. У 1973 р. біля кургану № 5 (група Рясні могили с. Балки)⁵ було знайдено ще одну антропоморфну стелу. Статуя (верхня частина відсутня) має вигляд пісковикової плити з різьбленими деталями. Руки зігнуті у ліктях. У трохи піднятій правій руці затиснуте древко сокири (?), направлене до правого плеча. Ліва покладена на пояс, позначений двома паралельними лініями. Під лівим лікtem гострим кутом зображене предмет невідомого призначення. Висота статуї 0,78 м, ширина 0,27 м, товщина 0,15 м.

Кургани поблизу с. Балки датуються добою бронзи, але обставини знахідки не дають підстав пов'язувати статую з конкретним похованням кургану № 5. За атрибутикою і формою вона наближається до скульптур ранньої залізної доби. Таке розташування рук (одна над другою) відомо на багатьох скіфських стелах (Калинівська, Дніпропетровська, Станішено)⁶. Зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 2, 3).

6. У 1976 р. біля с. Велика Білозерка Кам'янко-Дніпровського р-ну в кургані 14 доби бронзи знайдена стела, яка описується тут разом з антропоморфними стелами скіфського часу через свою схожість із згаданими (1, 2, 4)⁷. Виготовлена вона з черепашників. Висота 1,2 м, ширина 0,32 м, товщина 0,18 м. Оброблена з усіх боків, чільна і бокові сторони досить старанно заокруглені. Голова овальної форми розмірами $0,29 \times 0,33$ м відділена від тулууба з чільної і бокових сторін глибокою врізною лінією-жолобком (гривною?). На нижній частині стели виступ, яким майстер хотів позначити нижній кінець скульптури. Стела безумовно призначена для вкопування в землю вертикально на глибину 0,35 м. Зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 1, 5).

7. Ще одна стела була знайдена в 1979 р. біля с. Велика Білозерка у кургані Сахнова могила (29)⁸. Курганна група з семи насипів мала чотири скіфського часу, ще в двох випадках скіфські поховання були впускними в кургани доби бронзи. Усі скіфські поховання датуються IV ст. до н. е.

Курган Сахнова могила був найвищим у групі (4,5 м). Стелу виявлено в південно-західній частині рову поряд із залишками тризни.

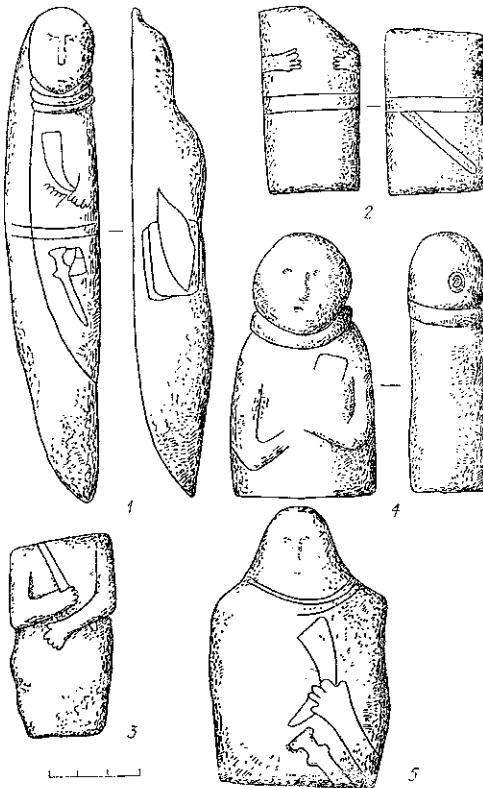

Рис. 2. Антропоморфні стелі:
1 — с. Ясинувате; 2 — м. Нікополь; 3 — с. Балки, група Рясні могили; 4 — м. Василівка; 5 — смт. Томаківка

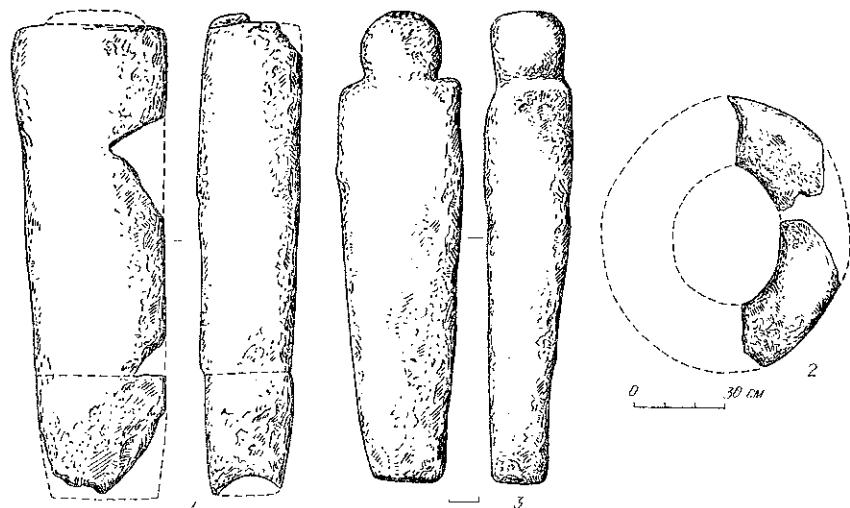

Рис. 3. Антропоморфні стели (1, 2 — стела і постамент з кургану Сахнова могила с. Велика Білозерка; 3 — с. Первомаївка).

Виготовлена вона з черепашника. Висота 1,7 м, ширина в плечах 0,5 м, товщина 0,28—0,32 м. Поперечний розріз нижньої частини овальний. Донизу стела значно звужується (рис. 3, 1). Поряд зі стелою знайдена плита розмірами $0,8 \times 0,9$ м і овальним отвором ($0,35 \times 0,45$ м) у центрі, внутрішні стінки добре оброблені, висота їх 0,35 м. Ця плита являла собою основу (постамент) для встановлення і підтримування у вертикальному положенні стели (рис. 3, 2). Стела зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї.

8. У Нікопольському краєзнавчому музеї (Дніпропетровська обл.) зберігається нижня частина стели, обставини знахідки якої невідомі. Частина збереженої скульптури масивна, важка, поперечний розріз квадратний ($0,35 \times 0,35$ м). На чільній та правій сторонах двома лініями зображено пояс, над ним дві розкриті кисті рук з розширеними, добре проробленими зображеннями пальців. Анатомічні особливості постаті вказують на чоловічу стать. На правому боці при портупейному поясі зображено довгий меч. Всі зображення виконані технікою затягленого рисунка.

За основу для датування взято масивну архаїчну форму скульптури, техніку виконання зображень, наявність фала та відсутність ритону. П. Н. Шульц і А. Д. Александреску відносять такі скульптури до найбільш ранніх скіфських пам'яток і датують їх VI—V ст. до н. е.⁹ Зображення окремих деталей стели мають аналогії на скульптурах з Грушевки¹⁰, Надії, Станішино, Дніпропетровська¹¹ (рис. 2, 2).

Дві скульптури походять з с. Томаківка Дніпропетровської обл. Обставини знахідок невідомі¹².

9. Перша скульптура виготовлена з брили світло-сірого граніту. Контур голови переходить у плавні лінії похилих плечей, створюючи бюст. Голова відділена від тулуба багатовитковою гривною. Спосіб виконання зображень — глибока врізна лінія. Деталі обличчя дуже стилізовані, зведені до чисто геометричних форм: прямокутний ніс, що переходить у брови, очі у вигляді крапок, посаджені близько до брів, рот трактовано у вигляді невеликої горизонтальної риски (його величина дорівнює ширині носа). У лівій руці ритон. Пальці руки накладені на ритон зверху і добре пророблені. На поясі навскіс підвішено акинак з брускоподібним навершям та прямокутним перехрестям. Частина збереженого клинка 11 см. Нижня частина скульптури відсутня. Висота стели 0,92 м, ширина 0,57 м, товщина 0,15 м. Зберігається у Томаківському краєзнавчому музеї (рис. 2, 5).

10. Друга скульптура виготовлена також з граніту сірого кольору. Голову передано підтрикутним виступом, рот і брови — прямою лінією, очі — невеликими заглибленнями. Ніс прямий, довгий. На шиї широка гривна. У зігнутій в лікті лівій руці ритон. На лівому боці при широкому портупейному поясі похило розміщено акинак. Довжина частини, що збереглась, 0,3 м, ширина 4 см. Праворуч на поясі зображене прямокутну пластину з отвором у центрі, під нею вертикально висить другий меч. Ймовірно, що він був підвішений на ремені, випущеному з отвору прямокутної пластини. Висота статуй 1,3 м, ширина 0,45 м, товщина 0,3 м. Зберігається в музеї народної архітектури і побуту м. Переяслав-Хмельницький. Датуються томаківські стели VI—V ст. до н. е.¹³

11. В м. Дніпрорудному Василівського р-ну Запорізької обл. було виявлено ще одну стелу, виготовлену з вапняку, висотою 1,4 м, шириною 0,5 м, товщиною 0,3 м. Голова округлої форми, відокремлена від тулуба врізною лінією (гривною?). На обличчі позначені очі, ніс, вуха. На грудях зображене трикутник вершиною вниз. Можливо, що це зображення захисної бляхи. Зберігається у музеї народної архітектури і побуту м. Переяслав-Хмельницький. Автор знахідки датує скульптуру IV ст. до н. е.¹⁴

12. У 1976 р. біля курганів поблизу с. Білецьке Запорізького р-ну Запорізької обл., згрупованих навколо восьмиметрового кургану, відомого під назвою Гостра могила, була знайдена антропоморфна стела¹⁵. В групі було досліджено п'ять скіфських курганів IV ст. до н. е.

Стела виготовлена з вапняку місцевого походження. Висота 1,1 м, найбільша ширина в плечах 0,5 м, товщина 0,25 м. Поперечний розріз підпрямокутний. Донизу стела значно звужується, ширина нижньої частини 0,25 м. Округла масивна голова відділена від тулуба гривною, виконаною двома врізними лініями. Стела оброблена з усіх боків, лицьова сторона плоска, інші округлі. Зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї (рис. 1, 4).

13. Біля с. Ясинувате Вільнянського р-ну Запорізької обл. було досліджено 28 курганів, 15 з яких скіфського часу¹⁶. Висота насипів у межах 0,3—2 м. Всі кургани були укріпліні кам'яними панцирами. Весь інвентар датується в межах IV ст. до н. е.

Стелу було знайдено в центральній частині кургану № 8 на глибині 1,5 м. Над скульптурою виявлені бронзові пластини панциря. Висота кургану 2 м, обкладений камінням. Біля підніжжя було знайдено дві великі стелоподібні гранітні брили (таке спостерігалось і в інших курганах групи).

Скульптура являє собою витягнуту гранітну плиту, поперечний розріз прямокутний, основа загострена. Висота статуй 1,62 м, ширина 0,31 м, товщина 0,14—0,25 м. Чільна сторона оброблена більш старанно, особливо ретельно у тій частині, де зображене обличчя. Всі зображення виконані технікою заглиблого рисунка, врізними лініями і розміщені на чільній та лівій сторонах скульптури. Обличчя овальне, правильної форми, відокремлене від тулуба лінією. Риси обличчя чіткі, добре пророблені. Рисунок дуже спрощений, геометризований. Брови і ніс передані однією лінією, очі — крапками, рот — невеликою горизонтальною рискою. На шиї багатовиткова гривна. Руки зображені схематично: кисть правої руки ніби підтримує ритон, розміщений спинкою праворуч. Пояс зображений лише на чільній стороні. При поясі похило розміщений акинак, ліворуч — предмет невідомого призначення. З лівого боку на рівні поясу — горит з луком. Горит за формує прямокутний, з заокругленими кутами. Правий край та нижня частина горита підкреслені рантом (можливо, що таким способом було відокремлено відділення для стріл). Лук зображене повністю, ніби накладеним на футляр зверху (рис. 2, 1). Акинак з брускоподібним навершям і прямокутним перехрестям дає можливість датувати скульптуру VI—V ст. до н. е. Але, враховуючи, що могильник функціонував як похо-

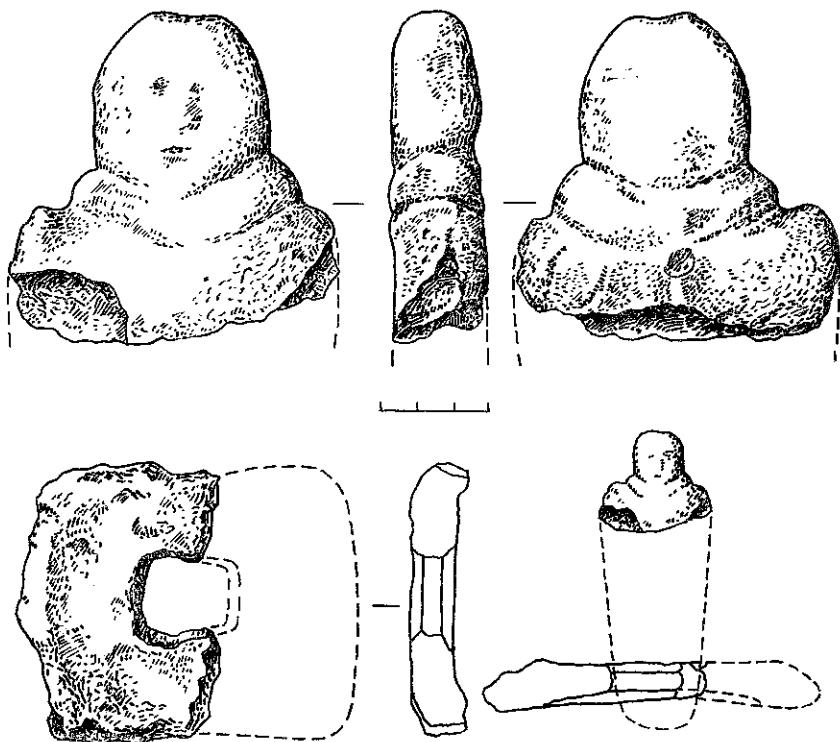

Рис. 4. Скульптура з кургану 4, курганна група 1 поблизу с. Первомаївка.

вальна пам'ятка лише в межах IV ст. до н. е., можливо, до цього періоду слід віднести і стелу.

Ще чотири стели та скіфське культове святилище було знайдено в 1981—1982 рр. поблизу с. Первомаївка Верхньо-Рогачицького р-ну Херсонської обл. Кургани були сконцентровані в шість груп, дванадцять з досліджених — скіфські.

14. Курган № 4 (к. гр. I*) висотою 1,8 м був складений з великих шматків дерну. Основу кургану оточувала крепіда з необроблених плит вапняку, складених у кілька рядів. У південній частині кургану під крепідою знайдена перекрита вапняковими плитами ритуальна яма округлої форми діаметром 1 м, глибиною 0,5 м. На дні — лопатка, стегнова кістка, таз і череп людини, кістки тварин. Кільцевий рів мав перемички на заході та сході. В його заповненні, біля західної перемички — залишки тризни, поблизу східної знайдено верхню частину антропоморфної скульптури та постамент від неї.

Стела виготовлена з білого вапняку місцевого походження. Вона являє собою примітивне зображення людини. Округла голова розмірами $0,23 \times 0,2$ м, відокремлена від тулуба масивною гривною. Деталі обличчя стилізовані, зроблені досить недбало. Ніс виконано технікою плоскуватого рельєфу, очі та рот — заглибленнями. Плечі прямі шириною 0,45 м. Висота збереженої частини 0,45 м, товщина 0,15 м. Постамент являє собою прямокутну плиту з отвором у центрі, який, безсумнівно, служив для встановлення скульптури. Стінки отвору дуже старанно оброблені. Курган датується VI—V ст. до н. е. (рис. 4).

15. Друга стела знайдена в південній частині рову кургану № 2 (к. гр. II). Рів мав перемички на північному заході і південному сході. В районі перемичок виявлено необроблені кам'яні плити і залишки тризни.

*к. гр. — курганна група.

Стела виготовлена з грубого пористого черепашника. Має прямокутну форму, донизу звужується. Поверхня ретельно оброблена, грані загладжені. Голова передана округлим виступом розмірами $0,28 \times 0,25$ м, плечі прямі шириноро 0,45 м. Загальна висота скульптури 1,75 м, ширина основи 0,26 м, товщина 0,18—0,3 м. Інвентар кургану датується першою половиною IV ст. до н. е. (рис. 3, 3).

16. В кургані № 2 (к. гр. V) відкрито скіфське святилище (рис. 5, I). Поряд з ним знаходяться ще три скіфські кургани висотою 0,5, 0,75 м, 1 м. Висота кургану № 2—1 м, діаметр 14 м. Насип насичений великою кількістю кісток тварин та дрібними фрагментами скіфської ліпної кераміки.

Споруда являла собою чашеподібну виїмку овальної форми, розмірами $5,7 \times 4,5$ м, орієнтовану по лінії північний захід — південний схід. Глибина виїмки в центральній частині 0,7 м, на дні щільний, натоптаний шар гумусу завтовшки 0,1 м, велика кількість попелу, вугілля, кісток тварин, фрагментів ліпних посудин, амфор.

У центрі святилища виявлено антропоморфну статую, що лежала нахилено чільною стороною вниз, головою на північний захід. У давнину нижня частина статуї була вкопана в дно виїмки. Овальна яма розмірами $0,75 \times 0,4$ м орієнтована по довжині південний захід — північний схід, на дні підпірна вапняна плита. Судячи за орієнтацією ями, розміщенню в ній підпірої плити, положенню стели відносно них, можна зробити висновок, що статуя стояла обличчям на північний захід. Стела, виготовлена з жовтувато-сірого вапняку, вона являє собою схематичне зображення фігури людини. Голова передана округлим виступом, розмірами $0,21 \times 0,25$ м, відділеним від тулуба неглибокими жолобками. Плечі округлі шириноро 0,36 м. Талія шириноро 0,25 м відділена глибокою виїмкою. Статуя плоска, боки заокруглені. Висота скульптури 1,1 м, ширина основи 0,35 м, товщина 0,15—0,18 м (рис. 5, II, III).

17. У кургані № 5 (к. гр. V) стела була знайдена в заповненні рова в північно-східному секторі, залишки тризни виявлені в районі перемичок на заході і сході. Скульптура виготовлена з грубого пористого черепашника. Поверхня добре оброблена, грані заокруглені. Стела має прямокутну форму, донизу звужується. Голова передана округлим виступом, розмірами $0,25 \times 0,25$ м, відділеним від тулуба виїмкою. Плечі прямі шириноро 0,4 м. Висота стели 1,2 м, ширина основи 0,25 м, товщина 0,2—0,25 м (рис. 1, 6). Курган датується першою половиною IV ст. до н. е.

Вирішуючи різні питання, пов'язані з визначенням семантики, генезису та призначення скіфської антропоморфної скульптури, дослідники пов'язують їх передусім з соціально-економічними змінами у скіфському суспільстві. Дотримуючись цієї думки, ми вважаємо, що для вирішення перелічених питань важливо враховувати обставини, за яких були знайдені стели, тобто визначити їх місцезнаходження в кургані та курганному могильнику.

В інтерпретації смислового змісту скіфських антропоморфних стел нас в основному цікавить не стільки те, кого саме зображували стели, а те, з якою метою ці скульптури створювали і які функції вони виконували. З аналізу обставин знахідок опублікованих стел складається враження, що статуї розділяються за своїм призначенням на дві умовні групи. Стели першої групи, на думку авторів, встановлювалися на вершинах курганів і уособлювали загальну для всіх скіфів ідею зв'язку з предком-родоначальником, виконуючи функції своєрідного родового знаку. Тобто групам поховань у межах однієї родової усипальниці-кургану чи могильника відповідали статурні зображення предків. Кожен рід, або навіть патріархальна сім'я, могли шанувати свого предка, через образ якого, втілений у кам'яну скульптуру, підкresлювалися кровне родство і єдність поховань у могильнику. Це смислове навантаження скульптури першої групи несли, очевидно, протягом всієї своєї

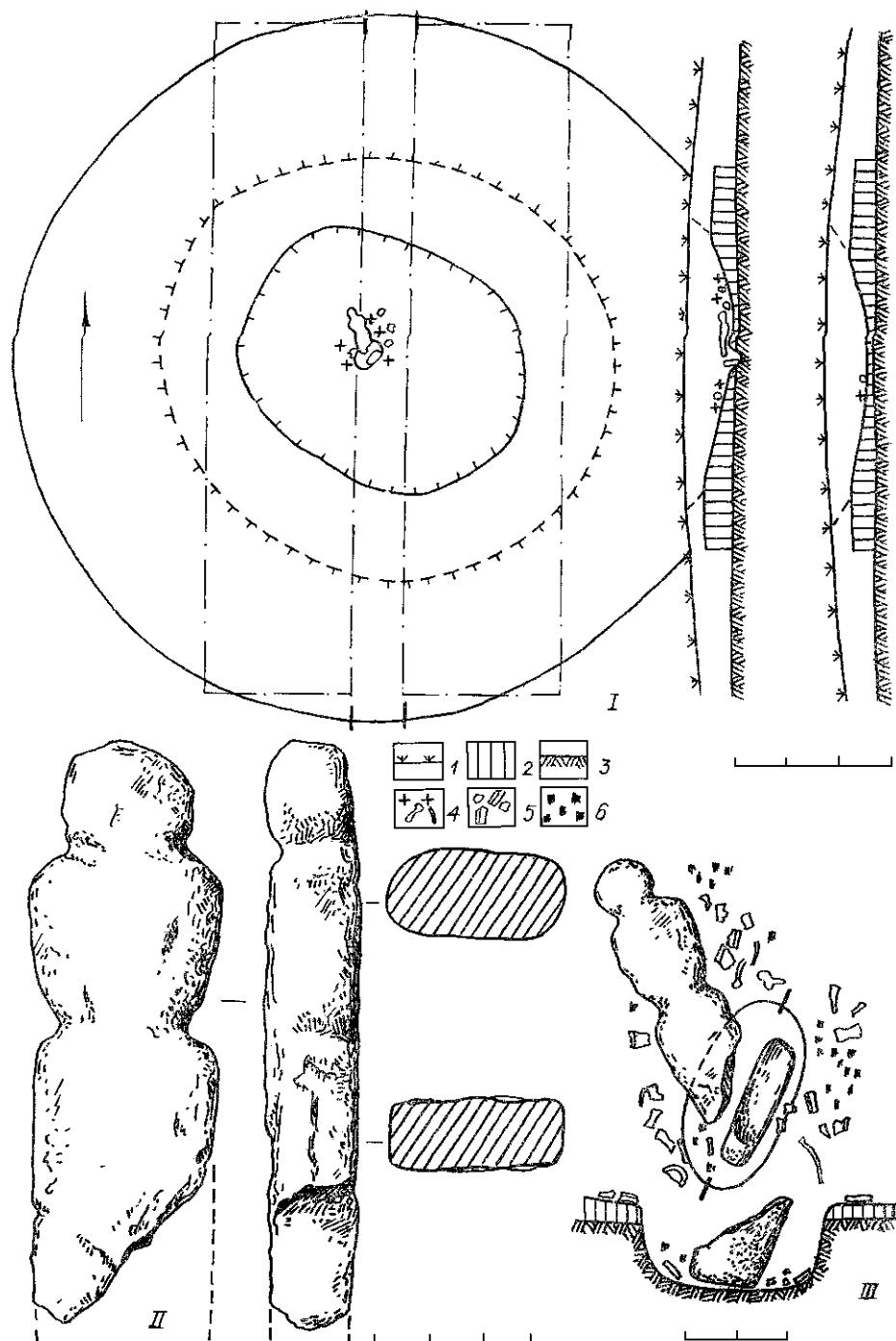

Рис. 5. Скіфське святилище біля с. Первомайка. План та розріз кургану (I); статуя (II) та її місцезнаходження (III):
 1 — гумус; 2 — викид; 3 — материк; 4 — кістки; 5 — кераміка; 6 — вугілля.

понад трьохсотрічної історії. Різниця в атрибуції стел пов'язана з різним рівнем господарського і соціального укладу окремих скіфських племен, з етнографічними факторами. В хронологічному аспекті — з соціально-економічними змінами у скіфському суспільстві.

Скульптури другої групи, і це не викликає у авторів ніяких сумнівів, пов'язані з спеціальними культовими місцями і були складовою частиною жертвових комплексів. Так, жертвовники зафіксовані в па-

м'ятках VI—V ст. до н. е. в еллінізованого населення в районі Бузького лиману, на Кубані¹⁷, а в IV ст. до н. е. у скіфів-землеробів Нижнього Дніпра¹⁸. На думку І. В. Яценко, влаштування жертвових місць, спорудження жертвовників у скіфських курганах походить від грецького звичаю споруджувати вітварі-есхари під час тризни до спорудження кургану¹⁹. В степовій Скіфії жертвовники і своєрідні святыни, біля яких відбувалися культові обряди і жертвоприношення, з'являються в IV ст. до н. е., тобто в післягеродотовий час. Можливо, що VI—IV ст. до н. е. були часом, який знадобився для того, щоб цей звичай проник від берегів Чорного моря глибоко в степ. Ось чому Геродот, змальовуючи життя степових скіфів-кочовиків, не згадує про спорудження ними спеціальних культових споруд в VI—V ст. до н. е.

Наведені факти не суперечать тісному зв'язку скіфських антропоморфних стел з поховальним культом як складовою частиною культу предків. Місцями встановлення стел були як рядові кургани (села Ясинувате, Балки), так і кургани з похованнями скіфської знаті (села Велика Білозерка, Первомаївка). Ця обставина, яка вже привертала увагу дослідників, можливо, вказує на те, що стели встановлювалися на тих курганах, що поклали початок могильника. Проте ми все ж далекі від думки, що при виборі місця для встановлення стел, майнові і особливо соціальні фактори не мали ніякого значення.

С. Н. ЛЯШКО
М. И. ФРИДМАН

Скифская антропоморфная скульптура Нижнего Приднепровья

Резюме

Стеллы из районов Каменского городища, предполагаемой столицы степной Скифии конца V в. до н. э., ранее были представлены единичными находками. Это дало возможность некоторым исследователям утверждать, что в период усиления и централизации царской власти в Скифии изваяния исчезают из районов, примыкающих к Каменскому городищу. Однако за последнее десятилетие на этой территории были обнаружены более 20 антропоморфных изваяний.

Особое место в статье уделяется анализу обстоятельств находок изваяний. Исходя из анализа, авторы делят стеллы по их назначению на две условные группы. Стеллы первой группы устанавливались на вершинах курганов и воплощали общую для всех скіфов ідею связи с предком-родоначальником, выполняя функции своеобразного родового знака. То есть группам погребений в пределах одной родовой усыпальницы-кургана или могильника соответствовали скульптурные изображения предков. Каждый род, а возможно, и патриархальная семья могли почитать своего предка, через образ которого, воплощенный в каменной скульптуре, подчеркивалось кровное родство и единство погребенных в могильнике.

Изваяния второй группы связаны со специальными культовыми местами и являлись составной частью жертвенных комплексов.

¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. 1954. — № 36. — С. 170.

² Формозов А. А. Памятники первобытного искусства. — М., 1966. — С. 67; Каменные бабы: Каталог. — Днепропетровск, 1976. — С. 25—26; Евдокимов Г. Л. Памятники скіфского искусства — новейшие открытия советских археологов // Тез. докл. — Киев, 1975. — Ч. 2. — С. 20—21.

³ Попова Е. А. Об истоках и эволюции форм скіфской культуры // СА. — 1976. — № 1. — С. 121.

⁴ Бидзила В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н. Отчет о работе Северо-Рогачикской экспедиции ИА АН УССР за 1969—1970 гг. — С. 6, 7 (НА ИА АН УССР. — № 1969—70/37—а).

⁵ Отрощенко В. В., Савовський И. П., Томашевский В. А. Курганный комплекс Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — Киев, 1977. — С. 36.

⁶ Благина Н. Г. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея // СА, 1959. — № 2. — С. 195; Формозов А. А. Указ соч. — С. 7; Ястrebов В. Н. Каменная баба // Древности: Тр. МАО. — Т. 11, вып. 2. — С. 87.

⁷ Отрощенко В. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции за 1976 г. // НА ИА АН УССР. — № 1976/6, С. 10—11.

⁸ Отрощенко В. В. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 318.

⁹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья // Античное общество. — М., 1967. — С. 227—231; *Alexandrecscu A. D. Douăstatui tracoscitice din Dobrogea // SCIV.* — 1958. — 9, N 2. — p. 291—302, fig. 1—4.

¹⁰ T. Passek et Latynine Sur la question de Kamennoye baby // ESA. — 1929. — 4. — Fig. 42—6.

¹¹ Шульц П. Н. Указ. соч. — С. 228; Ястребов В. Н. Указ. соч. — С. 87; Формозов А. А. Указ. соч. — С. 7.

¹² Евдокимов Г. Л. Указ. соч. — С. 20—21.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Черненко Е. В. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 180—181.

¹⁶ Пляшко С. Н. Скифское изваяние из района Днепропетровского Надпоро́дья // CA. — 1983. — № 2. — С. 224—228.

¹⁷ Яценко И. В. О двух жертвенных эсхарах в курганах побережья Днепровско-Бугского лимана // Тр. ГИМ. — 1960. — Вып. 37. — С. 99—105.

¹⁸ Там же. — С. 100.

¹⁹ Там же. — С. 105.

Н. М. КУЗЬМИНОВА
С. Б. ОХОТНИКОВ

Культурні рослини Нижнього Подністров'я
у VI—V ст. до н. е.
(за даними палеоботанічного аналізу)

Землеробство було найважливішою галуззю економіки всіх античних колоній північного узбережжя Чорного моря. Чимало питань, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції у різних культурно-історичних областях, вивчені неоднаково. На Боспорі та Херсонесі встановлено видовий склад вирощуваних рослин¹, а у Північно-Західному Причорномор'ї такі дослідження не проводилися. Вчені обмежувалися посиланнями на відомості Геродота (IV, 17) чи опиралися на свідчення археологів, не залишаючи даних палеоботанічного аналізу.

Нові матеріали, отримані при розкопках поселень VI—V ст. до н. е. у Нижньому Подністров'ї, дають можливість заповнити цю прогалину і розширити наші уявлення про розвиток землеробства у пониззі Тіраса в епоху грецької колонізації².

Про видовий склад сільськогосподарських культур, які вирощували на узбережжі Дністра, свідчать переважно відбитки насіння, стебел, колоскових лусок на уламках глиняної обмазки, кераміки, а також знахідка обвуглених зерен³. Найбільше відбитків трапилося на фрагментах глиняної споруди із ями 56 з поселення Надлиманське 3, що за аналогіями визначається як частина верхньої плити печі³. За найбільш чіткими відбитками вдалося встановити видовий склад злаків, що вирощували на поселенні (таблиця).

Просо за числом відбитків займає перше місце. Зернівки мають овальну форму, середня довжина їх від 2,15 до 2,3 мм, а ширина від 2 до 2,15 мм, індекс (відношення довжини до ширини) — 1,07. За цими даними згадані відбитки можна віднести до виду звичайного проса — *Panicum miliaceum* L. (рис. 1, 1). На поселенні Надлиманське 3 у ямі 21 виявлено залишки проса, що являли собою обвуглени, спечені грудки італійського проса, або чумизи — *Panicum italicum* L. Цей вид відрізняється більш дрібними зернівками порівняно зі звичайними. Розміри обвуглених зернівок: довжина 1,35 (1,2—1,5 мм), ширина 1,1 (1,0—1,2 мм), індекс — 1,13.

Ячмінь Більшість відбитків має характерні ознаки ячменю плівчастого — *Hordeum vulgare* L. Зернівки, відбиті черевним боком, за-

* Палеоботанічний аналіз проводився у Ботанічному саду АН Молдавської ССР. Автори вдячні З. В. Янушевич за консультацію.

Видовий склад рослин з поселень VI—V ст. до н. е. Нижнього Подністров'я

Вид	Кількість відбитків рослин на окремих поселеннях		
	Надлиманське III	Надлиманське VI	Біляєвка I
Просо — <i>Panicum miliaceum</i> L.	35	9	17
Ячмінь — <i>Hordeum vulgare</i> L.	36	2	1
Пшениця-двозернянка — <i>Triticum dicoccum</i> L.	6	—	—
Пшениця м'яка — <i>Triticum aestivo-compressum</i> L.	3	—	—
Овес — <i>Avena</i> sp.	1	2	1
Яблуна — <i>Malus</i> sp.	1	—	—
Кизил — <i>Cornus mas</i> L.	1	—	—
Щавель — <i>Rumex</i> sp.	3	—	—
Щетинник — <i>Setaria</i> sp.	2	—	1
Просо італійське — <i>Panicum italicum</i> L.	Обвуглена маса		

лишили слід, який розширювався до вершини черевного рівчака, властивого цьому виду (рис. 1, 2). Устрій зернівок симетричний, довжина коливається від 6,15 до 6,42 мм, ширина в межах 2,7—2,95 мм.

Пшениця представлена трьома видами. Зернівки плівчастої пшениці полби-двозернянки — *Triticum dicoccum* Schrank, мають характерну асиметричну форму, подовжені, помітно звужені до верху та основи, злегка горбкуваті (рис. 1, 3). Довжина зернівок 6,15—6,42 мм, ширина 2,7—2,95 мм. Наявність на поселеннях двозернянки підтверджується відбитками на кількох фрагментах обмазки слідів колоскових лусок цього виду пшениці (рис. 1, 4). Трапилися і відбитки зернівок м'якої (рис. 1, 5б) та карликової пшениці (рис. 1, 5а). Останні слід віднести до виду *Triticum aestivo-compressum*, тобто до окремої популяції голозерної пшениці, що складається з двох видів: м'якої — *Triticum aestivum*, карликової — *Triticum compactum* та проміжних форм.

Плодові рослини. На обмазці з поселення Надлиманське З виявлено по відбитку насінини яблука *Malus* sp. та кісточки кизилу — *Corylus mas* L.

Засмічуочі рослини. Слід відзначити, що сліди таких рослин не завжди вдається виявити через невеликі розміри їх насіння, що не залишають чітких відбитків на глині, особливо крихкій або з грубими домішками. Однак вдалося ідентифікувати три види: щавель — *Rumex* sp., щетинник — *Setaria* sp. та вівсюг — *Avena* sp. Останні відбитки, очевидно, належали звичайному вівсу. У цьому випадку встановити видову належність важко, через те що зернівки не мають квіткових та колоскових лусок (рис. 1, 6). Звичайний овес був частим супутником-засмічувачем посівів полби-двозернянки.

Таким чином, судячи за численністю відбитків на обмазці та кераміці, основними рослинами, які вирощували на поселеннях, були просо, плівчастий ячмінь, плівчаста пшениця полби-двозернянка* (див. таблицю).

Наявність на поселенні Надлиманське З двох видів проса — звичайного та італійського — вказує, очевидно, і на його значну роль у сільському господарстві місцевого населення, близького, можливо, елінно-скіфам Геродота⁴, для яких ця культура була однією з основних. З *Panicum italicum* готовували каші, слабкі алкогольні напої, використовували для корму тварин, особливо птицям. Однак незважаю-

* У цьому випадку не можна виключити у силу суто археологічних причин випадковість вибірки і через те процентне співвідношення цих зернових культур могло бути іншим.

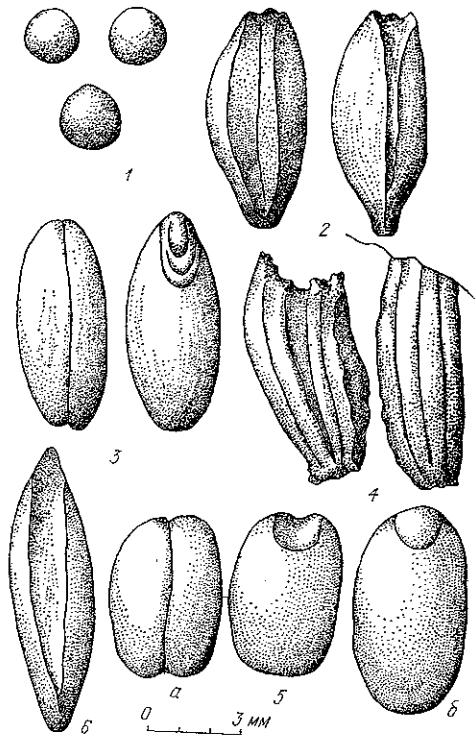

Рис. 1. Відбитки злаків:
1 — звичайного проса; 2 — зернівок плющастиого ячменю; 3 — зернівки пшениці-двозернянки; 4 — лусок пшениці-двозернянки; 5 — зернівок голозерної пшениці: а) карликова; б) м'яка; 6 — зернівок віسا.

Нижнього Подністров'я не використовувало цих властивостей пшениці, тим більше що й інші види вирощуваних тут зернових мають ті самі якості. Вони добре визрівають в умовах степового клімату. Просо відноситься до засухостійких культур, особливо чумиза. Невибагливістю до ґрунтів, стійкістю до засухи, полягання, хвороб та винищенння вражають птахами володіє полба. У зоні величезних південних степів, коли посівні площи були відносно незначні, ці властивості могли відігравати дуже значну роль.

Відсутність насіння рослин-засмічуваців у зерні чумизи та незначна кількість їх відбитків на обмазці дають можливість припустити, що сіяли лише по виораній цілинній ділянці, тобто по пласту. За цих умов засмічування рослинність відсутня. Просо ж дуже чутливе до засмічення, переважно на ранніх фазах розвитку, після появи сходів. Сходи його важко відрізнити від сходів засмічуваців, таких, як щетинник та куряче просо — *Panicum crus Galli*. Тому воно й носить назву «пластової культури», тобто такої, яка висівається там, де немає засмічуваців.

Знахідка відбитків яблуневого насіння та кісточки кизилу може свідчити про їх вирощування поблизу жителів¹⁰, але, напевно, вони відбивають збирання дикорослих плодових на околицях поселень.

чи на припущення про поширення культивування у античну добу саме чумизи, а не звичайного проса⁵, її знахідки рідкі. Зокрема, у Надлиманському З знахідки зерен італійського проса відомі лише на поселенні IV—III ст. до н. е. Маслини у Криму⁶. У лісостеповій зоні воно виявлено на пам'ятці поблизу с. Горошева Тернопільської обл. та Трахтемирівському городищі⁷.

Важливу роль відіграла плювчаста пшениця полба-двозернянка *Tg. dicoccum* Schrank, яка вирощувалась безпосередньо на місці *. Підтвердженням цього є наявність на обмазці її колоскових решток — відходів від обмолоту зерна.

Інші види пшениці — *Tg. aestivo-compratum*, судячи за відбитками, не були так поширені у Нижньому Подністров'ї, хоча у Криму вони представлені у значній кількості⁸. Але робити з цього далекосяжні висновки було б передчасно **. *Triticum aestivo-compratum*, як відомо, відрізняється швидкостиглістю, невибагливістю, стійкістю до полягання⁹. Навряд щоб населення

* На городищі Роксолани (Ніконій) також знайдена полба-двозернянка. (Розкопки А. Г. Загінайлого. Визначення зерен З. В. Янушевич).

** Можливо, що тут зіграв роль хронологічний фактор. У більш ранніх поселеннях ці види пшениці ще мало розповсюдженні, у елліністичний час з освоєнням широких посівних площ стають основними зерновими культурами.

Таким чином, видовий склад культурних рослин з Нижнього Подністров'я практично нічим не відрізняється від інших областей античного світу Північного Причорномор'я. Різняться лише кількісним співвідношенням. Чи є воно результатом загальних закономірностей природно-економічних особливостей регіону, чи наслідком випадковості у вибірці археологічного матеріалу, покажуть лише дальші дослідження.

Н. Н. КУЗЬМИНОВА
С. Б. ОХОТНИКОВ

**Культурные растения Нижнего Поднестровья
в VI—V вв. до н. э.
(по данным палеоботанического анализа)**

Резюме

В статье на основе изучения зерен на обломках обмазки и керамики дается палеоботаническое описание растений, возделываемых населением Нижнего Поднестровья в VI—V вв. н. э. Здесь культивировались просо, ячмень, несколько видов пшеницы, возможно, плодовые растения — яблони и кизил. Изучение непосредственных остатков зерен привело к мысли, что злаки высевались по пласту, т. е. на целинных землях. В целом видовой состав культурных растений аналогичен другим областям Северного Причерноморья античного времени.

¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 180—197; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 103—113; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Культурные растения из раскопок сельской округи Херсонеса // КСИА АН СССР. — 1981. — № 168. — С. 26—34.

² Охотников С. Б. О земледелии архаических поселений Нижнего Поднестровья // Памятники культуры Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 39.

³ Кругликова И. Т. Отчет о работах Восточно-Крымского отряда Причерноморской экспедиции ИИМК АН СССР // Арх. ИА АН СССР. — Р-1. — № 14881. — Рис. 18.

⁴ Охотников С. Б. О характере греко-варварских взаимоотношений в Нижнем Поднестровье в VI—V вв. до н. э. // Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1984. — С. 49—62.

⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 228, comment. 205.

⁶ Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН СССР. — 1978. — № 156. — С. 60.

⁷ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — С. 160—161.

⁸ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 104—105; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 30—31.

⁹ Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 32.

¹⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 196.

Є. В. ЯКОВЕНКО

**«Лавка ювеліра»
на Елизаветівському городищі**

Елизаветівське городище на Дону у V—III ст. до н. е. було найбільшим «варварським» торгово-ремісничим центром Північного Причорномор'я. Ряд факторів: чимала територія (близько 52 га), міцна система оборонних споруд, численні рештки ремісничого виробництва і торговельної діяльності — дали можливість авторам розкопок Й. Б. Брашинському та К. К. Марченку висунути і обґрунтувати гіпотезу щодо приналежності цієї пам'ятки до поселень міського типу¹. Серед базових економічних функцій Елизаветівського поселення найяскравіше відбилася в археологічному матеріалі торговельна.

Ця сторона життєдіяльності городища ілюструється насамперед величезною кількістю амфорного матеріалу (13—14 тис. посудин на 1 га в межах «акрополя» та 2 тис. на периферійній частині городища),

вивчення якого привело авторів розкопок до висновку, що «основною функцією поселення була роль торгового посередника між греками і племінним світом величезних територій східної частини Південно-Східної Європи. Саме ця функція сприяла перетворенню Єлизаветівського поселення у великий центр міського типу і визначала його дальший розвиток»².

Серед численних археологічних матеріалів, які вказують на торговельну діяльність Єлизаветівського городища, значне місце належить решткам фундаментальних споруд. Останні могли служити складськими приміщеннями для товарів, що призначалися на продаж. Привертає увагу найбільш відомий «дім виноторговця» на «акрополі» городища, де знайдено погреби-сховища амфорної тари, що містили 150 амфорних клейм і дві гирі-важки. Цей яскравий і значний за своєю інформативністю торговельний комплекс досліджено у 1971—1972 рр.³

У результаті розкопок наступних років були одержані нові дані, що не лише підтвердили, а й поповнили гіпотезу І. Б. Брашинського про специфіку греко-варварської торгівлі взагалі і на Єлизаветівському городищі зокрема. Йдеться про так званий «пульсуючий» характер цієї торгівлі, коли в результаті оптових операцій вино закупалося значними партіями. Про це свідчать великі серії амфор однієї майстерні або одного року випуску. В 1980 р. розкрито кілька таких «одноразових скидів» амфор у котлованах будівельних комплексів XVII і XVIII, зокрема у комплексі XVII це підтверджено однаковими серіями клейм майстерень Фасоса і Гераклеї⁴.

Слід відзначити, що місцезнаходження решток амфорних складів, у тому числі і «дім виноторговця», зосереджені в межах Єлизаветівського «акрополя», який являє собою центральну, найбільш заселену, частину городища площею близько 12 га. Він оточений глибоким клиноподібним ровом шириною до 8 м і подвійною лінією земляних валів, по гребеню яких ішла турлучно-глинобитна додаткова конструкція⁵.

В спеціальному дослідженні про грецький керамічний імпорт з Нижнього Дону І. Б. Брашинський відмічав, що хоча ввіз вина «складав львину долю» всього імпорту, але загалом асортимент товарів, що ввозилися греками, був значно ширшим; поряд з керамікою дослідник називав одяг, тканини, металеві вироби і намисто⁶. Інформативність намиста при дослідженні торговельних контактів, зокрема посередницької торгівлі Єлизаветівського городища, очевидне всім. Значні серії намиста, що походить з розкопок цього городища і його могильника, при порівнянні з аналогічними знахідками на городищах, поселеннях і могильниках Середнього і Нижнього Дону підтвердили думку про широкий імпорт античних прикрас через посередництво елизаветівського торгового центру⁷.

Проте до останнього часу ця гіпотеза базувалася головним чином на знахідках цих прикрас у могильниках Середнього і Нижнього Півдня. Прямі докази вірогідності цієї гіпотези одержані у 1980 р. при дослідженні будівельного комплексу XVIII⁸. Він знаходився на розкопі XIV у північній частині «акрополю» і являв собою прямокутну споруду, орієнтовану за віссю північ—південь. Котлован комплексу, заглиблений від рівня давньої поверхні на 2,4 м, займав площину 24 м². Стіни споруди зведені традиційним для Єлизаветівського городища способом — турлучно-стовпова конструкція. Про це свідчать ями від опорних стовпів і канавки від турлучних стінок, що збереглися по периметру котлована. Привертає увагу розміри основних опорних стовплів по кутам споруди і в центрі довгих стін, а також надзвичайна густота всієї стовпової системи — ями розташовані на відстані 0,2—0,5 м одна від одної (рис. 1). Безсумнівно, що подібна конструкція була розрахована на надто велике навантаження, тому не виключено існування в цій споруді додаткового поверху.

При розчистці комплексу XVIII простежено рівень підлоги — глинобитної долівки із залишками очеретяної циновки. Приміщення

мало два овальних заглиблення — льохи (західний глибиною 0,4 м і південно-східний — до 0,94 м). У південно-східному льосі знайдено свинцеву гирю-важок в 1/4 аттичної міни доброї збереженості, на якому з обох боків є кілька графіті, в тому числі і напис, що засвічує вагу — ТЕТаРН (рис. 2, 3).

Привертають увагу знахідки з підлоги в комплексі XVIII. Вже сам факт збережності різноманітних предметів на рівні підлоги незвичайний для Єлизаветівського городища. Як правило, у всіх досліджених будівельних комплексах на рівні підлоги знахідки відсутні. Це дало підставу вважати, що житлові і господарчі споруди не загинули раптово, під час нападу або пожежі; жителі залишили їх поступово — вони мали час зібрати свої речі. Саме тому під час розкопок *in situ* на рівні можна виявити лише те, що загубилося випадково. Під час розчистки комплексу XVIII, особливо в його центральній частині, трапилося вугілля, попіл, місцями материковий ґрунт пропікся на кілька сантиметрів до червоного кольору. Все це, безперечно, вказує на те, що споруда загинула від пожежі, чим і можна пояснити значну збереженість виявлених предметів.

Таким чином, на підлозі комплексу XVIII, особливо в його центральній частині, знайдено численні прикраси — понад 150 цілих і фрагментованих скляних намистин (піраміdalних, біконічних, пронизок окоподібних та ін.), близько 20 уламків і цілих мушлів каурі (рис. 2, 1), а також багатоколірні скляні підвіски у вигляді чоловічої голови. Останні представлені двома майже цілими екземплярами і 33 уламками (рис. 2, 2). Тут же знайдено уламки світлоглинняної корінфської леканіди (рис. 3, 4), пряма аналогія якій відома за знахідкою в одному з поховань Єлизаветівського могильника, опублікованій в монографії І. Б. Брашинського⁹.

Як зазначалося, в заповненні котлована комплексу XVIII знайдено «одноразовий скид» амфор, що становили серед решти керамічних знахідок 81%, а також столовий і господарчий посуд — близько 7% та уламки ліпного посуду — до 13%. За визначенням І. Б. Брашинського, переважають гераклейські амфори, з яких десять — з клеймами першої половини IV ст. до н. е. (рис. 4, 1—3)¹⁰. Серед столового посуду значна доля аттичного чорнолакового і червono-фігурного (рис. 3, 1, 3), що дає ту саму дату: дослідник особливо виділив незвичайні для городища форми глибоких кілків (рис. 3, 2).

Тут же трапилися і численні фрагменти саманних жаровень (рис. 4, 5), що служили або переносними печами для приготування їжі, або для обігріву (житла на Єлизаветівському городищі, як правило, не мають слідів вогнищ). Дослідники вважають, що житлові приміщення могли опалюватися за допомогою переносних саманних жаровень, численні уламки яких щороку знаходять під час розкопок.

Датуючий матеріал дозволяє віднести будівельний комплекс XVIII до середини IV ст. до н. е. Таким чином, ця споруда — одна з ранніх серед відкритих на Єлизаветівському городищі. За конструктивними

Рис. 1. Будівельний комплекс № XVIII «лавка ювеліра».

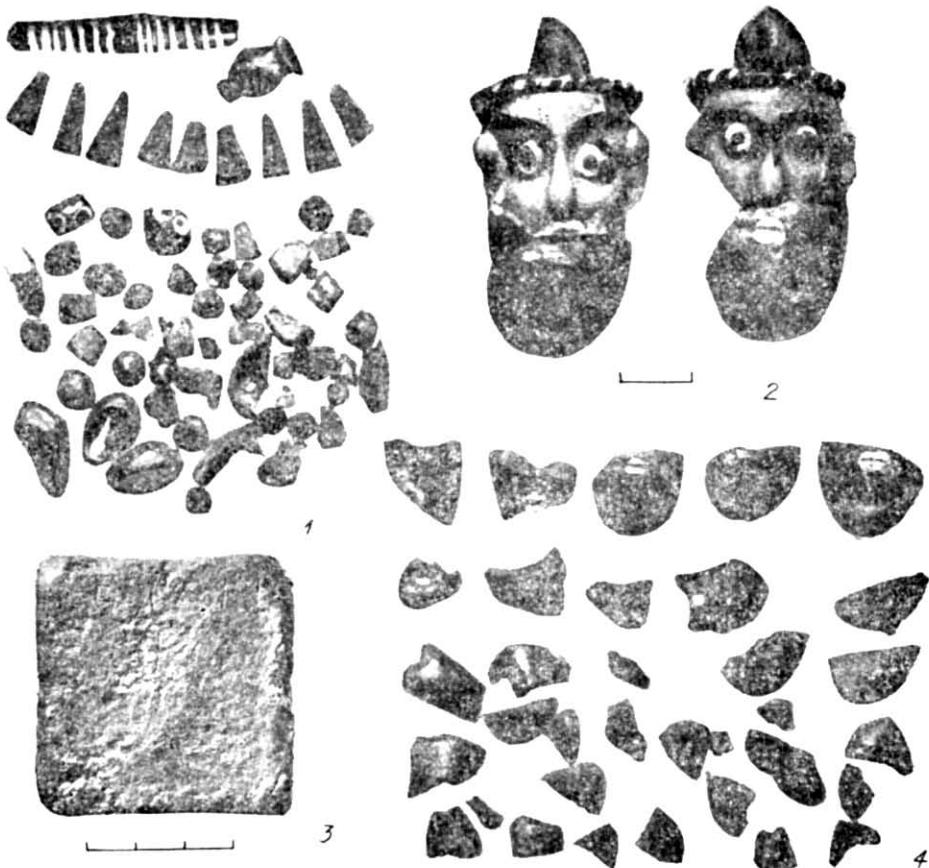

Рис. 2. Знахідки на підлозі «лавки ювеліра»:

1 — намисто різних форм; 2 — антропоморфні підвіски; 3 — свинцева гиря-важок в 1/4 атичної міни; 4 — уламки антропоморфних підвісок.

особливостями вона належить до найбільш типових для городища будівельних комплексів — прямокутних з меридіональною орієнтацією¹¹.

Очевидно, старанність спорудження, характер знахідок на рівні підлоги вказують на особливе призначення цього приміщення — тут, мабуть, знаходився дім торговця прикрасами (саме тому під час розкопок 1980 р. комплекс одержав умовну назву «лавка ювеліра»). Значна кількість різноманітного намиста, свинцевий важок, рештки туалетної шкатулки-леканіди, де могли зберігати зразки прикрас, не лишають сумнівів щодо характеру торгової діяльності домовласника.

Функціонально близька аналогія «лавці ювеліра» на Єлизаветівському городищі, відома у Танаїсі, де на розкопі IV в приміщенні «А» знайдено 3 тис. намистин середини III ст. до н. е. На думку Т. М. Арсеньєвої, і К. М. Олексієвої, це намисто виготовлене в Танаїсі, в майстерні одного майстра і призначалося для продажу. Дослідниці вважають, що намисто, найвірогідніше, продавалося на вагу¹². Такий спосіб торгівлі намистом засвідчено документально для Русі IX—X ст.¹³ У «лавці ювеліра» на Єлизаветівському городищі, на нашу думку, одержано прямі докази існування такої торгівлі намистом і для античного часу — про це свідчить 1/4 міни з льюху будівельного комплексу XVIII.

При детальному розгляді всіх різновидностей намиста, знайденого в «лавці ювеліра», привертають увагу підвіски з бірюзового скла у вигляді бородатого і окастого обличчя-маски з великим носом. Борода синього кольору, обличчя — біле, обрамлене біло-синім валиком, рот і наліпи на скронях — жовті (довжина 4,8 см, ширина 2,5 см).

Антропоморфні пронизки і підвіски відзначаються неординарністю серед загальної маси скляного намиста. В кількох спеціальних дослід-

Рис. 3. Керамічні знахідки в «лавці ювеліра»:

1 — фрагмент червонофігурного кіліка; 2 — чорномаковий глибокий кілік; 3 — червонофігурний скіфос; 4 — кришка світлоглянця леканіди; 5 — червоноглянцеве рибне блюдо.

женнях розглядалися питання їх можливих центрів виробництва, шляхів проникнення у Східну Європу, використання як апотропеїв¹⁴.

Найповніші відомості про північнопричорноморські антропоморфні намистини зібрані в спеціальному дослідженні К. М. Олексієвої. Цікавий тип бородатих окастих облич-масок К. М. Олексієва розрізняє за кольором облич, трактовкою зачісок і борід. За її класифікацією, елизаветівські знахідки близькі до підвісок типу 462, 463. Це підвіски з Тамані, Керченського п-ова, Ольвії, Тіри, Німфею¹⁵. Найбільше елизаветівські підвіски подібні до німфейської знахідки*, хоча зачіска і борода на цій масці трактовані в іншій манері¹⁶.

Повне зведення антропоморфного намиста зібрано в спеціальній праці Т. Е. Хевернік, опублікованій у 1977 р. На підставі вивчення величезного матеріалу з музеїв Європи, Близького Сходу, Радянського Союзу дослідниця склала повний каталог знахідок скляних облич-масок і занропонувала їх класифікацію¹⁷. До каталогу увійшли 779 знахідок, поділені на 31 групу; 92 екз. мають відношення до території Радянського Союзу, серед них 25 з підвісками різних типів. За класифікацією Т. Е. Хевернік, найбільше нагадують елизаветівські знахідки наступні типи: I — Haar — und Bartlocken (6 екз.); III — Körpfehen mit Locken und Stirnfleck (3 екз.); X — Langer Bart und Turban (3 екз.). За Хевернік, всі підвіски цих типів (за винятком кількох безпаспортних) походять з античних міст Тіри, Ольвії, Херсонеса і Пантікапею.

Скляні багатоколірні підвіски стали сюжетом однієї з доповідей на Цхалтубському симпозіумі 1982 р.¹⁸ Автори доповіді навели нові дані про виробництво цих виробів у Карфагені й інших центрах Північної Африки на основі публікацій зарубіжних спеціальних видань останніх років. Проте деякі висновки авторів доповіді щодо ареалу цих прикрас і їх датування здаються недостатньо переконливими. Зокрема,

* Зберігається у фондах Державного Ермітажу в Ленінграді (фонд. №Ф—60, № 467).

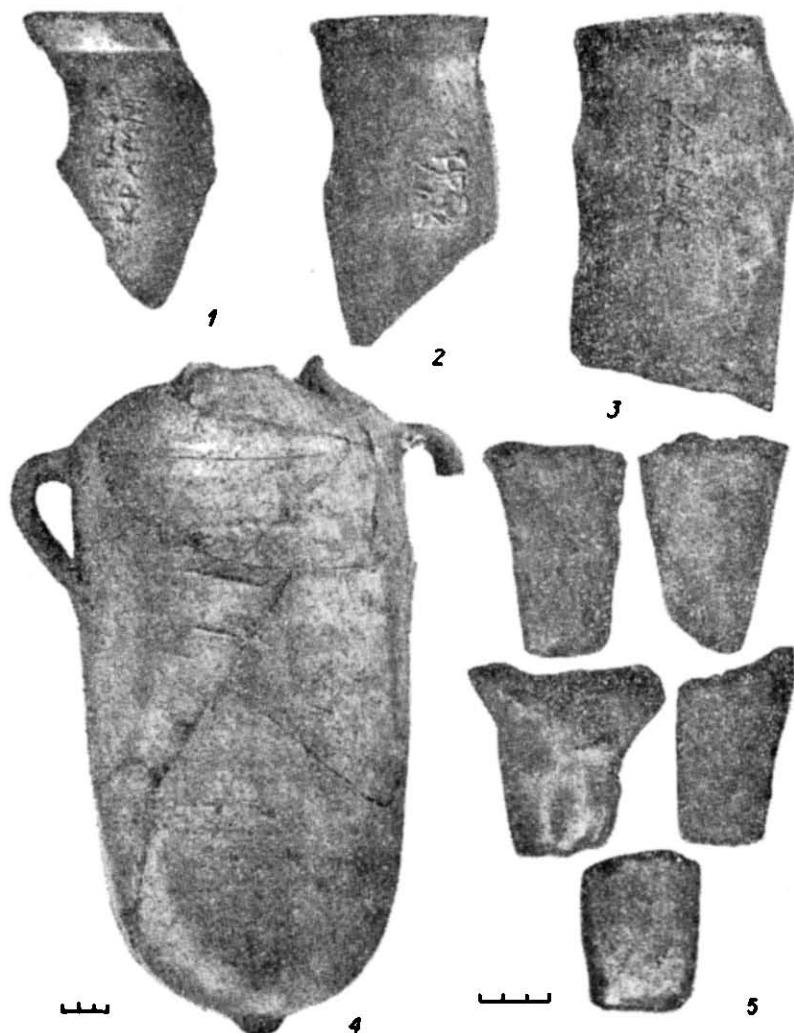

Рис. 4. Знахідки в «главці ювеліра»:

1—3 — клейма гераклейських амфор; 4 — «пунійська» амфора з розкопу XIV; 5 — уламки саманних жаровень.

викликає заперечення теза про відносно широке поширення антропоморфних підвісок і пронизок на півдні Східної Європи, за словами авторів доповіді, їх «відносно часто знаходять на території СРСР»¹⁹. Скляні багатоколірні обличчя-маски відомі у відносно невеликій кількості на досить обмеженій території Північного Причорномор'я. Вище вже наведені дані каталога Хевернік. За даними К. М. Олексієвої, в колекціях радянських музеїв зберігаються 12 антропоморфних пронизок і підвісок²⁰. За опублікованими матеріалами нових знахідок (після публікації зведення К. М. Олексієвої), відомо ще п'ять пронизок і підвіска²¹. На фоні величезної кількості намиста античного часу у Північному Причорномор'ї* така кількість скляних облич-масок виглядає надто нечисленною. Можна по-різому пояснювати цей факт; ймовірно і таке припущення, як зв'язок цих виробів з певними ідеологічними уявленнями. Саме про це пишуть і К. М. Олексієва і автори цхалтубської доповіді²². Прямих доказів цієї версії поки що немає, проте по-

* Так, при аналізі єгипетського фаянсу К. М. Олексієва врахувала 8 149 екз., а при описі подібних намистин — 1084 екз. (Див.: Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — М.: Наука, 1975. — Вып. Г1—12. — С. 29. — Табл. 1. — С. 55).

казово, що переважна більшість знахідок антропоморфних підвісок і пронизок, як зазначено вище, походить із грецьких міст і їх найближчого оточення. Мабуть, має рацію К. М. Олексієва, коли відзначає, що найцінніші скляні прикраси осідали в містах. Таким чином, теза авторів цхалтубської доповіді про широке поширення пронизок і підвісок цього типу у «варварському хінтерланді» археологічними матеріалами не підтверджується.

Поодинокі знахідки з території Скіфії походять або з розкопок великих городищ — торговельних центрів, куди потрапляв античний імпорт (Кам'янське, Басів'я), або з багатьох поховань комплексів Нижнього Подніпров'я — курган Жовтокам'янка, один з курганів Гайманового поля, один із Любимівських курганів. Згадаймо ще неопубліковані знахідки О. М. Лескова в Адигеї, де в одному з курганів V ст. до н. е. трапилося кілька антропоморфних пронизок²³.

Не точні у цхалтубській доповіді дані про час появи таких прикрас у Північному Причорномор'ї, найбільш ранні серед них відносяться не до рубежу VI—V ст. до н. е., а до V ст., швидше навіть до його середини; період найбільшого поширення багатоколірних скляних масок не IV—II ст., а IV—III ст. до н. е. Практично за межі III ст. (можливо за його першу половину) антропоморфне намисто не виходить.

У зв'язку з наведеними вище відомостями про кількість знахідок скляних облич-масок і їх ареал вироби з Єлизаветівської «лавки ювеліра» виглядають досить незвичайно. Вражає насамперед кількість підвісок, хоча вони представлені переважно уламками, є підстави сподіватися (приблизний підрахунок за уламками борід з наліпом-ротом), що торговець мав близько десяти подібних прикрас. Звичайно, такі підвіски в одному комплексі трапляються у кількості не більше двох. Припустимо, що підвіски з комплексу XVIII не утворювали однієї низки, а являли собою серію одинакових прикрас, призначених для роздрібного продажу. Такі високоякісні вироби продавалися, очевидно, поштучно, тоді коли масова продукція — намисто окоподібне, бісер, піраміdalні і біконічні пронизки — на вагу.

Для кого ж призначалися ці підвіски-апотропей? В жодному з 400 поховань Єлизаветівського могильника такі прикраси не знайдено, що дає підставу передбачати їх відносно високу ціну і непопулярність серед рядового населення. Відсутні подібні прикраси і серед найближчого оточення Єлизаветівського городища, де, як правило, розташовані могильники осілого і кочового населення Подоння.

Беручи до уваги згадані вище багаті комплекси Нижнього Подніпров'я, де зафіксовані антропоморфні пронизки і підвіски, можна передбачати, що такий товар призначався не для рядових споживачів, а виключно для племінної верхівки, яка відвідувала Єлизаветівське торжище. Така «спеціалізована» торгівля могла бути пов'язана з певними категоріями дорогих товарів — з кращими сортами вин, дорогими тканинами і одягом, високохудожніми розписними вазами, виробами з дорогоцінних металів.

Асортимент товарів «спеціалізованої» торгівлі міг включати і певні категорії виробів місцевого виробництва. Це припущення підтверджують рештки майстерні по виготовленню рогових ритонів, розкопані на городищі в 1972 р.²⁴ Тут знайдено десятки заготовок з рогів великої рогатої худоби. Хоча і відсутні були готові вироби, але можливо, що після відповідної обробки (гравіровки, шліфовки, поліровки, обкладки металом тощо) вони поступали у продаж. Загальновідомо, що ритони у стародавніх народів, у тому числі і у скіфів, — посуд культового призначення, про що свідчать і образотворчі матеріали, і знахідки цих посудин у найбагатших комплексах Скіфії.

Таким чином, антропоморфні підвіски і ритони поряд з іншими дорогими товарами призначалися для продажу скіфській аристократії. Ці нові дані, одержані в результаті дослідження матеріалів будівель-

ного комплексу XVIII, дають можливість значно повніше уявити характер греко-скіфських контактів у Північному Причорномор'ї. Грецькі торговці (їх постійне перебування на городищі після ряду археологічних підтверджень є безсумнівним)²⁵ знали не лише загальний рівень попиту «варварського» ринку, а й вивчали його спеціалізовано.

Вважаємо за доцільне зупинитися на шляхах проникнення багатоколірних антропоморфних пронизок і підвісок на Нижній Дон. Важливі результати хімічних аналізів намиста з комплексу XVIII, проведені в хімічній лабораторії Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Все намисто, в тому числі і антропоморфні підвіски, представляють так званий «египетський рецепт», взагалі характерний для намиста, що ввозилося в античний час до Північного Причорномор'я (хімічний склад скла звичайний: Si—Na—C; склад шіхти — пісок з природною содою)²⁶. Таким чином, є перві підстави передбачати египетське виробництво складних прикрас з комплексу XVIII. К. М. Олексієва з достатньою вірогідністю вважає, що в VI—V ст. до н. е. египетське намисто потрапляло до Північного Причорномор'я через Мілет і Родос²⁷ а в IV ст. до н. е., на думку дослідниці, імпорт прикрас збільшується як в античні причорноморські міста, так і в середовище місцевого населення Північного Причорномор'я. Це період економічного розквіту античних полісів, що супроводжувався бурхливим розвитком торгівлі. Економічний розквіт переживає в цей час і Єлизаветівське городище — найбільший центр транзитної торгівлі в дельті Дону. Автори розкопок городища відзначають, що весь комплекс сучасних археологічних матеріалів дозволяє передбачити для IV ст. до н. е. не лише торгові зв'язки при посередництві Боспору, як вважали раніше більшість дослідників, «а й широкі безпосередні торговельні зв'язки із дельтою Дону ряду грецьких центрів»²⁸.

Це цікаве спостереження недавно поповнено незвичайною знахідкою: в 1979 р. в безпосередньому оточенні комплексу XVIII трапилася «пунійська» амфора, яку вдалося майже повністю реставрувати (рис. 4, 4). Можливо, ця унікальна для Північного Причорномор'я амфора певною мірою відбиває безпосередні контакти Єлизаветівського торжища з центрами виробництва багатоколірних скляних підвісок²⁹. Дальші дослідження покажуть, чи можливо розширити список центрів, що мали безпосередні контакти з дельтою Дону, за рахунок торгових пунктів Північної Африки.

Э. В. ЯКОВЕНКО

«Лавка ювелира» на Елизаветовском городище

Резюме

Исследования последних лет позволили выяснить несомненную принадлежность Елизаветовского городища на Дону к поселениям городского типа. По мнению авторов раскопок, «базовой» функцией этого городища была крупная оптовая торговля, ярким свидетельством чего стал известный «дом виноторговца». Данные о торговой деятельности городища существенно пополнились в 1980 г., когда на акрополе был раскрыт еще один комплекс торгового назначения (XVIII), условно названный «лавка ювелира». По характеру сооружения и вещественным находкам он датируется первой половиной IV в. до н. э.

Состав инвентаря в «лавке ювелира» — многочисленные целые и фрагментированные бусы, антропоморфные подвески, раковины каури, фрагментированная лекана, а также свинцовая гиря-разновес — позволяет говорить о специальном назначении этого помещения, где, вероятно, размещался греческий торговец. Все типы украшений из «лавки ювелира» находят ближайшие аналогии среди рядовых комплексов Елизаветовского могильника. Исключение составляют антропоморфные подвески, более характерные для греческого населения античных городов и богатых комплексов кочевой скіфской знати. Таким образом, материалы, полученные при исследовании комплекса XVIII, позволяют говорить о существовании специализированной торговли на Елизаветовском торжище, где наряду с товарами широкого сбыта продавались более дорогие изделия, предназначенные для кочевой аристократии причерноморских степей.

- ¹ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветовское городище на Дону — поселение городского типа // СА. — 1980. — № 1. — С. 211—218.
- ² Там же. — С. 216.
- ³ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Строительные комплексы Елизаветовского городища на Дону // СА. — 1978. — № 2. — С. 213.
- ⁴ Брашинский И. Б. Южнодонская экспедиция // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 97.
- ⁵ Марченко К. К. Оборонительные сооружения Елизаветовского городища на Дону // СА. — 1974. — № 2. — С. 253—256.
- ⁶ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 99—100.
- ⁷ Алексеева Е. М. Классификация античных бус // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 79, табл. 3, 4; Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965. — 38 с. (САИ; Вып. Д1-31).
- ⁸ Брашинский И. Б. Отчет о работах Южнодонской экспедиции в 1980 г. // Науч. архив ИА АН СССР. — Ф. Р-1, № 8132. — С. 8 сл.
- ⁹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт... — С. 141, табл. XXI, 241.
- ¹⁰ Брашинский И. Б. Отчет о работах... — С. 10.
- ¹¹ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Строительные комплексы... — С. 213.
- ¹² Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М. Стеклоделие Танаиса // СА. — 1966. — № 2. — С. 185—187.
- ¹³ Львова З. А. Стеклянные бусы Старой Ладоги // АСГЭ. — 1970. — № 12. — С. 109.
- ¹⁴ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Вып. Г1-12. — С. 40—42, 36; Haevernick T. E. Yesicht sperlen. — Sonderdruck // Aus den madzider Mittelungen Heidelberg : Kerle, 1977. — Bd. 18. — S. 176—231.
- ¹⁵ Алексеева Е. М. Античные бусы... — С. 41—42, табл. 47, 11—15, 19—22, 29.
- ¹⁶ Там же. — Табл. 47, 20.
- ¹⁷ Haevernick T. E. Op. cit. — S. 176—231.
- ¹⁸ Гороховская Л. П., Циркин Ю. Б. Северное Причерноморье и Карфаген // Тез. докл. и сообщ. III Всесоюз. симпоз. по древ. истории Причерноморья на тему «Эллинизм и Причерноморье». — Цхалтубо, 1982. — 128 с.
- ¹⁹ Там же. — С. 20.
- ²⁰ Алексеева Е. М. Античные бусы... — С. 41—42, табл. 47.
- ²¹ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 107—118; Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово поле // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 184, рис. 37, 9; Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 207, рис. 35, 18; Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 63, рис. 52; С. 11, 98.
- ²² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ, 1975. — Вып. Г1-12. — С. 11; Гороховская Л. П., Циркин Ю. Б. Северное Причерноморье... — С. 21.
- ²³ Сокровища курганов Адыгеи: Каталог выставки. — М., 1985. — Табл. 8.
- ²⁴ Брашинский И. Б., Марченко К. К., Мелентьев Г. М. Исследования в дельте Дона // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 115.
- ²⁵ Brašinskij I. B., Marčenko K. K. Elisavetovskoje skythische Stadt im Don-Delta. — München, 1984. — 78 s.
- ²⁶ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья... — С. 46.
- ²⁷ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт... — С. 100.
- ²⁸ Брашинский И. Б. Об одном феномене предкавказского импорта IV в. до н. э. // Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье: Тез. докл. — М., 1981. — С. 111.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Е. О. СИМОНОВИЧ

Ранньотрипільське поселення в с. Данилова Балка на Кіровоградщині

Однією з пам'яток басейну Південного Бугу є поселення в с. Данилова Балка, де слідом за С. С. Гамченко нами в 1949 р. були проведені невеликі розкопки¹. Інтерес до пам'ятки, що містила шар ранньотрипільського поселення з черняхівським могильником, змусив відновити розкопки. В трьох шурфах і невеликих розкопках виявили слід ранньотрипільської землянки і п'ять господарчих ям без врахування черняхівських поховань (рис. 1).

Землянка діаметром 2,9 м округла в плані мала майже стрімкі стіни, рівне дно із заглибленим для вогнища в середній частині, де понижувалася підлога. Там глина дорівнювала 2,5 м від сучасної денної поверхні. Вогнище діаметром близько 1 м мало вугільно-зольне заповнення (рис. 1, *B*). В землянці трапилися виразні уламки ранньотрипільського посуду та кістки тварин, які, за визначенням В. М. Данильченко, належали лосю і дрібній рогатій худобі.

Ранньотрипільські ями були округлими в плані, циліндричними, з плоским дном, підмазаним зеленуватою глиною. Їх розміри: діаметр і глибина від рівня зачистки по материковій глині — № 1 (1,65 м і 0,35 м), 2 (1,5 м і 0,15 м) 3 (2,1 м і 0,5 м), 4 (1,5 м і 0,6 м), 5 (1,55 м і 0,55 м). Найчисленніші знахідки мали ями 4 і 5, але культурна трипільська належність всіх безсумнівна.

Виявлені знахідки суттєво доповнюють уявлення про поселення. Насамперед у складі глиняного посуду відзначенні нові для Данилової Балки форми і типи орнаментації (рис. 2, 1, 5—7, 13, 15, 16, 18, 20, 23—29). Привертають увагу покришки, одна з яких прикрашена на краях шашечками-виступами (рис. 2, 1, 13). В ямі 4 трапилися уламки фарбованої кераміки, де лискована чорна поверхня контрастує з червоними смугами (рис. 2, 18). Типові жіночі глиняні фігурки (рис. 2, 8—12, 19), які виявили в ямах 1, 4, 5 і в культурному шарі. Привертають увагу фігурка чорного

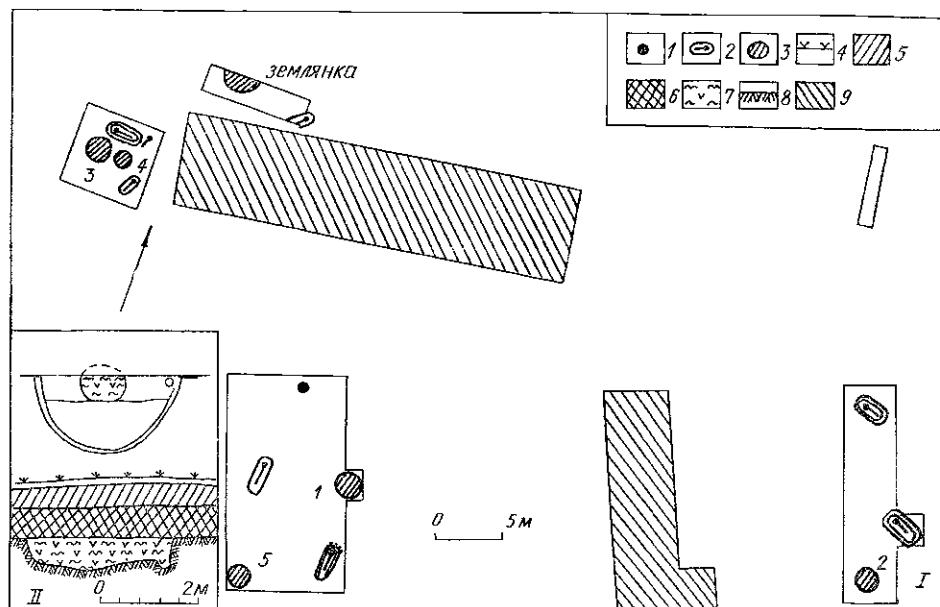

Рис. 1. Загальний план робіт 1977—78 рр.

I — ситуаційний план; II — план та розріз ранньо-трипільської землянки:
1 — черняхівські поховання з трупопокладенням; 2 — черняхівські поховання з трупопокладеннями;
3 — ранньотрипільські ями і землянка; 4 — гумус; 5 — чорнозем (культурний шар);
6 — передматериковий коричнюватий суглинок; 7 — попело-вуглисте заповнення землянки;
8 — жовта материкова глина; 9 — сучасні будівлі.

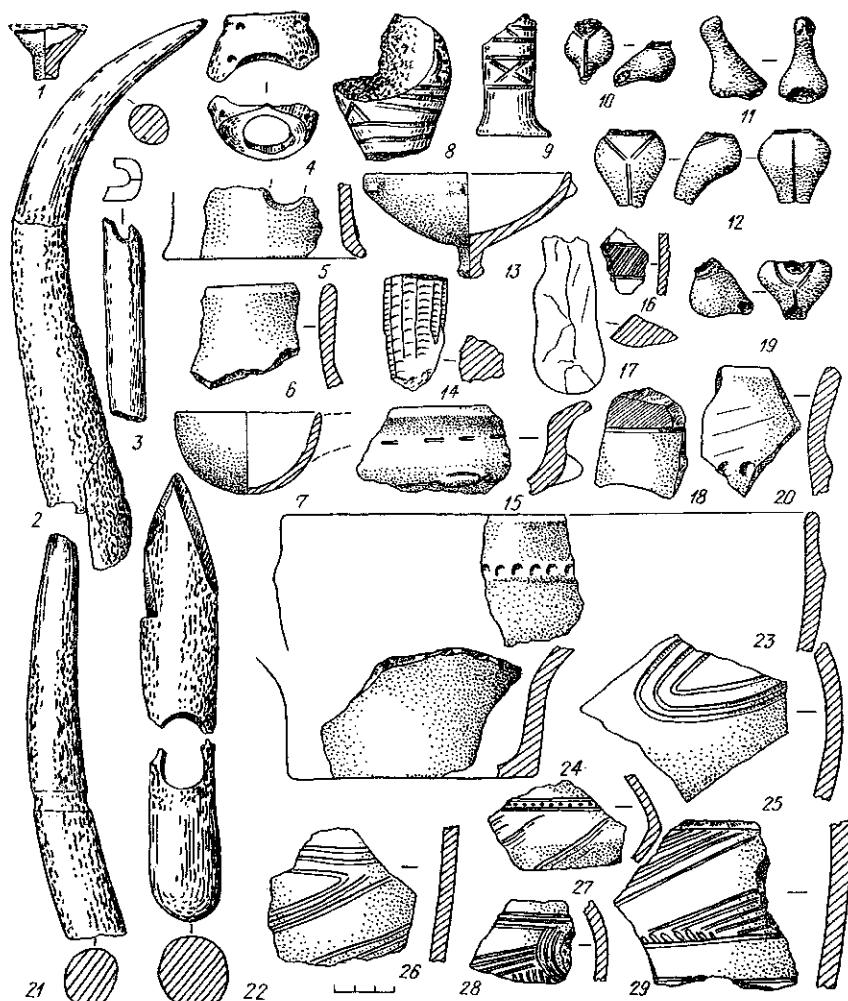

Рис. 2. Ранньотрипільські знахідки:

1, 5-7, 13, 15, 16, 18, 20, 23-29 — уламки глиняного посуду; 2-4, 21, 22 — кістяні та рогові вироби; 8-12, 19 — фрагменти глиняних статуеток; 14, 17 — кремній нуклеус та скребок.

кольору, вкрита прорізними лініями, заповненими білою пастою із ями 4 (рис. 2, 8), і статуетка з явними відбитками на ній зерна (рис. 2, 12), які, згідно зі спостереженням С. М. Бібікова², заміщували в тісто з ритуальною метою.

Трапилися і знаряддя із кістки та рогу (рис. 2, 2, 3, 4, 21, 22).

Виявлено і численні знахідки із каменю — кремневий нуклеус, скребло (рис. 2, 14, 17), відщепи, камені для розтирання, відбійники та шліфована долотоподібна сокира. Прямі аналогії відомі в матеріалах Луки-Брублевецької³ та ін.

Ранньотрипільські нашарування пов'язані з численними знахідками кісток тварин: великої рогатої худоби, оленя, кабана, коня.

Таким чином, новим порівняно з розкопками попередніх років в с. Данилова Балка є виявлення землянки і характерних циліндричних ям з підмазаним зеленуватою глиною дном. Незважаючи на те що житло повністю не розкрите, все ж очевидна його подібність до деяких будов із Подністров'я та Молдавії, опублікованих Т. С. Пассек⁴.

Відокремленість поселення в с. Данилова Балка, яка проявилася у відсутності виробів із каменю, новими розкопками не підтвердила⁵. Одержані нові зразки посуду, його орнаментація і типи глиняних статуеток разом з іншими факторами підтверджують віднесення поселення до етапу А, за класифікацією Т. С. Пассек⁶. Можливо, воно характеризує пізні стадії цього етапу розвитку ранньотрипільської культури.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

**Раннетрипольское поселение
в с. Данилова Балка
на Кировоградщине**

Резюме

При возобновлении в 1977—1978 гг. работ в Побужье, в с. Данилова Балка Ульяновского р-на Кировоградской обл. вскрыты остатки землянки, пять характерных хозяйственных ям, обнаружена керамика и другие предметы, дополняющие представление об этом раннетрипольском поселении (по Т. С. Пассек — этапа А).

¹ Сымонович Э. А. Раннетрипольское поселение в с. Данилова Балка // КСИИМК. — 1954. — Вып. 39. — С. 104—109.

² Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38. — С. 204—238.

³ Бибиков С. Н. Указ соч. — С. 307—308, табл. 16—18.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (Трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 84. — С. 45, рис. 2; С. 62, рис. 12.

⁵ Сымонович Э. А. Указ. соч. — С. 109.

⁶ Пассек Т. С. Указ. соч. — С. 84.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине. — Киев : Наук. думка, 1971
- АО — Археологические открытия
- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
- АС — Археологический съезд
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВАУ — Вопросы археологии Урала. — Свердловск
- ВДИ — Вопросы древней истории
- ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии. — М. : Изд-во АН СССР, 1954
- ГИМ — Государственный исторический музей
- ГЭ — Государственный Эрмитаж
- ДГУ — Днепропетровский государственный университет
- ДП — Древности Приднепровья. Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко. Киев, 1899, вып. 2, 3.
- ИАК — Известия Археологической комиссии
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- ЛГУ — Ленинградский государственный университет
- МАО — Московское археологическое общество
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МГУ — Московский государственный университет
- МИА — Материалы и исследования по археологии
- НАА — Народы Азии и Африки
- НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
- ОАК — Отчет Археологической комиссии
- РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СМЕЛА — Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Спб., 1887, т. 1, 1901, т. 3.
- СЭ — Советская этнография
- ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР
- ТМАИЧПЕ — Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. — М., 1934
- УЗЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.
- ХГУ — Харьковский госуниверситет
- AAASH — Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungarical
- ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua Helsinki
- INQUA — Internationale Quaternaire Association
- FA — Folia archaeologica
- PAN — Polska Akademia Nauk
- SCIV — Studii si cercetari de istorie veche Bucureşti

ЗМІСТ

Статті

Демиденко Ю. Е. До питання про час виникнення лука та стріл	1
Залізняк Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці Гірського Криму	6
Телегін Д. Я. Культурна належність і датування вилісаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я	17
Ричков М. О. Порівняльний аналіз поховальних пам'яток за матеріалами ямної культури	30
Скорий С. О. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя	36

Публікації та повідомлення

Березанська С. С., Охріменко Г. В., Плясецький В. К. Нові пам'ятки східношинецької культури на Волині	50
Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині	58
Ляшко С. М., Фрідман М. І. Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я	71
Кузьмінова Н. М., Охотников С. Б. Культурні рослини Нижнього Подністров'я в VI—V ст. до н. е. (за даними палеоботанічного аналізу)	80
Яковенко Е. В. «Лавка ювеліра» на Єлизаветівському городищі	83

Охорона археологічних пам'яток

<u>Симонович Е. О.</u> Ранньотрипільське поселення в с. Данилова Балка на Кіровоградщині	92
Список скорочень	95

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Демиденко Ю. Э. К вопросу о времени изобретения лука и стрел	1
Зализняк Л. Л., Яневич А. А. Свидерские охотники Горного Крыма	6
Телегин Д. Я. Культурная принадлежность и датировка вытянутых энеолитических погребений Степного Поднепровья	17
Рычков Н. А. Сравнительный анализ погребальных памятников по материалам ямной культуры	30
Скорый С. А. О скифском этнокультурном компоненте у населения Днепровского Лесостепного Правобережья	36

Публикации и сообщения

Березанская С. С., Охрименко Г. В., Пясецкий В. К. Новые памятники восточно-тишинецкой культуры на Волыни	50
Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю. Позднетрипольское поселение близ с. Майданецкое на Черкасщине	58
Ляшко С. Н., Фридман М. И. Скифская антропоморфная скульптура Нижнего Поднепровья	71
Кузьминова Н. Н., Охотников С. Б. Культурные растения Нижнего Поднестровья в VI—V вв. до н. э. (по данным палеоботанического анализа)	80
Яковенко Э. В. «Лавка ювелира» на Елизаветовском городище	83

Охрана археологических памятников

Сымонович Э. А. Раннетрипольское поселение близ с. Данилова Балка Кироградской области	92
Список сокращений	95

«НАУКОВА ДУМКА»

Археологія, 1987. — Вип. 60. — 1—98.